

Б.С.9
МС 88

ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Т.Ж.ЖУМАЕВ

ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИ

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
олий ўқув юртларининг иқтисодий таълим
йўналишлари талабалари учун дарслик
сифатида тавсия этилган

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

T.J.Jumaev

ECONOMICS OF ECOLOGY

This text book is recommended by the group of “regulating the activities of scientific organizations of higher education” of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

20630/1

Т.Ж. Жумаев. Экология иқтисодиёти - (Дарслик) – Т.: ТДИУ, 2004 – 288 бет.

Ушбу дарслик давлат стандартлари, намунавий ўқув дастури асосида ёзилган.

Унда «Экология иқтисодиёти» нинг фан сифатидаги таърифи берилган; назарий асослари барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланиш концепцияси асосида таърифланган; хусусий экология иқтисодиёти табиат компонентларидан фойдаланадиган тармоқлар мисолида кўриб чиқилган; амалий экология иқтисодиёти экологик сиёсат ва экологик бошқариш, экологик ҳисоб ва экологик аудит, экологик молия, экологик бозор механизмлари таҳлили асосида ёритилган; ҳозирги замон экология иқтисодиёти муаммолари ва уларнинг ечимига алоҳида эътибор берилган.

Дарслик иқтисодиёт (экология) таълими йўналишидаги олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг талабалари ва экология иқтисодиёти муаммолари билан қизиқадиганлар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., проф.

Ш.Р. Холмўминов

Тақризчилар: г.ф.д., проф. А.С.Солиев;

и.ф.н., доцент А.Абулқосимов

T. J. Jumaev. Economics of ecology. (Textbook) – T.: TSUE, 2004 – 288 pages.

The textbook is written on the basis of sample teaching curriculum and state standatds.

There is given definition of the economics of ecology as a science. Theoretic bases of economics of ecology is seen based on the conception of social economic development. The private economics of ecology is studied by an example of environmental components. The practice of economics of ecology is written on the basis of analysis of ecologic management, ecologic accounting, ecologic audit, ecologic finance and ecologic market mechanisms.

It is given a special attentionto current problems of ecologic economics and to their solutions.

The manual is designed for the students of Higher Educational Establishments studying in the area of issues related to economics of ecology.

Responsible editor: doctor of economic science,
prof. Holmuminov Sh.R.

Refernece: Doctor of geographical science
A.S.Soliev;
candidate of economic science,
senior lecturer A.Abulqosimov

КИРИШ

Жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабатларда иқтисодиёт муҳим роль ўйнайди. Аҳолининг тез кўпайиб бориши ва эҳтиёжи тўхтовсиз ўсиши билан боғлиқ ҳолда содир бўлаётган иқтисодий ривожланиш ресурс сифими юқори технология шароитида Ер сайёрасининг қиёфасини тез ўзгартиришга, унга тузатиб ва тўлдириб бўлмайдиган зиён етказишга сабаб бўлаётир.

Жамият илмий-техника салоҳиятининг мисли кўрилмаган ўсиши инсоннинг табиий муҳитни ўзгартириш имкониятларини янги сифат босқичига кўтарди ва унинг олдида фавқулодда катта истиқболларни очди. Шу билан бир қаторда инсоннинг табиат билан ўзаро муносабатларида Ер сайёраси ва инсониятнинг мавжудлигига тобора кўпроқ хавф соладиган таъширлантурувчи белгилар ҳам намоён бўлмоқда. Бунда ҳозирги илмий-техника тараққиётининг салбий жиҳатлари (табиий муҳитнинг техноген келиб чиқишга эга бўлган маҳсулотлар билан ифлосланиши, табиий ресурсларнинг тугаб қолиши хавфи ва бошқалар), демографик портлаш билан боғлиқ бўлган озиқ-овқат етишмовчилиги муаммолари ва бошқалар назарда тутилади. Тез-тез содир бўлаётган табиий офатлар, техноген авариялар, ҳалокатлар ва улар билан боғлиқ бўлган катта қурбонлар, моддий йўқотишлар табиий ресурсларни аёвсиз эксплуатация қилиш, табиий муҳитнинг мисли кўрилмаган миқёсларда ифлосланиши миқёслари билан биргаликда содир бўлаётир. Атмосферанинг юқори қатламида озон экранининг емирилиши, материк ҳудудларнинг тобора кўпроқ чўллашиб бориши, иқлим барқарорлигининг йўқотилиши ва табиий муҳит ўзгаришидаги қўплаб бошқа тенденциялар экологик бўҳрон белгилари ҳисобланади.

Минерал хомашё ресурсларининг чекланганлиги, табиат комплексларининг ресурсларни такрор ишлаб чиқариш имкониятлари, ишлаб чиқариш чиқиндиларини нейтраллаш ва ўзига сингдириш хоссаларининг чегараланганлиги экологик муаммолар ечимини топишни мураккаблаштиради. Булар аниқланган экологик-иқтисодий муаммоларни тадқиқ этадиган ва келгусида содир бўлиши мумкин бўладиган ҳалокатли экологик муаммолар ечимини топишга хизмат қиладиган фанни шакллантириш ва ривожлантиришга ижтимоий эҳтиёжнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Шундай фан соҳаси «Экология иқтисодиёти» бўлиб, унинг асосий вазифаси табиат ва жамиятнинг ўзаро алоқаларида табиий муҳит ва табиий ресурслардан фойдаланиш, уларни такрор ишлаб чиқариш, асраш ва муҳофаза қилиш жараёнида юзага келадиган

экологик-иқтисодий муносабатларни ўрганиш ҳисобланади. Экологик-иқтисодий муносабатлар йўналишларининг хилма-хиллиги «Экология иқтисодиёти» кўлаб аспекти ва экологик-иқтисодий билимлар соҳаларига бўлинади. Бунда жамиятнинг иқтисодий ҳаётини экологиялаштириш алоҳида аҳамиятга эга.

Экологик хавфсиз ва барқарор ривожланиш дунёдаги кўпчилик мамлакатлар ички ва ташқи сиёсатининг устувор йўналиши ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида ҳам «Мамлакатнинг барқарор ривожланиши концепцияси» (1998 й.), «Мамлакатнинг миллий стратегияси» (1999 й.), «XXI аср кун тартиби» (2002 й.) ишлаб чиқилган ва қабул қилинган. Улар изчил амалга оширилмоқда. Барқарор ривожланиш БМТнинг атроф-муҳит ва ривожланиш масалаларига бағишланган конференция¹ (Рио-де-Жанейро, 1992 й.) қабул қилган «XXI аср кун тартиби»га мувофиқ учта ғояни бирлаштиради: атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва яхшилаш; иқтисодий хавфсизликни таъминлаш; ижтимоий адолатга амал қилиш.

Дунё ва ватанамиз тажрибалари шуни кўрсатадики, барқарор иқтисодий ривожланишни табиатни вайрон этиш, табиий ресурсларни тамом қилиш ҳисобига амалга ошириб бўлмайди ва аксинча, атроф-муҳитнинг зарур сифатини сақлашни кучли иқтисодиётсиз амалга ошириш мумкин эмас. Шу сабабдан «Экология иқтисодиёти» доирасида тадқиқ этиладиган муаммоларни икки катта гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчидан, иқтисодиётда табиий-экологик шароит ва ресурслардан энг самарали фойдаланиш муаммоси, иккинчидан, атроф-муҳит иқтисодиёт таъсирида емирилиши ва ифлосланишининг зиёнини бартараф этиш ва уларнинг олдини олиш имкониятини берувчи энг мақсадга мувофиқ усулларни излаш ва асослаб бериш муаммосидир. Бу муаммолар табиий-тарихий характердаги қонуниятларга асосланиб, шунингдек, жамиятнинг ўзгариб турадиган эҳтиёжларини, ҳозирги замон иқтисодий муаммолари шароитида янги қийматлар тизимининг шаклланишини ҳисобга олиб ҳал этилиши керак.

«Экология иқтисодиёти» назарий жиҳатдан барқарор экологик-иқтисодий ривожланиш концепциясининг илмий асосларини ишлаб чиқишга йўналтирилади. Унинг амалий аҳамияти табиий-экологик ресурслардан рационал фойдаланиш бўйича илмий асосланган аниқ тавсияларни ишлаб чиқишда ўз ифодасини топади.

Ушбу дарсликнинг мақсади – жамиятнинг барқарор ривожланишини таъминлаш учун атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий-экологик ресурслардан фойдаланиш бўйича экологик-иқтисодий муносабатларни иқтисодий тартибга солишнинг

назарий асосларини ва амалий ёндашувларини асослаб беришдан иборат. У барқарор ривожланишнинг илмий асосларини яратиш ва унинг механизмларини амалга оширишга, «жамият-табиат» тизимида янги турдаги муносабатларни шакллантиришга йўналтирилган бўлиб, Ўзбекистонда бозор муносабатлари қарор топаётган шароитда иқтисодиётнинг экологиялашуви жараёнлари хусусиятларини тўла очиб беришга ва мувозанатлашган ривожланишнинг давлат стратегиясини таъминлаш бўйича комплекс тадбирларни ўрганишга, шунингдек, хўжалик қарорлари самарадорлиги ва асослаб берилишини таъминлашга имкон беради.

Муаллиф и.ф.д., проф. Ш.Р.Холмўминовга танқидий фикрлари ва китобни нашрга тайёрлашдаги ёрдами учун чуқур миннатдорчилик билдиради.

«ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИ»НИНГ НАЗАРИЙ
АСОСЛАРИ

I боб

«ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИ» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ,
УСУЛЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИI.1. «Экология иқтисодиёти»нинг пайдо бўлиши ва мазмуни,
предмети ва объекти

«Экология» тушунчасини биринчи марта 1866 йилда немис натуралисти Э.Геккель организмлар туркумининг бир-бирлари ва атроф абиотик муҳит билан ўзаро таъсирида юзага келадиган ўз-ўзини тартибга солиш жараёнлари мажмуининг таърифини ифодалаш учун тавсия этган: «Экология — бу табиат иқтисодиёти, бир вақтнинг ўзида тирикликнинг, муҳитнинг органик ва ноорганик компонентлари билан барча муносабатларини тадқиқ этишдир... Бир сўз билан айтганда «экология» Дарвин яшаш учун кураш шароити сифатида кўриб чиққан табиатдаги барча мураккаб алоқаларни ўрганадиган фандир». Бу таърифда ўзаро экологик алоқалар таҳлилига микродорий ёндашувнинг заруратини назарда тутадиган «Табиат иқтисодиёти» тушунчасини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак. Лекин Геккелдаги «Экология» тушунчасининг назарий мазмуни асосан физиологияга тааллуқлидир, яъни Геккель тирик организмлар ўзаро муносабатларининг физиологик механизмини таҳлил қилади. Шундай қилиб, Геккель фикри бўйича, экологиянинг цивилизация муаммоларига ҳеч қандай алоқаси йўқ.

Шундан кейинги даврда экологиянинг мазмунига турли аломатлар (белгилар) қўшилди. Улар ушбу фан тармоғининг компентенциясини кенгайтирди ёки торайтирди, лекин аста-секин у ёки бу даражада унинг чегараларини ювиб кетди.

XIX асрнинг охирига келиб «Экология» тушунчаси физиология, XX асрнинг биринчи чорагида биология доирасидан чиқиб, социология, антропогеографияга тарқалади. Шундай қилиб, экология объектига одам қўшилади ва унинг атроф-муҳити ўртасидаги барча муносабатлар комплексини ўрганиш экология деб аталадиган бўлди.

Кейинчалик «Одам (инсон) экологияси», «Муҳандислик экологияси», «Ижтимоий экология», шунингдек, унинг тармоқла-

ри -- «Урбоэкология» («Шаҳар экологияси»), «Саноат экологияси», «Агроэкология», «Транспорт экологияси», «Кимёвий экология», «Геоэкология» ва бошқалар ажралиб чиқди, яъни экологиянинг бошқа фан соҳаларига ва амалиётга кириб бориши — билимлар ва фаолиятнинг экологизациялашуви содир бўлди.

Жамият ва табиатнинг ўзаро таъсири концепцияси «Глобал экология» номини олди ва бу фан табиат структураси, функцияси ва унинг жамият билан ўзаро алоқаларини ўрганади. Ҳозирги вақтда «Экология» қатор фан соҳалари ва тармоқларига бўлинган бўлиб, уларнинг асосида экология ва экологиялаштиришнинг фундаментал ғоялари ётади. Ўрганиш объектининг ўлчами бўйича «Экология» фани «Путоэкология» (организм ва унинг муҳити), синэкология (экотизимлар ва унинг муҳити), «Демоекология» (популяция ва унинг муҳити), «Ландшафт (географик) экологияси» (йирик геотизимлар ва уларнинг муҳити) ва «Глобал экология»га (Ер биосфераси таълимоти) бўлинади.

«Экология» ўрганиш предметига кўра: микроорганизмлар, замбуруғлар, ўсимликлар, ҳайвонлар, одам, қишлоқ хўжалиги, саноат, транспорт, муҳандислик, рекреация, маданият, экологик таълим-тарбия экологияси, назарий экология ва бошқаларга;

муҳит ва компонентлар бўйича қуруқлик экологияси, чуқук сув ҳавзалари экологияси, денгиз экологияси, чўллар экологияси, тоғлар экологияси, чекка Шимол экологияси, кимёвий, физикавий экология ва бошқаларга;

тадқиқот предметига ёндашув бўйича «Аналитик (таҳлилий) экология» (организмларнинг табиий муҳит билан ўзаро муносабатларининг асосий қонуниятларини ўрганиш) ва «Динамик экология»га (динамик-эволюция йўналишида организмларнинг атроф-муҳит билан ўзаро муносабатларининг қонуниятларини ўрганиш);

вақт омили нуқтаи назаридан «Тарихий экология» ва «Эволюция экологияси» (археэкология)га ажратилади.

Булардан ташқари ҳозирги «Экология» табиат ва жамият ўзаро таъсирининг умумий қонуниятларини ўрганадиган фан бўлиб, у жамиятнинг атроф-муҳитни муҳофазалашга ва табиий-экологик ресурслардан мақсадга мувофиқ фойдаланишга йўналтирилган махсус фаолият соҳаси ҳам ҳисобланади. Айнан шу йўналишлар турли иерархия даражаларида (маҳаллий, минтақавий, миллий, глобал) экологик-иқтисодий муносабатлар ва иқтисодий жараёнлар нуқтаи назаридан «Экология иқтисодиёти»га муҳим ўринни эгаллайди.

Шуни ҳам қайд этиш керакки, кейинги 25-30 йилда олимларнинг эътибори ҳозирги экологик вазият шароитида инсонни

(одамни) асраш, сақлаш ва ривожлантириш бўйича турли аспектидаги тадқиқотларга қаратилаётир. Оқибатда «Экология»да фанлараро илмий йўналиш — «Инсон (одам) экологияси» шаклланди ва ривожланди. «Инсон экологияси» фаннинг комплекс экологик-ижтимоий-иқтисодий соҳаси бўлиб, унда яшаш муҳити табиий-экологик, ижтимоий, иқтисодий шароитлари инсоннинг турли эҳтиёжларини қондиришда тенг аҳамиятга эга бўлган муҳим қисмлар сифатида кўриб чиқилади ва тадқиқ этилади.

Шундай қилиб, ҳозирги экология жамият ва унинг яшаш муҳитини ўрганиш билан ҳайвонлар ва ўсимликлар экологиясидан иборат бўлган анъанавий экологиядан тубдан фарқ қилади. У кўп ҳолларда инсон экологияси, ижтимоий экология, глобал экология номи билан юритилади. XX асрнинг охирида «Экология иқтисодиёти» ва «Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти» фанлари ривожлана бошлади.

Экология ва иқтисодиётнинг туташган чегараларида янги илмий йўналиш «Экология иқтисодиёти» шаклланиб ва ривожланиб бормокда. «Экология иқтисодиёти» иқтисодиёт ва атроф-муҳит хусусиятларининг бир-бирига мос бўлишини экологик-иқтисодий нуқтаи назардан ўрганади. Шу сабабдан «Экология иқтисодиёти»нинг назарияси табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти фани учун ҳам асос бўлиб хизмат қилади. «Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти» табиий ресурслардан фойдаланиш, уларни муҳофаза қилишнинг иқтисодий муаммоларини ўрганадиган фандир. «Экология иқтисодиёти»нинг объекти — экологик-иқтисодий тизимлар табиатнинг, шу жумладан, табиий ресурсларнинг ҳолатини белгилаб беради. Табиий ресурслар экологик-иқтисодий тизимларнинг таркибий қисми бўлганлиги сабабли, «Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти» ҳам «Экология иқтисодиёти» таркибига киради. У бутуннинг қисмлари ҳисобланади «Экология иқтисодиёти», «Иқтисодиёт» ва «Умумий экология» («Инсон экологияси» ёки «Катта экология») назарияси ва амалиётига асосланиб ривожланади.

«Экология иқтисодиёти» шаклланишининг объектив шарт-шароитлари атроф-муҳитга таъсир қилиш, уни ўзгартиришнинг муҳим омилига айланган хўжалик фаолияти билан узвий боғлиқдир. Шу билан бир қаторда иқтисодиёт ривожланишига атроф-муҳит омилининг таъсирини ҳисобга олиш ҳам гоят муҳимдир. Шу муносабат билан ижтимоий-иқтисодий ривожланишни экологик омилларни, табиат билан жамиятнинг ўзаро алоқаларини тартибга соладиган қонуниятларни ҳисобга олмасдан амалга ошириш қутилмаган иқтисодий ва ижтимоий оқибатларга олиб келиши мумкин. Бу шароитда жамият иқтисодий

ривожланиши асосий омилларининг сабаб-оқибат алоқаларини ҳар томонлама тўғри ҳисобга олиш керак.

Бунда ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши инсонлар ва табиат ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий (экологик-иқтисодий) муносабатларга асосланади. Бу муносабатларнинг натижаси турли тип ва миқёсдаги экологик-иқтисодий тизимлар ҳисобланади. Экологик-иқтисодий тизимлар — ижтимоий ишлаб чиқариш ва табиатдаги табиий жараёнларнинг ўзаро боғлиқ ва ўзаро шартланган ҳаракатини ифодалайдиган иқтисодиёт ва табиат интеграциясидир.

Табиатдан фойдаланиш нуқтаи назаридан табиат ва жамият ўртасидаги модда алмашишнинг воситачилиги, тартибга солиниши ва назорати ишлаб чиқариш муносабатларининг ўзига хос таркибий элементи — экологик-иқтисодий муносабатлар ҳисобланади. *Экологик-иқтисодий муносабатлар* — инсонлар ўртасида табиатдан фойдаланиш, экологик тизимларни тиклаш ва муҳофаза қилиш, фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва уларни қайта ишлаш, ишлаб чиқаришни экологиялаштириш жараёнида юзага келадиган муносабатлардир.

Шундай қилиб, «Экология иқтисодиёти» «иқтисодиёт атроф-муҳитга таъсир кўрсатади, ифлосланган атроф-муҳит иқтисодиётга таъсир кўрсатади» принципига амал қилиб ва ишлаб чиқаришнинг экологик харажатлари, ифлосланишдан иқтисодий зиённи ҳисобга олиб, экологик-иқтисодий муносабатларни тадқиқ этади.

«Экология иқтисодиёти»нинг предмети табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро таъсир жараёнида юзага келадиган экологик-иқтисодий муносабатлар ва уларни оптимизациялаш хўжалик фаолиятининг иқтисодий оқибатлари, табиатдан оқилона фойдаланиш ва табиатни сақлаш, асраш, муҳофаза қилишни тартибга солиш усуллари дир.

«Экология иқтисодиёти» фақат экологик-иқтисодий муносабатларни ўрганибгина қолмай, балки бозор иқтисодиёти шароитида табиатдан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилиш соҳасида юзага келадиган муаммоларни ҳал этишнинг аниқ механизмларини ишлаб чиқиш, экологик барқарор ривожланишнинг миллий концепцияларини амалга ошириш ва уни таъминлаш механизмларини таъминлашдан иборат. Шундай ривожланиш амалиётда шакланган иқтисодий ўсишнинг экстенсив концепциясидан воз кечишни ва барқарор ривожланишга ўтишни тақозо этади.

«Экология иқтисодиёти»нинг объекти турли миқёс ва даражадаги экологик-иқтисодий тизимлардир (глобал, мамлакат, минтақа ва районлар, корхоналар, табиий-худудий комплекслар ва бошқалар).

1.2. «Экология иқтисодиёти» фанининг таркибий қисмлари ва бошқа фанлар билан ўзаро алоқалари

«Экология иқтисодиёти»нинг фан сифатидаги таркиби асосан учта йўналишдан иборат:

1) «Умумий экология иқтисодиёти» — фаннинг умумий назарий асосларини ишлаб чиқиш билан шуғулланади;

2) «Хусусий ёки компонентлар экологияси иқтисодиёти» — табиат компонентлари ва иқтисодий фаолият таъсиридаги экотизимлар экологияси иқтисодиёти хусусиятларини ўрганади;

3) «Амалий экология иқтисодиёти» — «Экология иқтисодиёти» назариясини амалиётга татбиқ этиш муаммоларини тадқиқ этади.

«Хусусий ёки компонентлар экология иқтисодиёти» таркибида «Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти» алоҳида ўринни эгаллайди. У асосан табиий ресурс компонентларидан фойдаланиш бўйича юзага келадиган ишлаб чиқариш муносабатларини ўрганиш билан шуғулланади. «Экология иқтисодиёти» эса экологик тизимларни ўзаро боғлиқ ҳолда ва экологик-иқтисодий муносабатларни тартибга солиш нуқтаи назаридан тадқиқ этади ва уларнинг табиатга зиён етказмайдиган йўналишларини ишлаб чиқади. «Экология иқтисодиёти» «Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти»дан экологик-иқтисодий тамойилларга асосланиши ва экологик-иқтисодий қонуниятларнинг устуворлиги билан ҳам тубдан фарқ қилади. Улар ўртасидаги фарқлар табиатдан фойдаланиш нормативларида ҳам мавжуд бўлиб, «Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти» асосан компонентларга тааллуқли нормативларга, «Экология иқтисодиёти» эса тизимлаштирилган нормативларга асосланади.

Шуларни ҳисобга олганда, экологик-иқтисодий ривожланишнинг ҳозирги босқичида табиатдан фойдаланиш иқтисодиётини экология иқтисодиёти йўналишига ўтказиш объектив заруратга айланади.

«Экология иқтисодиёти» фанининг қомплекс характери ва тадқиқот объектининг интеграл хусусияти унинг кўплаб иқтисодиёт, экология, ҳуқуқий, ижтимоий, табиий, техника ва технология фанлари билан ўзаро алоқаларда бўлиши заруратини белгилаб беради.

Экология иқтисодиёти иқтисодиёт ва атроф-муҳитнинг ўзаро алоқалари жараёнидаги экологик, иқтисодий, ижтимоий, тиббий, ҳуқуқий, техник ва технологик ва бошқа аспектларни тадқиқ этади. Шу муносабат билан «Экология иқтисодиёти» кўпчилик иқтисодиёт фанлари билан, айниқса, «Статистика», «Меҳнат иқтисодиёти», «Минтақавий иқтисодиёт», «Хўжалик

тармоқлари иқтисодиёти», «Эконометрия», «Стратегик режалаштириш» ва бошқа фанлар билан кенг қўламдаги алоқаларга эга.

«Экология иқтисодиёти» кўплаб экологик муаммоларни ҳал этиш йўналишларини аниқлашда катта аҳамият касб этувчи табиий фанлар («Экология», «Геология», «Биология», «Физика», «Кимё», «География» ва бошқалар) билан ўзаро яқин алоқада бўлади.

«Экология иқтисодиёти» техника ва технология фанлари билан бевосита алоқада бўлиб, улар ишлаб чиқаришни экологиялашда фан ва техниканинг энг янги ютуқларини қўллашга имкон беради.

«Экология иқтисодиёти» фанлараро «Иқтисодиёт» фанининг алоҳида тармоғи ҳисобланиб, табиий ва ижтимоий фанлар туташган чегараларда ривожланади. Бу жараёнда у турли фан соҳалари маълумотлари ва назарий-амалий ютуқларидан фойдаланиб, экология иқтисодиётининг барқарор, жамиятнинг мувозанатлашган ривожланиши концепцияларини ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш йўналишларини белгилашга имкон беради.

1.3. «Экология иқтисодиёти»нинг илмий-тадқиқот методлари

Фан методлари илмий тадқиқот йўли сифатида янги билимлар олиш ва уларни назарияга айлантириш учун фанда қўлланиладиган усуллар ва услублар мажмуини билдиради.

«Экология иқтисодиёти» «Иқтисодиёт» фанининг ўзига хос тармоғи бўлиб, табиий ва ижтимоий фанлар туташган чегараларда ривожланади. Шу сабабдан у умумилмий, умумиқтисодий, социология фанлари ва ўзининг тадқиқот усулларини кенг қўллайди. Бунда «Экология иқтисодиёти» ушбу методлардан ўз предмети характерига мувофиқ ва унга мослаштириб фойдаланади.

«Экология иқтисодиёти» умумилмий методлар ва ёндашувлардан диалектика методи, тизимли ёндашув, математик ва башоратлаш методларидан экологик-иқтисодий муносабатлар нуқтаи назаридан фойдаланади.

Умумиқтисодий ва социология методларидан баланс, статистик, индекс методлари ва иқтисодий-математик моделлаштириш, экология иқтисодиёти методларидан экологик-иқтисодий норматив, экологик-иқтисодий баҳолаш ва қиёсий таққослаш, натурал текшириш, экологик-иқтисодий эксперт баҳолаш, экологик хариталаш ва бошқалар кенг қўлланилади.

Экология иқтисодиётида экологик-иқтисодий норматив методларидан фойдаланиш алоҳида аҳамиятга эга. Масалан, экологик нормативлардан рухсат этилган концентрация (РЭК), рухсат

этилган чиқармалар (РЭЧ). Уларнинг асосий вазифаси — табиатга антропоген таъсирнинг руҳсат бериладиган объектив чегараларини белгилашдан иборат. Экология иқтисодиётида бошқа меъёрлар ҳам қўлланилади. Масалан, табиий ресурсларни, чиқиндиларни эксплуатация қилиш меъёрлари, табиат муҳофазасида капитал қўйилмаларнинг иқтисодий самарадорлиги меъёрлари, санитария-гигиена меъёрлари ва бошқалар. Зарур меъерий базаларсиз табиатдан фойдаланишнинг хўжалик механизмини, уни режалаштириш, бошқариш, назорат қилиш, рағбатлаштириш йўлларини такомиллаштириб бўлмайди. Меъёрлар атроф-муҳитга, инсон саломатлигига салбий таъсирнинг олдини олишга йўналтирилган.

1.4. «Экология иқтисодиёти» фанининг аҳамияти, мақсади ва вазифалари

Ҳозирги вақтда экология даврига ўтиш жараёнлари жамият ривожланишининг барча соҳаларида кузатилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, инсонни экологик тарбиялаш ва унга экологик таълим беришнинг аҳамиятини оширмоқда. Энг аввало, инсонларда табиат олдидаги юқори маъсулиятни ҳис этишни шакллантириш муҳимдир. Ҳозирги авлод табиат ва жамият ўзаро алоқаларининг янги босқичи — ноосферага ўтишни таъминлашга маъсулдилар.

Ўзбекистонда табиат муҳофазаси тўғрисидаги қонунлар, «Таълим тўғрисида»ги қонун, «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури»да қўйилган вазифалар ва талабларга мувофиқ жамиятнинг экологик маданиятини, мутахассисларнинг касбий тайёргарлигини ошириш мақсадларида узлуксиз экологик таълим-тарбиянинг оммавий ва комплекс тизими изчил амалга оширилади. Минимум экологик билим олиш мамлакатнинг ҳар бир фуқаросининг бурчига айланди. Шунинг учун «Экология иқтисодиёти» курсини ўрганиш жараёнида олинган билимлар иқтисодиёт йўналишидаги мутахассисларни фундаментал тайёрлашнинг зарурий шартидир. Ушбу фанни ўрганиш ҳозирги экологик-иқтисодий сиёсат муаммоларини тўғри тушунишга, истиқболда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг мувозанатлашган ечимини топишни таъминлайдиган барқарор экологик ривожланишнинг миллий стратегияси тўғрисида тасаввурга эга бўлишга, шунингдек, уларни амалга ошириш соҳасида амалий қўникмалар олишига имкон беради.

Ушбу фанни ўрганишда Б.Коммонер тавсия этган қуйидаги табиат иқтисодиёти қонуни (принципи)ни ҳар томонлама ҳисобга олиш керак: ҳаммаси ҳаммаси билан боғланган; ҳаммаси қаёққадир ғойиб бўлади; ҳеч нарса бекорга инъом қилинмайди; табиат яхшироқ билади.

«Экология иқтисодиёти» курсининг мақсади талабаларга табиат ва иқтисодиёт ўртасидаги алоқаларнинг асосий қонунийатларини ва принципларини билиб олишга ёрдамлашиш, барқарор ривожланишни таъминлаш манфаатларида табиий-экологик ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни такрор ишлаб чиқариш, атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг мураккаб, кўп омилли, фанлараро муаммоларини тадқиқ этишга халқ хўжалиги ёндашувларини ишлаб чиқиш ва уларни амалиётда қўллаш йўналишларини белгилашдан иборатдир.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида экология иқтисодиётининг асосий вазифаларига қуйидагиларни ўрганиш киради: халқ хўжалигида табиий ресурслардан фойдаланиш ва хўжалик фаолиятининг атроф-муҳитга таъсирини; мамлакатда яшаётган аҳолига соғлом муҳит яратиш; табиатдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва табиий ресурсларнинг озайиши натижасида етказиладиган иқтисодий зарарни камайтириш; Ўзбекистон табиатининг энг нозик ва қимматбаҳо унсурларини, биринчи навбатда, унинг флора ва фаунасини муҳофаза қилиш; табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни такрор ишлаб чиқариш; табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни тартибга солишнинг иқтисодий механизмларини такомиллаштириш ва ривожлантириш; экологик тадбиркорликни ривожлантириш ва экологик товарлар ҳамда хизматлар бозорини шакллантириш ва бошқалар.

Бу муаммоларнинг ечимини топишда, энг аввало, уларни келтириб чиқарадиган сабаблар ва кузатилаётган кўнгилсиз оқибатларнинг мураккаб тизими аниқланиши керак. Бунда асосий эътибор табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқаришнинг қуйидаги учта ўзаро боғлиқ босқичи таҳлиliga қаратилади: табиий ресурсларни тиклаш, эксплуатация қилиш ва қайта ишлаш. Биринчи навбатда қуйидагилар ўрганилади:

- илмий-техника тараққиёти ривожланишининг ижтимоий ишлаб чиқаришни интенсификациялашнинг асосий ричаги сифатидаги экологик-иқтисодий оқибати;
- инвестиция ва структура сиёсатининг атроф-муҳит ҳолатига ва табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқаришга таъсири;
- экологик-иқтисодий бошқарув ва табиат муҳофазаси йўналишидаги хўжалик юритиш тизими;
- табиатдан фойдаланиш ва табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқариш ва муҳофаза қилишда халқаро ҳамкорлик.

Дарсликнинг биринчи бўлими «Экология иқтисодиёти»нинг назарий асослари, иккинчи бўлими хусусий экология иқтисодиётига, учинчи бўлими амалий экология иқтисодиёти муаммоларига бағишланган.

«Экология» тушунчаси дастлаб организмлар туркумининг бир-бирлари ва атроф абиотик муҳит билан ўзаро таъсирида юзага келадиган ўз-ўзини тартибга солиш жараёнлари мажмуини ифодалаш учун қўлланилган. Бу тушунча XIX асрнинг охирига келиб, физиология, XX асрнинг биринчи чорагида биология доирасидан чиқиб, социология ва антропогеография, XX асрнинг чорагида иқтисодиётга ва бошқа фан соҳаларига тарқалди. Шу муносабат билан аста-секин «Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти» ва сўнгра «Экология иқтисодиёти» фанлари шаклланди.

«Экология иқтисодиёти»нинг предмети табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро таъсир жараёнида юзага келадиган экологик-иқтисодий муносабатлар ва уларни оптимизациялаш, хўжалик фаолиятининг иқтисодий оқибатлари, табиатдан оқилona фойдаланиш ва табиатни сақлаш, асраш, муҳофаза қилишни тартибга солиш усуллари дир. Унинг объекти турли миқёс ва даражадаги экологик-иқтисодий тизимлар дир.

«Экология иқтисодиёти» фани таркиби «Умумий экология иқтисодиёти» (экология иқтисодиёти назарияси), «Хусусий экология иқтисодиёти» ва «Амалий экология иқтисодиёти»дан тузилган.

Экология иқтисодиёти ўзининг муаммолари ечимини топишда кўплаб иқтисодиёт, ижтимоий, юридик, техника ва технология фанлари билан яқин алоқада бўлади ва уларнинг маълумотларидан кенг фойдаланади.

«Экология иқтисодиёти» умумилмий, умумиқтисодий, социология, ўзининг тадқиқот усулларига асосланади. Унинг усуллари дан экологик-иқтисодий меъёрлар, экологик-иқтисодий баҳолаш ва қиёсий таққослаш, натурал текшириш, эксперт баҳолаш, экологик хариталаш усуллари ни кўрсатиш мумкин.

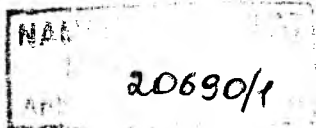
«Экология иқтисодиёти»ни ўрганиш жараёнида олинadиган билимлар иқтисодиёт йўналишидаги мутахассисларни фундаментал тайёрлашнинг зарурий шартидир. Ушбу фаннинг мақсади табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқаларда экологик-иқтисодий муносабатларнинг оптимал йўналишларини белгилашдан, асосий вазифалари табиатдан фойдаланиш, уни асраш ва сақлаш, муҳофаза қилишнинг иқтисодий механизмларини ривожлантириш ва такомиллаштириш муаммоларини комплекс тадқиқ этишдаг иборат.

Назорат ва муҳокама саволлари

1. «Экология иқтисодиёти» фаши қачон ва қандай шакл-ланди ва ривожланди?
2. «Экология иқтисодиёти» нимани ўрганади?
3. «Экологик-иқтисодий муносабатлар» ва «экологик-иқтисодий тизимлар» тушунчаларининг мазмуни ва моҳиятини тушунтириб беринг.
4. «Экология иқтисодиёти»нинг предмети ва объекти нима?
5. «Экология иқтисодиёти»нинг таркибий қисмлари нималардан иборат?
6. «Экология иқтисодиёти» қандай фанлар билан ўзаро алоқаларда ривожланади?
7. «Экология иқтисодиёти»нинг асосий илмий тадқиқот методларини тарифланг.
8. «Экология иқтисодиёти»ни ўрганишнинг аҳамиятини тушунтиринг.
9. «Экология иқтисодиёти» олдида турган асосий вазифаларга нималар қиради?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. —Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар. —Т.: Адолат, 2002.
3. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. —Т., 2002.
4. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестка для 21 век. —Т., 2002.
5. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Экология. Учебник для вузов. —М.: ЮНИТИ, 1998.
6. Раймерс Н.Ф. Природапользование. Словарь — справочник. —М.: Мысль, 1990.
7. Степаневских А.С. Прикладная экология: охрана окружающей среды. Учебник для вузов. —М., 2003.

ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

2.1. Экология иқтисодиётининг умумий таърифи

Жамият ва табиат ўзаро таъсирининг тарихан боғлиқлиги ва шартланганлиги, инсониятнинг оптимал табиий шароит ва ресурсларсиз яшай олмаслиги, атроф-муҳитга инсон хўжалик фаолияти таъсир кўрсатишининг муқаррарлиги, ва, ниҳоят жамият ва табиат ўзаро таъсирининг иқтисодий боғлиқлиги экология иқтисодиёти назарий асосларини тадқиқ этишнинг асосий йўналишларини белгилаб беради.

Атроф табиий муҳитнинг асосий функцияси жамият ҳаётини таъминлаш бўлиб, у қуйидагиларда намоён бўлади:

- табиий шароит ва ресурсларни такрор ишлаб чиқариш;
- жамиятни табиий ресурслар ва табиий-экологик неъматлар ва хизматлар билан таъминлаш;
- жамият яшashi ва фаолияти чиқиндиларини қабул қилиш ва ифлослантиришларининг ассимиляцияси.

Инсон хўжалик фаолиятининг жуда мураккаб ва хилма-хил комплекслари ҳодисалари ва жараёнларининг барча босқичлари — ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол табиий муҳит ва унинг ресурслари билан узвий боғлангандир. Бунда ишлаб чиқариш инсоннинг меҳнати орқали табиат предмети ва кучларига таъсирда бўлиб, уларни ўзининг у ёки бошқа эҳтиёжларини қондиришга мослаштириш мақсадларини кўзлайди. Инсон меҳнати одам ва табиат ўртасидаги ўзаро таъсир усули сифатида табиат жараёнларининг табиий ҳолати билан унинг инсон учун зарур бўлган ҳолати ўртасидаги зиддиятларни бартараф этишнинг асосий усули бўлиб хизмат қилади.

Меҳнат инсон томонидан махсус тайёрланган иш қуроллари ёрдамида амалга ошириладиган ўзига хос ҳаётий фаолият бўлиб, атроф-муҳит билан доимий модда ва энергия айирбошлашини амалга оширади. Меҳнат туфайли Ердаги айирбошлаш жараёнлари билвосита, онгли назорат қилинадиган ва тартибга солинадиган характерга эга бўлади. Шу билан бир қаторда меҳнат фақат яратувчи куч бўлибгина қолмай, балки вайрон қилувчи, емирувчи хусусиятга ҳам эга. Унинг охириги хусусияти ишлаб чиқариш фаолияти миқёсларининг ошиб бориши билан табиий муҳитнинг емирилиши ва ифлосланишида яққол намоён бўлади. Шу сабабдан мамлакатлар ва глобал миқёсда барқарор ривожланишни таъминлаш меҳнат фаолия-

тини экологик хавфсиз йўналишларга — табиий муҳит ва табиий ресурсларни қўллаб-қувватлаш, асраш, сақлаш, муҳофазалашга мўлжалланиши, мослаштирилиши, йўналтирилиши керак.

Табиий ресурсларга асосланган ишлаб чиқариш табиатдан фойдаланиш бўйича инсон фаолиятининг дастлабки бўғини бўлса, унинг истеъмоли якуний ҳисобланади; уларнинг маҳсулотларини тақсимлаш ва айирбошлаш ишлаб чиқаришни истеъмол билан боғлайдиган билвосита бўғинлардир. Табиий ресурсларга асосланган ишлаб чиқариш табиатдан фойдаланишнинг дастлабки бўғини (босқичи) бўлса-да, у истеъмолга хизмат қилади. Истеъмол ишлаб чиқаришнинг охириги мақсади ва сабабидир; чунки истеъмолда маҳсулот сарфланади (йўқотилади) ва у ишлаб чиқаришга янги буюртма беради. Эҳтиёжни қондириш янги эҳтиёжни келтириб чиқаради, истеъмолнинг ривожланиши табиий ресурсларга асосланган ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади. Лекин истеъмолнинг ўзининг пайдо бўлиши ишлаб чиқаришга боғлиқ ва у билан шартланган — янги маҳсулотларнинг ишлаб чиқарилиши ушбу маҳсулотга ва унинг истеъмолига тегишли эҳтиёжни келтириб чиқаради. Маҳсулотни тақсимлаш ва айирбошлаш ишлаб чиқаришга боғлиқ бўлади, чунки фақат ишлаб чиқарилган маҳсулотнигина тақсимлаш ва айирбошлаш мумкин. Лекин, ўз навбатида, улар ишлаб чиқаришга нисбатан пассив (сув) бўлмайди, унга тескари йўналишда жиддий таъсир кўрсатади.

Айрим одам, одамлар гуруҳи ва умуман, жамиятнинг хўжалик фаолияти маълум табиий-экологик шароитларда, вазиятда, иқтисодий-экологик муҳитда амалга оширилади. Инсон хўжалик фаолияти, бир томондан, табиат билан, бошқа томондан эса ижтимоий-иқтисодий шароитлар билан чекланади.

Табиий-экологик шароитлар ва ресурслар хўжалик юртишнинг табиий муҳитини белгилаб беради. Табиий ресурслардан навбатдаги босқичларда қайта ишлаш учун қулай шаклларда фойдаланиб, жамият бу ресурсларни ўз эҳтиёжларини қондириш ва табиат капиталини такрор ишлаб чиқариш мақсадларида истеъмол қилади. Табиий ресурслар моддий неъматларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришда бевосита иштирок этади. Айниқса ер, ўрмон, сув, балиқчилик хўжалиги фондлари қатнашадиган такрор ишлаб чиқариш жараёнларида экология иқтисодиёти муҳим аҳамиятга эга бўлади. Ишлаб чиқариш табиий шароитлар ва ресурсларнинг худудий фарқлари, энергия ва сув билан таъминлаш имкониятлари, худудларни ўзлаштириш истиқболлари, экологик сифимлар ва бошқа омилларга кўп даражада боғлиқдир. Булар иқтисодий муносабат-

ларни экологизациялашни ва хўжалик фаолиятини экологик тартибга солишни, хўжалик юритишнинг экологик-иқтисодий усулларини кенг қўллашни тақозо этади.

Одамни табиатдан фақат фикран, тасаввурда ажратиш мумкин. Ерда бирорта тирик организм эркин ҳолатда бўла олмайди. Уларнинг барчаси ўзини ўраб турадиган моддий-энергетика муҳити билан энг аввало овқатланиш (озиқланиш) ва нафас олиш орқали ажралмас ва узлуксиз боғлангандир. Табиий шароитларда улардан ташқарида тирик организмларнинг яшаши ва одамнинг хўжалик фаолияти билан шуғулланиши мумкин эмас. Ер ва бошқа сайёралар моддий жиҳатдан бир-биридан ажралмаган, балки ўзаро таъсирда бўлади. Космик моддалар Ерга тушади ва одамлар ҳаёти ва фаолиятига таъсир кўрсатади, Ердаги инсон ҳаёти ва фаолияти натижалари («Ернинг нафас» олиши номини олган) космик маконга тарқалади. Биосферанинг ҳолати тўлагигича Ердаги ҳаёт ва фаолиятга боғлиқдир. Ҳаётнинг атроф-муҳитга таъсирини тобора кучайтираётган инсон онги, тафаккури ва хўжалик фаолияти ролининг ошиб бориши, хўжалик шакллариининг барпо этилиши биосферанинг янги ҳолати — ноосферага (инсон ақлининг ҳукмронлиги) олиб келади.

Барча одамларнинг биологик бирлиги ва тенглиги табиат қонунидир. Шунга мувофиқ тенглик олий мақсадини, хўжалик ҳаётида эса, ижтимоий адолат тамойилини амалга ошириш қонуний ва муқаррардир. Фан хулосаларига қарши жазосиз бориб бўлмайди. Айнан шулар хўжалик фаолиятида ислоҳотлар муқаррарлигини белгилаб беради.

XX асрда ва XXI асрда инсониятнинг ҳаёти ва фаолияти ягона бўлиб қолди, чунки Ернинг бирорта нуқтасида инсон яшамайдиган ва фаолият кўрсатмайдиган, радио, телевидение, электрон-ҳисоблаш машиналари ва бошқалар орқали алоқа ривожланмаган жой қолмади. Буларнинг ҳаммаси инсон ақли билан яратилган техника ривожланишининг оқибатларидир. Шу шароитда биринчи ўринга умуминсоний қадрият ва қийматлар чиқаётир ва жаҳон иқтисодиётини ривожлантиришда глобал умуминсоний муаммолар, шу жумладан, экологик-иқтисодий муаммолар асосий ўринни эгаллаётир.

Табиий-экологик муҳитнинг хўжалик фаолияти учун муҳимлиги ва аҳамияти шак-шубҳасиздир, лекин уларнинг таъсирини бўрттириб (ошириб) кўрсатмаслик керак, чунки одам шундай айёрона яратилганки, унинг организми у ёки бошқа шароитга мослашади, инсоннинг материаллар хоссалари тўғрисидаги билимлари ривожланади, улардан фан ва техниканинг ривожланиши, ижтимоий маданият даражасининг ўсиши асосида фой-

даланиш малакаси мавжуд бўлиб, уларнинг ҳаммаси табиат билан жамиятнинг ўзаро таъсирини фақат енгиллаштирибгина қолмай, балки қийинлаштиради ва мураккаблаштиради.

Табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш фаолияти маълум ижтимоий муҳитда амалга оширилади, унинг асоси эса мулкчилик муносабатлари ҳисобланади. Айнан шу муносабатлар экология иқтисодиётининг ижтимоий муҳитини белгилаб беради ва улар хўжалик юритишнинг натижаларида ўз ифодасини топади. Хусусий мулкчилик эркин рақобат шароитини яратади ва ташаббускор, ижодий ва кўп натижа берадиган меҳнатга ундайди. Мулкчилик муносабатлари ишлаб чиқарувчиларнинг дифференциялашувига олиб келади, бойлар, ўрта-қоллар, камбағаллар пайдо бўлади.

Шундай қилиб «иқтисодий одам»нинг хулқ-атвори фақат табиий шароит билангина эмас, балки ижтимоий шароит билан ҳам, демак, фақатгина ижтимоий қонунлар билангина эмас, балки табиат, биология, космос қонунлари тизими билан ҳам белгиланади. Иқтисодиёт қонунлари табиат қонунларидан шу билан фарқ қиладики, улар онгли инсон фаолияти орқали намоён бўлади, тарихан ўткинчи характерли тенденцияга эга бўлади.

2.2. Моддий ва номоддий экологик-иқтисодий неъматлар ва хизматлар

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, моддий ва маънавий неъматларни такрор ишлаб чиқариш одамнинг табиат билан доимий ўзаро таъсирида амалга оширилади. Аҳоли ва меҳнат ресурслари билан бир қаторда табиий ресурслар ва атроф-муҳит сифати такрор ишлаб чиқариш жараёнларининг зарур шароити ва шarti ҳисобланади ва мамлакат миллий бойлигининг таркибий қисми бўлиб иштирок этади. Табиий ресурслар (моддий неъматлар) билан таъминланганлик ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг муҳим иқтисодий ва сиёсий омили ҳисобланади.

Бошқа томондан, ҳозирги шароитда халқ фаровонлиги ва унинг саломатлиги ҳал қилувчи даражада атроф-муҳит сифати билан боғлиқдир. Турмуш даражаси, ўз навбатида, хўжалик оборотига киритилаётган табиий ресурслардан қандай даражада рационал ва самарали фойдаланилаётганлиги билан белгиланади. Бунда экология иқтисодиёти стратегияси шундай назарияга асосланиши керакки, унда инсоният табиатнинг бир қисми, унинг яшаши истиқболи табиат ва унинг айрим геотизимларини сақлаш, асраш, муҳофаза қилишга боғлиқлиги асосий ўринни эгаллайдиган бўлсин. Чунки табиий ресурслар ва атроф-муҳит ша-

роитлари иқтисодий ўсишнинг асоси ва аҳолининг нормал ҳаёт — фаолиятини таъминлашнинг муҳим шартидир. Атроф-муҳит ҳолати ва унинг сифати иқтисодиётнинг ривожланишига жиддий таъсир кўрсатади, уни секинлаштиради ёки тезлаштиради.

Атроф-муҳитни экология иқтисодиёти назариясига ва умуман, иқтисодиёт назариясига ҳамда табиатдан фойдаланувчи субъектлар — корхоналар ва тадбиркорларнинг ишлаб чиқаришдаги харажатларига ишлаб чиқариш омили сифатида, шунингдек, иқтисодий муносабатларга киритиш учун атроф-муҳитнинг экологик-иқтисодий неъматлари ва хизматларини алоҳида хусусиятга эга бўлган маҳсулот сифатида умумий қабул қилинган қиймат тушунчалари ва кўрсаткичлари тизимида ҳисобга олиш керак. Бунинг учун атроф-муҳитнинг ҳозирга қадар иқтисодиёт фани ва амалиётида етарли ҳисобга олинмаётган экологик-иқтисодий неъматлари ва хизматларни иқтисодиётда қуйидаги йўналишларда ифодалаш керак:

— атроф-муҳит неъматлари ва хизматларининг халқ фаровонлигидаги ўрни ва роли;

— экологик-иқтисодий неъматлар ва хизматларнинг иқтисодий моҳияти ва аҳамиятини экология иқтисодиётида ҳар томонлама тўлиқ ҳисобга олиш.

Атроф-муҳитнинг сифати энг муҳим истеъмол неъматлари бўлиб, унинг асосини экологик-иқтисодий неъматлар ва хизматлар ташкил этади. Шу сабабдан ушбу неъматларни иқтисодиёт кўрсаткичлари билан таққослаш муҳим аҳамиятга эга. Шу нуқтаи назардан атроф-муҳит сифати ва унинг неъматлари муҳим иқтисодий категория, ўзига хос товар бўлиб, унинг истеъмолчиси маълум ҳудудда яшайдиган аҳоли, саноат ва иқтисодиётнинг бошқа соҳалари ҳисобланади, шунингдек, улар истиқболда мамлакатнинг экологик барқарор ривожланишини таъминлашнинг муҳим омили ҳам бўлиб хизмат қилади. Умуман, атроф-муҳит неъматлари ва хизматлари номоддий неъматлар бўлиб, улар жамиятнинг яшаш муҳити неъматларидир.

Номоддий (экологик-иқтисодий) неъматлардан (табиат ато этган «текин» неъматлар — тоза ҳаво, табиат осойишталиги ва тинчлиги, гўзаллиги, яшиллик, пейзаж, эстетик завқланиш ва бошқалар) фойдаланиш моддий неъматлардан фойдаланишдан шу билан фарқ қиладики, улардан аҳоли бевосита иштираётган этиб, лекин ўзлаштирмай фойдаланади; бу ерда индивидуал розилик эмас, коллектив тотувлик, иноқлик тамойиллари ҳаракатда бўлади; табиат сокинлиги, тоза ҳаво берадиган роҳатланиш, хузур (маза) қилиш мулк ҳисобланмайди, улар ижтимоий бойлик ва яшаш шароити сифатини белгилаб беради.

«Фаровонлик» тушунчаси яшаш даражаси, яшаш шароити ва яшаш муҳитининг мажмуасини билдиради. Уни қуйидаги формулада ифодалаш мумкин:

$$\Phi = Я_{д} + Я_{ш} + Я_{м}$$

Бунда: Φ — фаровонлик;

$Я_{д}$ — яшаш даражаси;

$Я_{ш}$ — яшаш шароити;

$Я_{м}$ — яшаш муҳити.

Уларнинг барча ўзгаришлари эҳтимолини қуйидаги тенгламада ифодалаш мумкин:

$$\Delta\Phi = \Delta Я_{д} + \Delta Я_{ш} + \Delta Я_{м}$$

Фаровонликнинг ўсиши ёки пасайиши ушбу таркибий қисмларнинг ўзгаришига боғлиқ бўлади. Масалан яшаш муҳити (табiiй муҳит)нинг емирилиши, ўта ифлосланиши яшаш даражасининг ўсишини йўққа чиқариши ва фаровонликнинг умумий пасайишига олиб келиши мумкин.

Турли мамлакатлар, районларда ва уларга хос хилма-хил шарт-шароитларда фаровонликнинг таркибий қисмлари ҳар хил баҳоланади. Бунда, масалан, қуйидаги вариант устун бўлиши мумкин:

$$\Phi = 0,3 Я_{д} + 0,5 Я_{ш} + 0,2 Я_{м}$$

Моддий яшаш даражаси ($Я_{д}$) етарли бўлмаган, лекин табиати бой хилма-хил ($Я_{ш}$) мамлакатларда (ривожланаётган мамлакатлар) аҳолининг табиатга нисбатан яшаш даражасига қизиқиши кучлироқ бўлади. Юқори даражада ривожланган, лекин зарарли муҳитдан зиён кўраётган мамлакатларда тескари ҳолат кузатилади, яъни табиат кўпроқ баҳоланади.

Моддий неъматлар ва хизматлар кўриниб туради, ўлчанади, уларнинг мавжудлиги ҳамма учун аниқ, равшан бўлиб, улар сотиб олиш ва сотиш объекти ҳисобланади. Аксинча, номоддий неъматлар ва хизматларни ҳисобга олиш гоят қийин муаммадир. Бунда ҳозирги одамларнинг фаровонлик тизимида уларга қўядиган талаблари муҳим ўринни эгаллайди. Ҳамяят қанча тез ривожланса, номоддий неъматлар ва хизматларга талаб шунча кучаяди, уларга коллектив эҳтиёжлар шунча хилма-хил ва кўп сонли бўлади. Шунга мувофиқ бирин-кетин қуйидаги талаблар занжири пайдо бўлади: таълим ва дам олиш ҳуқуқи, сўнгра соғлиқни сақлаш ва маданиятга талаблар, ҳозирги даврда — табиатга ва экологик хавфсизликка талаблар.

Номоддий қийматлар дунёсида фақатгина инсонлар бахтигина эмас, балки инсоният омон қолишининг энг муҳим омили яшаш муҳити (атроф-муҳит) ҳисобланади. Инсон мавжудлигининг табиий шароити сув, ҳаво, ер мажмуасидан иборат элементлардан иборат бўлиб, улар табиат маконини ташкил этади. Улар француз олими Ф. Сен-Марк илмий асослаб берган таълимотга кўра, инсониятга қуйидаги уч турдаги номоддий бойликларни беради:

– биологик «хизматлар» (инсон саломатлигига табиат сокинлиги, тоза ҳаво, жисмоний толиқишнинг кетишидан келади-ган фойда);

– эстетик «хизматлар» (ғўзал табиат берадиган маънавий роҳатланиш, хузур қилиш);

– илмий «хизматлар» (геологик омиллар, ўсимлик ва ҳайвонот олами омиллари ва бошқаларни ўрганишдан олинадиган натижаларнинг фан ва педагогик тадқиқотлар учун маълумотлари).

Бу уч категориядаги хизматлар бир вақтда ва алоҳида кузатилиши мумкин. Ҳамоат боғлари (парклари) катта биологик фойда келтириши, лекин эстетик ёки илмий қийматга эга бўлмаслиги мумкин. Рассом учун ўзига тортадиган аҳамиятга эга бўлмаган қуриқхоналар, тадқиқотчилар учун катта қизиқиш уйғотиши мумкин.

2.3. Моддий ва номоддий неъматлар ва хизматлар экологияси иқтисодиёти хусусиятлари

Атроф табиий муҳит икки ролни бажаради. Бир томондан, у моддий бойликлар манбаи бўлиб, тоғ-кон саноати ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини беради, қурилиш, транспорт, ишлаб чиқариш чиқиндиларини қайта ишлашнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Бошқа томондан табиат одамнинг биологик, эстетик ва илмий эҳтиёжларини таъминлайдиган номоддий бойликларни яратади.

Табиатнинг моддий неъматлари ва хизматлари экологияси иқтисодиётида «капитал», «фойда олиш», «истеъмол», «қиймат» тушунчаларини қуйидагича талқин қилиш мумкин:

Капитал — маълум муддатларда мавжуд бўлган табиий муҳит макони бўлиб, уларнинг миқдори бир қисми қурилишга ажратиб олинса камаяди, агар қурилиш билан банд жойлар ўсимлик ёки сув, ландшафт зонасига айланттирилса, унинг миқдори кўпаяди.

Бу капитал фойда беради ва у биологик, эстетик, илмий эҳтиёжларни қондиришда ўз ифодасини топади. «Капитал»нинг

Ўзгаришига ёки унинг рентабеллигига боғлиқ ҳолда фойда ўзгариб туради. Масалан, ўтларнинг физиологик фойдалилиги дарахтларнинг физиологик фойдалилигидан анча камдир. Ўрмонлар, боғлар барпо этиш биологик эҳтиёжларни қондириш, демакдир. Аксинча, тоғ, ўрмонларини кесиш тоғ табиати қиймати ва жозибадорлиги пасайтишига олиб келади.

Истеъмол — табиатдан олинадиган биологик, эстетик, илмий «фойда»дан фойдаланишни билдиради. Истеъмол ушбу «фойда»нинг миқдорига ва табиат муҳити маконидан фойдалана олиш имкониятига боғлиқ бўлади. Улар қуйидагиларни ўз ичига олади: ҳудудларни бориб кўриладиган майдонларнинг катталиги ва шароитлари (транспорт воситаларининг яқинлиги, мавжуд бўш вақтнинг давомийлиги, индивидуал фойдаланиш ҳудудларининг қулайлиги ва бошқалар).

Табиий муҳит қиймати, энг аввало, у қондирадиган барча эҳтиёжларнинг ҳажми билан ўлчанади.

Моддий ва номоддий экологик-иқтисодий неъматлар ва хизматлар бир-биридан қуйидаги йўналишларда тубдан фарқ қилади:

Моддий ва номоддий неъматларнинг «қиймат», «истеъмол» ва «ишлаб чиқариш» тушунчалари мазмунидаги асосий фарқни биринчиси учун «эга бўлмоқ», иккинчиси учун эса «бор бўлмоқ» («мавжуд бўлмоқ») каби фундаментал (асосий) тушунчалар билан ифодалаш мумкин.

Моддий ва номоддий неъматлар учун умумий бўлган тушунча «қиймат» бўлиб, уларнинг ҳар бири фойдалилиги, ноёблиги, одамнинг индивидуал имкониятларига боғлиқ ҳолда ўз қийматига эга бўлади. Бу қиймат моддий неъматлар учун тайёрлов баҳосига (саломатликни сақлаб қолиш учун харажатлар) эга бўлади. Масалан, шаҳарларда яшил зоналарни барпо этиш чарчоқликни ва касал бўлишни камайтиради, демак, тиббиёт хизмати учун харажатларни қисқартиради ва меҳнат унумдорлигини оширади.

Номоддий неъматлар моддий неъматлардан фарқ қилиб, товар ҳисобланмайди, уларнинг барча «сотиш» баҳолари ижтимоий фойдалилиги билан ифодаланади. Улар шундай афзалликка эгаки, фойдалилиги улардан фойдаланишнинг такрорланиши тезлиги билан белгиланади. Буни жамоат парклари, тоғ ўрмонларига бориб дам олишнинг такрорланиб туришида кўриш мумкин.

Номоддий неъматлар «жамият равнақи» маъносидаги қийматга эга. Улар жисмоний неъматлар бўлмаса-да, лекин реал мавжуд неъматлардир. Улар ўз-ўзидан кўриниб турган (шуб-

ҳасиз) иқтисодий қийматга эга. Буни номоддий неъматлар асосининг емирилиши оқибатида яққол кўриш мумкин;

Моддий ва номоддий неъматларнинг истеъмол тизимлари ҳам турличадир. Номоддий неъматлар моддий неъматлардан фарқланиб, улар одамларнинг ўзларининг ҳолатини, атрофини ўраб турган шароитнинг яхшиланиши даражасини ифодалайди. Номоддий неъматлар у ёки бу буюмга мулкчиликни билдирмайди. Шунинг учун улар шахсан ўзлаштириш предмети бўла олмайди, уларда иштирок этиш предмети бўлади. Уларда иштирок этиш кўпинча текин бўлади. Улар моддий неъматлардан фарқ қилиб, аҳолининг харид қувватларини акс эттирмайди. Агар моддий неъматлар истеъмоли уларнинг тугашига олиб келса, номоддий неъматлар истеъмоли ҳеч қачон уларнинг йўқотилиши ёки тугашига олиб келмайди ва уларни омборларда захиралар сифатида тўплаб бўлмайди;

Номоддий неъматларни ишлаб чиқариш ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Айрим одамларнинг харид қувватлари уларни яратишга имкон бермайди, бунинг учун давлат ҳокимияти органларининг молиявий ва ташкилий қўллаб-қувватлашлари зарур. Бирорта одам, у қанча бой бўлмасин, шахсан ўзи учун тоза ҳаво захирасини, табиат гўзаллигини ярата олмайди. Шу боис номоддий неъматлар ишлаб чиқаришнинг ҳаракатлангивучи кучи моддий неъматлардан фарқ қилиб, шахсий манфаат эмас, балки умумий манфаатдорлик ҳисобланади.

Моддий неъматларнинг рентабеллиги жуда яхши ўрганилган ва ҳаммага маълум бўлса, номоддий экологик-иқтисодий неъматларнинг рентабеллиги етарли тадқиқ этилмаган. Ф. Сен-Марк номоддий неъматлар рентабеллигини аниқлаш учун одатдаги фойдага асосланган ёндашувлар тўғри келмаслигини, уларга гуманистик истиқболни ҳисобга оладиган иқтисодий амаллар мос келишини таъкидлайди ва қуйидаги омилларни ҳисобга олишни тавсия этади:

- бориб кўриш омили, яъни «ижтимоий хизматлар» тушунчаси;

- такомиллаштириш омили, яъни «одамнинг сифатий ўсиши» тушунчаси.

Шундай қилиб, номоддий неъматлар «яшаш сифатини» яратади ва унинг аҳамияти тобора ортиб бораверади. Экология иқтисодиётида табиат томонидан яратиладиган номоддий неъматлар ва хизматларни такрор ишлаб чиқариш ва истеъмолини ташкил этиш инсон учун ҳаётини муҳим аҳамиятга эга бўлган йўналиш ҳисобланади. Табиат экология иқтисодиётида инсон учун ғоят муҳим зарурият ва энг олий қиймат сифатида кўриб чиқилади. Бу қиймат иқтисодий мавжуддир ва пул

ифодасига эгадир. Лекин уни ҳозирги вақтда рақамларда кўрсатиш қийин, чунки статистик маълумотларда зарарли таъсир ва унинг оқибатлари етарли ҳисобга олинмаган.

Шу билан бир қаторда экология иқтисодиётида табиий муҳитнинг қийматини таҳлил қилиш мумкин. Бунда табиат емирилиши қиймати, табиатни тиклаш қиймати, табиатни муҳофаза қилиш қиймати, инсоннинг табиат билан алоқада бўлиши қиймати, табиат равнақи қиймати, табиатга одамнинг индивидуал эҳтиёжи қиймати таҳлил қилинади, таққосланади. Булар экология иқтисодиётида табиат қийматини эътироф этишнинг (тан олиш) иқтисодий зарурият эканлигини исботлаб беришга иқтисодий асос бўлиб хизмат қилади.

Инсоният учун табиатнинг реал қиймати мажмуи унинг коммерция (тижорат) қиймати ва инсон учун қиймати йиғиндисидан иборатдир.

Табиатнинг коммерция (тижорат) қиймати харажат мезонига, «инсон» қиймати эса истеъмом мезонига асосланади.

Коммерция ёндашувида мамлакат учун табиатнинг емирилиши, уни тиклаш ёки муҳофаза қилишнинг бевосита ва билвосита пул маблағ харажатларига асосланиб, табиат қиймати аниқланади. Бу рентабеллик нуқтаи назаридан иқтисодий таққослашни билдиради.

Табиатнинг «инсон» қиймати қуйидаги икки мезонга асосланиб аниқланади: 1) миқдорий ёки табиат билан мулоқотда бўлишнинг такрорланиб туриши; 2) сифат мезони ёки инсон равнақи учун табиий муҳитнинг қиймати.

Табиатнинг емирилиши қиймати қуйидаги тўртта харажатни ўз ичига олади: «инсон» харажатлари (саломатлик, меҳнат қобилияти, ижтимоий харажатлар); моддий харажатлар (кўчмас ва кўчар мулкнинг емирилиши); табиатни ўзлаштириш билан боғлиқ харажатлар (саноат, қишлоқ хўжалиги, туризм, транспорт ривожланиши); экологик харажатлар (муҳитнинг емирилиши, ўсимлик ва ҳайвонот оламига етказиладиган зиён, экологик мувозанатнинг бузилиши ва бошқалар).

Табиатни тиклаш қиймати табиий муҳитга етказилган зарарни тиклаш харажатларидан иборат бўлади. У кўп харажат ва катта ҳаракатлар ҳисобига амалга оширилади.

Табиатни муҳофаза қилиш қиймати зарарли жараёнлар ва ҳодисалардан оптимал оғоҳлантириш қиймати ва зарарли ҳодисаларни стабиллаштириш қийматидан ташкил топади. Табиатни муҳофаза қилиш қийматининг иқтисодий таҳлили икки-та муҳим хулоса чиқаришга имкон беради: 1) табиат муҳофазаси тадбирларини комплекс амалга ошириш айрим тадбирлар-

ни алоҳида ўтказишга нисбатан анча арзонга тушади; 2) табиий муҳитни муҳофаза қилиш уни тиклаш қийматидан анча кам бўлади ва у мамлакат учун рентабеллироқдир. Масалан, ўрмонларни муҳофаза қилиш ҳар йили уларни тиклашга нисбатан 60 марта арзонга тушади.

Мамлакат миқёсида экология иқтисодиёти тадбирларини амалга оширишда табиатга етказиладиган зарар қийматини уни муҳофаза қилиш ва тиклаш қиймати билан таққослаш керак.

Табиатни асрашда унга етказиладиган зарар конкретлаштирилиши, ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар қарорларида ҳисобга олиниши лозим.

2.4. Экологик-иқтисодий барқарор ривожланиш концепцияси

Инсоният ўз тарихининг янги даврига кириб бормоқда. Бу давр жамият ва табиат ўзаро муносабатларининг шубҳасиз сўнгги босқичидир. Бу муносабатларнинг тарихи уч даврга бўлинади.

«Дехқончилик асри» XVIII асрнинг охиригача давом этиб, бу даврда иқтисодиёт табиат қонунлари маромига бўйсуниб ривожланган. Сўнгра XX аср биринчи ярмининг охиригача «Саноат асри» давом этди ва у иқтисодий фаолиятнинг табиат қонунлари маромига бўйсунмаслигининг устунлиги билан характерланади. Бу даврда табиат устидан ҳукмронлик қилиш, табиатни бошқарадиган қонунлардан узоқлашиш хоҳиши устун бўлди.

Эндиликда инсоният янги — «Ноосфера» («Янги экология») даврига кираётир. Бунда табиий муҳитнинг мустақкам эмаслиги ва етишмаслиги инсоният истиқболининг энг қийин муаммосига айланди. Икки жонли тизим — инсонлар олами ва табиат олами ўртасидаги муносабатлар курашида тарихий бурилиш юз бераётир.

Биринчи икки «асрда» инсон табиатга, унинг қудратига, ундаги қайноқ ҳаётга қурқув билан муносабатда бўлди. Дастлаб инсон табиат оламига бўйсунди, сўнгра «Саноат асри»да унинг устидан ҳукмронлик қилишга ҳаракат қилди.

Ҳозир сўз одамни табиатдан ҳимоя қилиш тўғрисида эмас, балки табиатни одамдан ҳимоя қилиш, унинг ҳаддан ташқари қудрати ва ҳар нарсага қодир кучидан ҳимоя қилиш тўғрисида боради. Инсониятнинг табиатни вайрон қилиб, ўзини ҳам вайрон қилишига йўл қўйиб бўлмади. Ҳозирги индустриал — истеъмолчи минни олган жамиятдан ноосфера цивилизациясига ўтиш энг долзарб муаммога айланди. Ҳозирги емирилган, ифлосланган атроф-муҳитдан тоза ва ақл билан ташкил этилган ноосферага ўтиш табиатни асрашга, унинг барқарорлигини оширишга ва жамиятнинг барқарор ривожланишига ўтишига хизмат қилади.

Шундай шароитда иқтисодий ўсишнинг имкониятлари ва чекловлари тўғрисида қўллаб баҳслар одам ва табиатнинг ўзаро муносабатларида асосий бўлишга даъвогар бўлган концепция – барқарор ривожланиш концепциясини яратишга олиб келди. Бунда БМТнинг атроф-муҳит ва ривожланишга бағишланган (1992, Рио-де-Жанейро, Бразилия) конференциясида барқарор ривожланиш тўғрисида қабул қилинган ҳужжатлари фавқулодда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу ерда давлат бошлиқларининг олий даражада ўтказилган учрашувида қуйидаги муҳим ҳужжатлар қабул қилинди: 1) XXI аср кун тартиби; 2) БМТнинг ҳаракат дастури; 3) атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича декларация; 4) ўрмонларга муносабат тўғрисида баёнот; 5) иссиқхона самарасини келтириб чиқарадиган газлар таъсирида иқлимнинг ўзгариши доираси тўғрисида конвенция; 6) биологик хилма-хилликни сақлаш тўғрисида конвенция. Бу тарихий ҳужжатлар барқарор ривожланишнинг барча аспектларини қамраб олади ва бу соҳада раҳбарий қўлланмалар ҳисобланади. Бу конференциядан 5 йил олдан 1987 йилда БМТнинг атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича Халқаро комиссияси «Бизнинг умумий келажагимиз» («Наше общее будущее») маърузасини тайёрлади ва унда барқарор ривожланишни таъминлаш бўйича асосий ёндашувлар таърифланган. Маърузада қўллаб фактик материални таҳлил қилиш ва умумлаштириш асосида иқтисодий ўсишнинг ўз чекловлари йўқлиги ва аксинча иқтисодийнинг ривожланиши кескинлашаётган экологик муаммоларни ҳал этиш учун зарурлиги асослаб берилган. Халқ фаровонлигининг ўсиши, иқтисодийнинг экологик барқарор ривожланиши атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг мақбул шарт-шароитларини яратади.

Кўрсатилган маърузада биринчи марта барқарор ривожланиш концепцияси асосланган ва ушбу тушунчага қуйидаги таъриф берилган:

«Барқарор ривожланиш шундай ривожланишки, унда ҳозирги вақт эҳтиёжлари таъминланади, лекин келажак авлодларнинг ўз эҳтиёжларини таъминлашлари қобилияти хавф остига қолдирилмайди». (Наше общее будущее ...1987,50-бет) БМТ Бош Ассамблеяси атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича Халқаро комиссиясининг маърузасини тасдиқлади ва унинг асосий хулосалари БМТнинг қўллаб ҳужжатларида, шу жумладан, Рио конференцияси ҳужжатларига асос қилиб олинган.

БМТнинг 1992 йилда Рио-де-Жанейрода атроф-муҳит ва ривожланишга бағишланган конференциясида қабул қилинган Декларациясида экология иқтисодиёти учун бевосита аҳамиятга эга бўлган асосий принциплар ифодалаб берилган. Уларга қуйидаги принциплар киради:

• давлат атроф-муҳит ва ривожланиш масалаларида ўз сифатини ўтказишда унинг назоратида бўлган фаолият бошқа мам-

лакатлар ва районлар атроф-муҳитига зиён етказмаслиги учун жавобгардир. Бунда гап атроф-муҳитнинг трансчегара ифлосланиши учун иқтисодий жавобгарлиги принципи тўғрисида боради;

- ривожланиш ҳуқуқи шундай амалга оширилиши керакки, унда ҳозирги ва келажак авлодларнинг атроф-муҳитнинг ривожланиши ва сақланишига эҳтиёжлари таъминланиши керак;

- барқарор ривожланишга эришиш учун атроф-муҳит муҳофазаси ривожланиш жараёнининг ажралмас таркибий қисми бўлиши ва ундан ажралган ҳолда кўриб чиқилмаслиги керак. Бу принцип иқтисодиёт ва экологиянинг органик бирлиги ва ўзаро алоқаларини ифрдалайди;

- давлатлар ер экотизимларининг соғломлиги ва яхлитлигини сақлаш, муҳофаза қилиш ва тиклаш мақсадларида жаҳон шериклиги руҳида ҳамкорлик қилишлари керак;

- давлатлар барқарор ривожланиш ва юқори турмуш даражасига эришиш учун ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг барқарор ривожланишга имкон бермайдиган моделини камайтириши ва бар-тараф этиши керак («огоҳлантириш принципи»);

- давлатлар илмий ва техника билимлар, технологияларни айирбошлаш воситасида фан соҳасида ўзаро бир-бирини тушунишни яхшилаш йўли билан ўзларининг барқарор ривожланишга эришиш қобилиятини мустаҳкамлаш мақсадларида ҳамкорлик қилишлари керак («кооперация принципи»);

- экологик харажатларни тўлани принципи ёки етказилган зиён концепцияси шунда намоён бўладики, атроф-муҳит муҳофазасига харажатларнинг интернализациясига эришиш ва иқтисодий инструментлардан фойдаланиб, зиён етказиш билан боғлиқ сарфларни тўлашга эришиш;

- атроф-муҳит ҳолатига таъсирини баҳолаш принципи атроф-муҳитга сезиларли салбий таъсир кўрсатадиган оқибатлар эҳтимолини баҳолаш заруратида намоён бўлади.

Рио конференциясининг асосий ҳужжати «XXI аср кун тартиби» ривожланишни ижтимоий, экологик ва иқтисодий нуқтаи назардан барқарор қилиш мақсадларининг ҳаракат дастури ҳисобланади. Унинг матнида атроф-муҳит ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишни ўзаро боғланмаган ҳолда кўриш мумкин эмаслиги кўрсатилган. Икки мақсад — дунёнинг барча халқлари учун атроф-муҳитнинг юқори сифати ва соғлом иқтисодиёт — биргаликда ва яхлитликда кўриб чиқилиши лозим. Экология иқтисодиёти учун «XXI аср кун тартиби»да ифодаланган қуйидаги тавсиялар ва принциплар муҳим аҳамиятга эга:

- 1) иқтисодиётнинг ўсиши Ер сайёрасининг экологик имкониятлари чегараларига мос тушиши керак;

- 2) иқтисодий ривожланиш атроф-муҳит учун хавфсиз бўлиши керак;

- 3) ривожланишни барқарор қилиш — ҳозирги авлод эҳтиёжларини келажак авлодларнинг ўз эҳтиёжларини таъминлаш қобилиятларини хавф-хатарга қўймай таъминлаш;
- 4) аҳоли, истеъмол ва Ернинг ҳаётни қўллаб-қувватлаш қобилияти ўртасида барқарор мувозанат ўрнатиш;
- 5) лойиҳаларни амалга оширишга қадар экологик экспертиза;
- 6) ижтимоий гуруҳларга ва ноҳукумат ташкилотларига катта ресурслар ва маҳаллий ўқув марказларига катта имкониятлар бериш;
- 7) экологик муаммолар ечимига, камбағал ва муҳтожларнинг асосий эҳтиёжларига молиявий ёрдам берилиши керак;
- 8) табиий ресурсларнинг тўлиқ қийматини ҳисобга олиш;
- 9) бир вақтнинг ўзида энергия, хомашё сарфини ва чиқиндиларни ишлаб чиқаришни камайтирган ҳолда иқтисодий ўсишни таъминлаш;
- 10) ер шари узоқ муддатда таъминлайдиган бутун дунё учун мувозанатлашган истеъмол структурасини белгилаш;
- 11) ривожланаётган мамлакатларга экологик тоза технологияларни бериш;
- 12) иккиламчи қайта ишлаш, упаковка (ўров) материаллари ҳажмини камайтириш;
- 13) экологик хавфсиз маҳсулотлар ишлаб чиқаришни рағбатлантириш;
- 14) аҳолинг маҳсулотларнинг уларнинг саломатлигига ва атроф-муҳитга таъсиридан хабардор қиладиган экологик ахборотларни ва бошқа маълумотларни товар ёрлиқларига (этикеткаларига) тушириш;
- 15) урбанизация суръатларини пасайтириш ва ишлаб чиқаришни марказлаштириш;
- 16) ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқишда аҳолининг кенг қатламлари иштироки;
- 17) ишлаб чиқарилган товарларнинг баҳоси ресурсларнинг нисбатан етишмаслигини ва умумий қийматини акс эттириши керак;
- 18) ер ва табиий ресурсларни ялпи миллий бойлик сифатида кўриш;
- 19) одамларнинг фаоллигини уларга ерга эгалик қилиш ва ресурслар, молиявий таъминлаш ва уларнинг маҳсулотларини адолатли баҳоларда бозорга чиқариш воситаларида таъминлаш ҳуқуқини бериш йўли билан рағбатлантириш;
- 20) биологик хилма-хилликни сақлаш чораларини кўриш;
- 21) ривожланаётган мамлакатлардан «ақллар чиқиб кетиши»ни тўхтатиш;
- 22) глобал исинишга қарши туриш; улар хусусан, денгиз сатҳининг кўтарилишга олиб келиши мумкин; ер шари аҳолисининг катта қисми денгиз қирғоқлари чизигидан 60 км. масофада яшайдилар;

23) «яхшиси, баъзилар учун кўпдан кўра, ҳаммага озроқдан бериш»;

24) кимёвий моддаларнинг аҳоли саломатлиги ва атроф-муҳит учун хавфлилигини аниқлаш; шундай маълумотлар кўпчилик моддалар учун мавжуд эмас;

25) пестицидларни ўсимликларни биологик воситалар билан ҳимоя қилишга алмаштириш;

26) аҳолининг атроф-муҳит тўғрисидаги ахборотларга ҳуқуқини таъминлаш;

27) турли мамлакатларда қонунлар ва қоидаларнинг бир хиллиги;

28) «ифлослантирувчи ифлосланишни бартараф этишга жавобгар бўлиши ва харажатларни тўлаши керак»;

29) чиқиндиларни, шу жумладан, радиоактив чиқиндиларни ишлаб чиқаришни қисқартириш;

30) тўланмаган ишларнинг қийматини, уй хўжалиги ишларини ҳам қўшиб, ҳисобга олиш;

31) туб жой аҳолиси фойдаланадиган анъанавий билимлар ва қадриятлар, ресурслардан фойдаланиш методларини эътироф этиш;

32) 1996 йилгача ҳар бир ҳокимият органи маҳаллий «XXI аср кун тартиби»ни ишлаб чиқиш;

33) тоза ишлаб чиқаришни рағбатлантириш;

34) олимлар томонидан инсоннинг эҳтиёжлари ва атроф-муҳит муҳофазаси манфаатларини мувофиқлаштириш учун ҳаражатлар ва раҳбарий кодексларини ишлаб чиқиш;

35) ривожланган мамлакатлар ялпи миллий даромадининг 0,7 фоизи бутун дунёни ривожлантириш учун ёрдамга ажратилиши керак;

36) ривожланаётган мамлакатларда олимлар сонини кўпайтириш, шу жумладан, уларни ватанига қайтариш;

37) таълим-тарбия, ривожланиш ва атроф-муҳит муҳофазаси концепциясини асосий муаммоларни келтириб чиқарадиган сабаблар таҳлили билан барча ўқув дастурларига киритиш;

38) мактаб ўқувчиларини атроф-муҳит ҳолатини маҳаллий тадқиқ этишга жалб этиш;

39) мавжуд халқаро қонунчиликни самарадорлигини ошириш учун қайта кўриб чиқиш;

40) ривожланишнинг янги кўрсаткичларини ишлаб чиқиш, чунки ялпи миллий даромад экотизимлари барқарорлиги тўғрисида етарли ахборот бермайди;

41) барча мамлакатларда кенг жамоатчилик иштирокида барқарор ривожланиш бўйича миллий ҳаракат режаларини ишлаб чиқиш.

Шундай қилиб, барқарор экологик-иқтисодий ривожланиш концепцияси иқтисодий ўсишни тезлаштириш, камбағалликни бар-

тираф этиш, атроф-муҳитни муҳофаза қилишни мувофиқлаштиришни тақозо этади. Шу муносабат билан барқарор ривожлантиришни режалаштиришни амалга ошириш талаб қилинади. Айрим мамлакатлар ва регионларни барқарор ривожлантиришнинг экологик-иқтисодий ҳаракат режалари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- экологик-иқтисодий ривожлантиришнинг турли сценариялари бўйича табиий муҳит ва табиий-экологик ресурслар ҳолати ва улардан фойдаланиш тенденциясини баҳолаш;

- табиий муҳит ва табиий-экологик ресурслардан фойдаланишнинг иқтисодий, экологик ва ижтимоий оқибатларини аниқлаш;

- инсон фаолиятининг экологик-иқтисодий мақсадга мувофиқ мезонларини белгилаш;

- инвестиция сиёсатининг экологик-иқтисодий устувор йўналишларини белгилаш;

- табиий экологик ресурслардан фойдаланиш жараёнларини тартибга солишда давлатнинг аралашуви йўналишларини асослаш.

Экологик – иқтисодий ҳаракат режаларини ишлаб чиқиш барқарор риволантириш индикатор (кўрсаткич)ларига асосланиб тузилади. Унда атроф-муҳит, иқтисодиёт ва ижтимоий соҳаларнинг кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Атроф-муҳит кўрсаткичларига қуйидагилар киради: тоза бирламчи маҳсулотлар истеъмоли ва уларнинг ўзгариши; тоза бирламчи маҳсулотлар истеъмолидаги йўқотишлар; хўжалик фаолияти таъсирида бузилмаган майдонлар ва уларнинг мамлакат ҳудудидаги ҳиссаси, ўсиши; табиий ресурслар истеъмоли: ер, ўрмон, ўсимлик ва ҳайвонот ресурслари, минерал хомашё, сув – тенденциялари; табиий ресурслар захираларининг камайиши суръатларининг ўзгариши; табиий муҳитнинг ифлосланиши: ҳаво, сув, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот олами; ифлослантирувчи моддалар чиқармалари ва уларнинг табиий муҳитда тўпланиши: газсимон, суюқ, қаттиқ - тенденциялари; атроф-муҳитга ўта хавфли ва радиоактив чиқиндиларнинг чиқарилиши ва уларнинг тўпланиши – тенденциялари; биологик хилма-хиллик – ўзгариш суръатлари; алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар майдони – ўсиши; озон қатлами – ўзгариши; техноген ва табиий авариялар, сони, зарари – тенденциялари; табиат муҳофазаси тадбирлари харажатлари.

Иқтисодиёт кўрсаткичлари: ялпи миллий маҳсулот ҳажми – тенденциялари; ички ялпи маҳсулотларнинг материал ва энергия сифими; хўжалик структурасининг ўзгариши; меҳнат унумдорлиги; чиқиндилардан фойдаланиш, уларни қайта ишлаш; хавфли ва радиоактив чиқиндиларни ишлаб чиқаришнинг камайиши; минерал хомашё захираларининг ўсиши; ташқи савдода табиий ресурслар экспорти ҳиссаси, шу жумладан, табиий биологик ресурслар.

Ижтимоий соҳа кўрсаткичларига саломатлик ҳолати, яшаш сифати, ижтимоий фаоллик, демографик кўрсаткичлар киради.

Барқарор ривожланиш концепцияси ҳам иқтисодиёт фанида, ҳам халқаро амалиётда эътироф этилган. Барча ривожланган мамлакатлар барқарор ривожланиш йўналишига ўтишга қарор қилишган. Ҳозирги вақтда барча давлатлар ҳужжатларида ва халқаро ҳужжатларда асосий мафкура сифатида «барқарор ривожланиш» тушунчасидан фойдаланилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳам Рио-92 конференциясида қабул қилинган тавсияларни амалга оширмоқда. 1997 йилда миллий миқёсларда барқарор ривожланишга ҳаракатни мувофиқлаштирувчи миллий структура ташкил этилди. 1998 йилда БМТнинг (ПРООН) фаол ёрдами ва қўллаб-қувватлашида барқарор ривожланиш концепцияси, 1999 йилда барқарор ривожланишнинг миллий стратегияси тайёрланди. 2002 йилда Ўзбекистоннинг барқарор ривожланиш бўйича XXI аср кун тартиби қабул қилинди. Ҳозирги вақтда республикада барқарор ривожланишнинг XXI асрда маҳаллий кун тартибини амалга ошириш бўйича тадбирлар амалга оширилаётир ва улар барқарор ривожланишнинг маҳаллий салоҳиятини мустаҳкамлашга йўналтирилган.

Барқарор ривожланиш концепциясида марказий ўринни ҳозирги вақтда қабул қилинаётган иқтисодий қарорларнинг узоқ муддатли экологик-иқтисодий оқибатларини ҳисобга олиш муаммоси эгаллайди. Зарарли экологик-иқтисодий оқибатларни минималлаштириш, ҳозирги ва истиқболдаги истеъмол ўртасида оптимал мурасага эришиш мамлакатнинг узоқ муддатдаги истиқболда ижтимоий-иқтисодий ривожланиши асосини ташкил этиши керак. Бунда барқарор ривожланишнинг қуйидаги асосий мезонларига амал қилиш лозим:

- тикланадиган табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқариш режимини сақлаб қолиш;
- тикланмайдиган табиий ресурслар захиралари камайишини максимал даражада секинлаштириш ва уларни бошқалари билан алмаштириш;
- кам чиқиндили ва чиқиндисиз, ресурсларни тежовчи технологияларни қўллаш асосида чиқиндиларни мумкин қадар камайтириш;
- атроф-муҳит афлосланишини камайтириш.

Уларни ҳисобга олиш атроф-муҳитни келажак авлодлар учун сақлашга ва яшашнинг экологик шароитини ёмонлаштирмаликка имкон беради.

Барқарор ривожланишга ўтиш мамлакат районларида ҳам товарлар ва хизматлар истеъмолини чеклашни кўзда тутати. Шу муносабат билан минтақавий хусусиятларни ҳисобга олиб, экологик-иқтисодий балансни тузиш муҳим аҳамиятга эга (1-жадвал).

Минтақавий маъмурий органнинг экологик-иқтисодий баланси

Кўрсаткичлар	Чиким	Ўлчовлар
1. Ер	Урбанизация; ери қишлоқ хўжалик оборотидан чиқариш	Ресурс эгалари ва аҳоли йўқотган фойда
2. Сув	Нормативдан ортиқ ифлосланиш; нормативдан ортиқ сув олиш	Сув муҳофазаси учун қолдирилган харажатлар, млн. сўм.
3. Ҳаво	Екилги истеъмолида ёкиш; нормативдан ортиқ ифлосланиш	Ҳаво муҳофазаси учун қолдирилган харажатлар, млн. сўм.
4. Биота	Маҳсулдор майдонларини йўқотиш; биота маҳсулдорлигининг пасайиши	Гектарга млн. сўм/ер бирлигига
5. Рекреация	Рекреация сифатининг ёмонлашувидан йўқотилган фойда (наф)	Аҳоли саломатлигини тиклаш харажатлари, млн. сўм.
Бозорга боғлиқ бўлмаган захиралар		
6. Биологик хилма-хиллик	Муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг кисқариши	Биологик хилма-хиллигини билвосита баҳолаш, млн. сўм
7. Атроф-муҳитнинг эстетик сифати	Яшаш муҳити жозибadorлигининг пасайиши	Гедоник баҳонинг пасайиши
8. Глобал экотизимлар	Миллий (минтақавий) квотадан ортиқ углевод чикармалари	Ўрмонларни кесиб оқибатида углевод балансининг бузилиши (углеродни ушлаб қолиш қиймати), млн. сўм
9. Ноёб объектлар	Зиёнининг ҳар қандай шакли	Қиймат баҳоси тўлашга тайёрлик методи бўйича ва экспертлар иштирокида аниқланади ёки баҳолашдан озод қилинади.

Юқорида баён қилинганларга мувофиқ барқарор ривожланиш концепцияси техноген ривожланишни барқарор ривожланишга алмаштиришни, иқтисодий ривожланишни атроф-муҳит муҳофазасини ҳисобга олиб амалга оширишни тақозо этади.

Инсон хўжалик фаолиятининг барча босқичлари — ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол табиий муҳит ва унинг ресурслари билан узвий боғлиқдир. Бунда меҳнат табиат билан жамиятни боғловчи роль ўйнайди. Табиатдан фойдаланишга асосланган ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол ўзига хос экологик — иқтисодий хусусиятларга эга бўлади. Табиий-экологик шароит ва ресурслар хўжалик юритишнинг табиий муҳитини белгилаб беради. Лекин, уларнинг таъсирини бўрттириб кўрсатмаслик керак. Айни бир вақтда унинг аҳамиятини ҳам камайтириб бўлмайди.

Моддий экологик-иқтисодий неъматлар ва хизматлардан жамият бевосита, номоддий неъматлар ва хизматлардан эса билвосита фойдаланади. Биринчилари яхши ўрганилганлиги, иккинчиси эса етарли тадқиқ этилмаганлиги, билан ажралиб туради.

Атроф-муҳитнинг сифати энг муҳим истеъмол неъматлари бўлиб, унинг асосини экологик-иқтисодий неъматлар ва хизматлар ташкил этади. Улар табиат ато этган «текин» неъматлар — тоза ҳаво, табиат осойишталиги, тинчлиги ва гўзаллиги, пейзаж, эстетик завқланиш ва бошқалар бўлиб, улардан бевосита иштирок этиб, лекин ўзлаштирмай фойдаланилади. Улар яшаш муҳити бўлиб, фаровонликнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. У фаровонлик формуласида ўз ифодасини топади. Номоддий неъматлар уч турдаги номоддий бойликларни беради: биологик «хизматлар», эстетик «хизматлар», илмий «хизматлар».

Табиатнинг номоддий неъматлари ва хизматлари экологияси иқтисодиёти ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, унда «капитал», «фойда олиш», «истеъмол», «қиймат» тушунчалари ўзига хос мазмун ва моҳиятга эга. Улар «яшаш сифатини» яратади. Экология иқтисодиётида табиат томонидан яратиладиган номоддий неъматлар ва хизматларни тақдор ишлаб чиқариш ва истеъмолни ташкил этиш инсон учун ҳаётий муҳим аҳамиятга эга бўлган йўналиш ҳисобланади.

Табиий муҳитнинг қийматини таҳлил қилишда табиат емирилиши қиймати, табиатни тиклаш қиймати, табиатни муҳофаза қилиш қиймати, инсоннинг табиат билан алоқада бўлиши қиймати, табиат равнақи қиймати, табиатга одамнинг индивидуал эҳтиёжи қиймати таҳлил қилинади ва таққосланади. Шуларга асосланиб иккита муҳим хулосага келиш мумкин: 1) табиат муҳофазаси тадбирларини комплекс амалга ошириш айрим тадбирларни алоҳида ўтказишга нисбатан анча арзонга тушади; 2) табиий муҳитни муҳофаза қилиш уни тиклаш қийматидан анча кам бўлади ва у мамлакат учун рентабеллироқдир.

Барқарор ривожланиш концепцияси табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ҳозирги босқичида дунёнинг деярли ҳамма мамлакатлари эътироф этган асосий ғоядир. Барқарор ривожланиш шундай ривожланишки, унда ҳозирги вақт эҳтиёжлари таъминланади, лекин келажак авлодларнинг ўз эҳтиёжларини таъминлашлари қобилияти хавф остига қолдирилмайди. БМТнинг атроф-муҳит ва ривожланишга бағишланган конференциясида (1992, Рио-де-Жанейро) барқарор ривожланиш бўйича қуйидаги муҳим ҳужжатлар қабул қилинди: 1) XXI аср кун тартиби; 2) БМТнинг ҳаракат дастури; 3) атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича Декларация; 4) ўрмонларга муносабат тўғрисида баёнот; 5) иссиқхона самарасини келтириб чиқарадиган газлар таъсирида иқлимнинг ўзгариш доираси тўғрисида конвенция; 6) биологик хилма-хилликни сақлаш тўғрисида конвенция. Бу ҳужжатлар барқарор ривожланишнинг барча аспектларини қамраб олади ва раҳбарий қўлланма ҳисобланади. Уларга асосланиб барқарор ривожланишга оид бўлган ҳаракат режалари ишлаб чиқилади, қўрсаткичлар белгиланади. Ўзбекистон Республикасида ҳам барқарор ривожланишни амалга ошириш бўйича тадбирлар ишлаб чиқилган ва улар ҳаётга татбиқ этилаётир.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. Экология иқтисодиётининг умумий хусусиятлари ва атроф табиий муҳит функцияси ўртасида қандай боғлиқлик бор? Унда меҳнат қандай роль ўйнайди?

2. Экология иқтисодиётида умумиқтисодий тушунчалар — ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш, истеъмол қандай ўзига хос маъно ва мазмунга эга?

3. Табиий-экологик шароит ва ресурсларнинг инсон фаолиятига таъсирини ва «иқтисодий одам» хусусиятларини тушунтиринг.

4. Моддий ва номоддий экологик-иқтисодий неъматлар нима? Уларнинг фарқини билиб олинг.

5. Фаровонлик формуласида яшаш муҳити қандай ўринни эгаллайди?

6. Номоддий неъматлар қандай турларга бўлинади?

7. Моддий ва номоддий неъматлар ва хизматлар экологияси иқтисодиёти қандай хусусиятларга эга.

8. «Номоддий неъматлар ва хизматларда капитал», «фойда олиш», «истеъмол», «қиймат» тушунчалари қандай маъно мазмунга эга?

9. Табиий муҳитнинг қиймати нима, у қандай таҳлил қилинади?

10. Табиатнинг емирилиши қиймати, табиатни тиклаш қиймати, табиатни муҳофаза қилиш қийматини таққосланг. Улардан қайси бири мамлакат учун фойдали ва рентабеллироқ?

11. Барқарор экологик-иқтисодий ривожланиш нима?

12. Барқарор ривожланиш концепцияси қачон пайдо бўлган? Унинг мазмуни ва моҳиятини билиб олинг.

13. БМТнинг атроф-муҳит ва ривожланишга бағишланган конференцияси (1992) қандай ҳужжатларни қабул қилган? Уларнинг илмий ва амалий аҳамиятини тушунтиринг.

14. Барқарор ривожланиш кўрсаткичлари ва мезонларига нималар қиради?

15. Ўзбекистонда барқарор ривожланишга ўтиш бўйича қандай тадбирлар амалга оширилган? Улар қандай аҳамиятга эга.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. – Т., 1998.
3. Атроф табиий муҳитини муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. – Т.: Адолат, 2002.
4. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. – Т., 2002.
5. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестка дня на 21 век. – Т., 2002.
6. Гирусов Э.В., Бобилев С.Н., Новоселов А.Л., Чепурних Н.В. Экология и экономика природопользования. Учебник. – М.: Единство, 2002.
7. Глухов В.В., Лисочкина Т.В., Некрасова Т.П. Экономические основы экологии. Учебник. СПб. Специальная литература, 1995.
8. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР). – М.: Прогресс, 1989.
9. Программа действий. Повестка дня на 21 век и другие документы Конференции в Рио-де-Жанейро. Женева: Центр за наше общее будущее, 1993.
10. Шодмонов Ш., Алимов Р., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси. Уқув қўлланма. – Т.: Молия, 2002.
11. Экологическая экономика. – М.: Евразия, 1994.

ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИ ҚОНУНИЯТЛАРИ, ПРИНЦИПЛАРИ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

3.1. Экология иқтисодиёти қонуниятлари ва принциплари туғрисидаги тушунча ва уларнинг умумий тушунчалари

Иқтисодиётда, шу жумладан экология иқтисодиётида ижтимоий ҳаётнинг бошқа барча соҳаларидаги ва табиатдаги каби ташқи томондан тасодифий ва тартибсиз кўринадиган жараёнлар ва ҳодисалар қонуний ривожланиш зарурати орқали ўзига йўл очади. Шу сабабдан жамиятдаги экологик-иқтисодий жараёнларни уларга хос бўлган ички экологик-иқтисодий қонунлар ёки кишиларнинг экологик-ижтимоий ҳаракатлари қонунлари бошқаради. Ҳар қандай қонун у ёки бошқа ҳодиса ва жараённинг моҳиятини, уни инсоннинг билиши чуқурлигини акс эттиради. Экология иқтисодиёти қонунлари объектив борликда табиат билан жамият ўртасидаги экологик-иқтисодий муносабатларга тааллуқли турли ҳодисалар, жараёнлар ўртасида киши онги ва ихтиёридан ташқари ҳамisha мавжуд бўлган зарурий боғланиш ва муносабатларни билдиради. «Қонуният» тушунчаси эса объектив ҳодисалар ва уларнинг қонунларини англатади.

Экология иқтисодиёти қонуниятларини билиб олишда унинг қуйидаги фалсафий таърифига асосланиш керак: қонуниятлар — барқарор, мустаҳкам, кўп марта такрорланадиган ҳодисалар ва жараёнлар бўлиб, улар ушбу ҳодиса ва жараёнларга хос бўлган ички, муҳим, зарурий, сабаб-оқибатли, доимий, умумий, ўзаро сифат ва миқдор алоқаларини (муносабатларини) ифодалайди.

Шунга мувофиқ экология иқтисодиёти қонуниятлари ҳам тасодифий эмас, балки типик, доимий экологик иқтисодий жараёнларни ва ҳодисаларни ва уларнинг ички моҳиятини ифодалайди. Бунда экология иқтисодиёти қонуниятларини табиат (экология) қонуниятлари билан аралаштириб юбормаслик керак. Табиат (экология) ва экология иқтисодиёти қонуниятлари ўртасида қуйидаги муҳим ва принципиал фарқлар мавжуд: 1) табиат қонуниятлари — бу, табиатга хос қонуниятлар, экология иқтисодиёти қонуниятлари — экологик-иқтисодий ривожланиш ва кишиларнинг экологик-иқтисодий фаблияти қонуниятларидир. Табиат (экология) қонуниятлари жонли табиат тизимларининг уларнинг яшаши ва ривожланишини чеклайдиган омилларини, жараёнларини ифодалайди (масалан, минимум қонуни, толерантлик қонуни, экологиянинг асосий қонуни ва бошқа-

лар); 2) табиат қонуниятлари абадий, экология иқтисодиёти қонуниятлари тарихий характерга эга; 3) табиат қонуниятларининг кашф қилиниши бирмунча силлиқ кечади, экология иқтисодиёти қонуниятлари жамиятнинг ўз ҳаётини ўтаб бўлаётган кучлари томонидан қаттиқ қаршиликка учрайди.

Экология иқтисодиёти қонуниятлари йиғиндиси жамиятнинг экологик-иқтисодий ривожланиши қонуниятлари тизимини ташкил этади. Улар қуйидаги гуруҳларга бўлинади: 1) умумий қонуниятлар; 2) хусусий (ўзига хос хусусиятга эга) қонуниятлар.

Экология иқтисодиётининг умумий қонуниятлари барча тарихий даврларга хос бўлиб, экологик-иқтисодий ривожланишнинг олға қараб боришини ифодалайди. Масалан, табиий муҳит ҳолатининг жамият ривожланиши суръатлари ва характерига оптимал мос бўлиши қонунияти, табиатдан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилишнинг умумий қонунияти, табиат муҳофазаси меҳнатини тежаш қонунияти, табиий ресурсларга эҳтиёжнинг ошиб бориши қонунияти ва бошқалар.

Хусусий экология иқтисодиёти қонуниятлари — маълум мамлакат ва районларда маълум ижтимоий-иқтисодий даврларнинг экологик-иқтисодий муносабатлари ва хўжалик юртиш шаклларига тааллуқли бўлади. Бундай қонуниятларга табиий ресурсларнинг ижтимоий-экологик фойдалигини максималлаштириш қонунияти, табиий ресурсларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш қонунияти ва бошқалар киради.

Экология иқтисодиёти қонуниятлари ўз-ўзидан ҳаракатга тушмайди ва экологик-иқтисодий жараёнлар автоматик равишда амалга оширилмайди. Бунинг учун кишиларнинг ҳаракати керак, улар эса одамларнинг эҳтиёжлари ва манфаатлари билан ҳаракатга келтирилади. Кишиларнинг экологик-иқтисодий эҳтиёжлари ғоят хилма-хилдир. Табиатдан фойдаланувчи хўжалик субъектларининг хилма-хиллиги экологик-иқтисодий манфаатларнинг ҳам хилма-хиллигини келтириб чиқаради.

Экология иқтисодиёти амалиётида экологик-иқтисодий қонуниятларни билиш асосида ва экологик-иқтисодий ривожланиш мақсадларига мувофиқ ва мавжуд табиий экологик ресурсларни ҳисобга олиб экологик-иқтисодий принциплар ишлаб чиқилади. Уларни экологик-иқтисодий сиёсат принциплари деб аташ ҳам мумкин. Экологик-иқтисодий принциплар экология иқтисодиёти ривожланишининг ҳозирги ва режалаштирилаётган, башоратланаётган давр учун асосий йўналишлари ҳисобланади. Принципларнинг ҳар бири жамият экологик-иқтисодий ривожланишининг объектив эҳтиёжини ифодалаши керак; ўз асосида маълум қонуниятларга эга бўлиши; йирик эко-

логик-иқтисодий ривожланиш муаммосига тегишли бўлиши; миллий ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг умумий принциплари га зид келмаслиги ва барқарор экологик ривожланишнинг стратегик вазифалари инструменти бўлиб хизмат қилиши керак. Бу принциплар экологик сиёсат соҳасига тааллуқли бўлади. Принципларни таърифлашда унинг конструктив қисми — уларни амалга ошириш йўллари ҳам кўрсатиш керак.

Принциплар қонуниятлардан ўзларининг ўзгарувчанлиги билан фарқ қилади. Чунки улар мамлакатда экологик-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсатнинг ўзгаришига, айрим минтақалар стратегия аспектларининг ўзгаришига, шунингдек, илгари кашф қилинмаган янги қонуниятларининг очилишига боғлиқ ҳолда ўзгариши мумкин. Шунинг учун принципларнинг ҳаракат муддатлари чекланган бўлади.

Давлат экологик-иқтисодий принципларни шакллантира бориб ва уларга амал қилиб, экологик-иқтисодий жараёнларни зарур томонга йўналтиради. Шу сабабдан қонуниятлар принциплардан объективлиги, олиб ташлаш ва бекор қилиб ташлашнинг мумкин эмаслиги билан фарқ қилади.

Экологик-иқтисодий принциплар экологик сиёсатда экология иқтисодиёти қонуниятларини ифодалайди. Шунга мувофиқ экологик-иқтисодий принциплар умумий ва хусусий принципларга бўлинади. Умумий принципларга табиатнинг устунлиги, табиатнинг ижтимоийлашуви, иқтисодиётни экологизациялаш, компенсация принциплари, хусусий принципларга илмийлик, оптималлик, минтақавийлик, комплекслилик ва экологик асосланганлик, пул тўлаш (пуллик) принциплари киради.

3.2. Экологиянинг асосий қонунлари, принциплари, омиллари ва уларнинг экология иқтисодиётида намоён бўлиши

Экология иқтисодиётида экология (табиат)нинг ўз-ўзини тартибга солиши ва яхлитлигини таъминловчи ўзига хос қонунлари ва уларга мос келадиган принциплари ва омиллари муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга. Экологиянинг асосий қонунлари қаторига қуйидагилар киради:

1. Минимумлик қонуни;
2. Толерантлик қонуни;
3. Рақобат истисноси қонуни;
4. Экологиянинг асосий қонуни;
5. «Энергия эҳроми» қонуни;
6. Б.Коммонернинг экология «қонунлари»;
7. Зарурий хилма-хиллик қонуни;

8. Эволюциянинг қайтарилмаслиги қонуни;
9. Ташкил этишнинг муракаблашиши қонуни;
10. Биогенетик қонун;
11. Табиий унумдорликнинг камайиши қонуни;
12. Экология учун муҳим аҳамиятга эга бўлган бошқа қонунлар.

Минимумлик қонуни (Ю.Либик қонуни) асосий қонунлар қаторига киради. Унинг асосий моҳияти қуйидагиларда характерланади: организмнинг чидамлилиги унинг экологик эҳтиёжлари занжиридаги энг заиф звеноси билан белгиланади, яъни яшаш имкониятларини организм ёки экотизимга экологик омиллар, уларнинг миқдори ва сифатининг зарур минимуми чеклайди. Уларнинг бундан кейинги камайиши организмларнинг ҳалок бўлишига ёки экотизимларнинг деструкциясига олиб келади.

Бунда омиллар ўзаро таъсирининг қуйидаги қўшимча қоидалари ҳам амал қилади: организм маълум даражада етишмайдиган моддани ёки бошқа таъсир кўрсатадиган омилларни бошқа функционал яқин бўлган модда ёки омил билан алмаштиришга қодирдир (масалан, бир моддани бошқа функционал ва кимёвий яқин модда билан).

Ушбу занжирнинг заиф звеносини аниқлаш лойиҳаларини экологик-иқтисодий прогнозлаш (башоратлаш), режалаштириш ва экспертизадан ўтказишда ғоят муҳимдир. Омиллар ўзаро таъсири қоидаси етишмайдиган (дефицит) моддалар ва таъсирни унча дефицит бўлмаганларига рационал алмаштиришга имкон беради. Булар табиий ресурслар эксплуатацияси жараёнида муҳим ўринни эгаллайди.

Толерантлик қонуни (В.Шелфорд қонуни). Организмнинг раванқ топишини чеклайдиган омили экологик таъсирнинг ҳам минимуми, ҳам максимуми бўлиши мумкин. Улар ўртасидаги диапазон организмнинг ушбу омилга чидамлилиги ўлчамини (толерантлигини) белгилаб беради. Бошқача айтганда етарли озиклантирмаслик ҳам, ортиқча озиклантириш ҳам зарарли (ёмон), ҳаммаси ўз ўлчамида яхши. Уни ўсимликларни муваффақиятли етиштиришни ва чорва молларини боқишни баҳолашда, ёввойи турларни акклиматизациялаш имкониятларини баҳолашда ва бошқа шундай ҳолларда қўллаш зарур. Толерантлик қонуни моддалар ёки энергиянинг ҳар қандай ортиқчалиги атроф-муҳитни ифлослантириши қоидасини ҳам белгилаб беради. Масалан, сувнинг ортиқчалиги ҳаттоки қурғоқчил минтақаларда ҳам зарарли ва бунда сув оддий ифлослантирувчи сифатида баҳоланади, оптимал миқдордаги сув эса бу ерда жуда фойдалидир.

Шундай қилиб, минимум ва максимум ўлчами ўртасидаги

диапазон толерантлик чегараси ҳисобланади ва унда организм муҳитнинг таъсирига нормал жавоб беради. Ушбу қонун таърифни тўлдирувчи қуйидаги ҳолатларни ҳам кўрсатиш мумкин:

- организмлар бир омилга нисбатан толерантликнинг кенг диапазониغا, бошқаларга нисбатан эса тор диапазонга эга бўлиши мумкин.

- барча омилларга кенг диапазондаги толерантликка эга бўлган организмлар энг кенг тарқалгандир.

- агар бир турдаги организмлар учун бир экологик омил оптимал бўлмаса, унда бошқа экологик омилларга толерантлик диапазони торайиши мумкин.

- табиатда организмлар кўпинча лабораторияда аниқланган у ёки бошқа омилнинг оптимал ўлчамига мос келмайдиган шароитда яшайдилар.

- кўпайиш даври одатда қийин бўлади. Бу даврда муҳитнинг кўп омиллари кўпинча чеклайдиган бўлади.

Тирик организмлар табиий омилларнинг чекловчи таъсирини камайтириш учун муҳит шароитини ўзгартиради. Географик кенг тарқалган турлар маҳаллий шароитга мослашган экотип деб аталадиган популяцияларни ташкил этади. Уларнинг оптимуми ва толерантлик чегаралари маҳаллий шароитларга мос тушади.

Рақобат истисноси қонуни. Ушбу қонун қуйидаги йўналишда шаклланади: бир экологик жойни (маконни) эгаллаган икки тур бир жойда узоқ вақт чекланмаган ҳолда бирга яшай олмайди. Қайси турнинг енгиб чиқиши ташқи шароитга боғлиқдир. Ўхшаш ҳолда уларнинг (улардан) ҳар бири енгиши мумкин. Популяциянинг ўсиши тезлиги енгиб чиқиш учун муҳим шароит ҳисобланади. Турнинг биотик рақобатга қобилиятсизлиги унинг сиқиб чиқарилишига ва янада қийин шароит ва омилларга мослашиши заруратига олиб келади.

Рақобат истисноси қонуни таъсиридан экология иқтисодиётида ҳам фойдаланиш мумкин. Ушбу қонун таъсири ва ҳаракати шу билан белгиланадики, цивилизация ва экологик-иқтисодий фаолият ҳам ундан ажралиб кета олмайди, ҳам унинг таъсирини бартараф эта олмайди. Цивилизация ва инсон экологик-иқтисодий фаолияти ўз худудини ташлаб кета олмайди, ҳеч ерга қочолмайди, чунки табиатда (биосферада) яшаш ва жойлашиш учун бўш жой ва ресурслар ортинчалиги йўқ. Булар барча келиб чиқадиган оқибатлар билан курашни кескинлаштиришга олиб келади. Мамлакатлар ўртасида экологик-иқтисодий рақобат ва ҳатто экологик урушлар ёки экологик-иқтисодий сабаблар билан боғлиқ бўлган урушлар тўғрисида гапириш мумкин. Радиоактив ва захарли чиқиндиларни кўмадиган ҳу-

дудлар зарурати, урушлар ва бошқалар экологик-иқтисодий тус олаётир. Ҳозир бир цивилизация фақат бошқасини забт қилибгина қолмай, балки ночор ва камбағалларини сотиб олиши ҳам мумкин. Бу экологик-иқтисодий мустамлакачилик бўлади. Сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва экологик муаммолар ана шундай чапишиб ва чигаллашиб кетади.

Экологиянинг асосий қонуни (Ички динамик мувозанат қонуни). Табиатдаги моддалар, энергия, ахборотлар айрим табиий тизимлар ва уларнинг иерархияси шундай ўзаро боғланганки, бу кўрсаткичларнинг бирортасини ўзгартириш бу тизимларнинг модда-энергия, ахборот ва динамик сифатининг умумий йиғиндисини сақлайдиган ва бу ўзгаришлар содир бўладиган тизимларда ёки уларнинг иерархиясида биргаликда функционал-структуравий миқдор ва сифат ўзгаришларини келтириб чиқаради.

Бу қонуннинг эмпирик оқибатларидан қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

1. Табиий муҳитнинг ҳар қандай ўзгариши (моддалар, энергия, ахборот, экотизимларнинг динамик ўзгариши) амалга оширилган ўзгаришларни ёки янги табиий тизимлар шаклланишини нейтраллаш томонига борадиган табиий занжирли реакциянинг муқаррар ривожланишига олиб келади. Янги тизимлар ва амалга оширилган ўзгаришлар муҳитнинг катта ўзгартирилиши шароитида қайтариб бўлмайдиган характерда бўлиши мумкин.

2. Экологик компонентларнинг модда-энергетикаси (энергия, газлар, суюқликлар, субстратлар, продуцент, консумент, ва редуцент организмлари), табиий тизимлар ахборотлари ва динамик сифатларининг ўзаро таъсири чизиқли (линияли) характерга эга эмас, яъни кучсиз таъсир ёки кўрсаткичлардан бирортасининг бир оз ўзгариши бошқаларида ва умуман, бутун тизимда кучли ўзгариш ва четга чиқишга олиб келиши мумкин.

3. Йирик экотизимларда амалга оширилган ўзгаришлар нисбатан қайтарилмасдир. Пастдан юқорига иерархияси бўйича — таъсир жойидан умуман биосферагача — ўтиб, улар глобал жараёнларни ўзгартиради ва уларни янги эволюция даражасига ўтказиши.

4. Табиатни ҳар қандай маҳаллий ўзгартириш биосферанинг глобал мажмуасида ва унинг энг йирик қисмларида жавоб реакциясини келтириб чиқаради. Улар экологик-иқтисодий потенциалнинг нисбатан ўзгаришсиз бўлишига олиб келади, потенциални кўпайтириш эса фақат энергетик қўйилмаларни (маблагни) анча кўпайтириш йўли билан амалга оширилиши мумкин. Экологик-иқтисодий потенциалнинг сунъий ўсиши табиий тизимлар термодинамик барқарорлиги билан чеклангандир.

Ички динамик мувозанат қонуни табиатдан фойдаланиш

ва табиат муҳофазасининг ва умуман, экология иқтисодиёти-нинг энг муҳим қоидаларидан биридир. Бунда экотизимлар стратегияси — «энг кўп муҳофаза» бўлса, инсон стратегияси эса «маҳсулот максимуми» билан характерланади. Жамият ўзлаштирилган ҳудудлардан максимал ҳосил ва маҳсулот олишга ҳаракат қилади ва ўз мақсадларини амалга ошириш учун сунъий экотизимларни барпо этади, шунингдек, максимум ҳосил олиш мумкин бўлган сукцессиянинг (маълум районда бир-бирини алмаштирадиган тўдаларнинг кетма-кетлиги) дастлабки босқичларда экотизимларнинг ривожланишини секинлаштиради. Экотизимларнинг ўзлари эса максимал стабилликка эришиш йўналишида ривожланишга ҳаракат қилади. Максимал энергетика миқдори, тез ўсиш ва юқори стабилликка эришишни қўллаб-қувватлаш учун табиий тизимларга паст самарадорлик зарур. Инсон экотизимларнинг ривожланишини орқага қайтариб ва шу орқали уларни беқарор ҳолатга келтириб, тизимда «тартибни» қўллаб-қувватлашга мажбур бўлади ва унга сарфланган харажатлар экотизимларни ностабил ҳолатга ўтказишдан олинган фойдадан ошиб кетиши мумкин. Инсон томонидан экотизимларнинг самарасини ҳар қандай ошириш уни қандайдир чегарагача қўллаб-қувватлашга кетадиган харажатларнинг кўпайишига олиб келади, сўнгра харажатларнинг ҳаддан ташқари ўсиши самарадорликни кўтаришни бефойда қилиб қўяди. Шундай қилиб, экотизимларнинг фойдали иш коэффициенти (ФИК) максимал эмас, балки оптимал бўлишига эришиш ва бунда уларнинг маҳсулдорлигини ошириш стабилликни йўқотишга олиб келмаслиги ва натижалар эса ўзини иқтисодий оқлаши керак.

Бу умумий таърифни аниқлаштириб, ушбу қонуннинг қуйидагича асосий хусусиятларини чуқур билиш ва тушуниш муҳимдир. Муҳитнинг ўзгариши ҳозирча озгина бўлса ва нисбатан кичикроқ майдонда амалга оширилган бўлса, улар аниқ жой билан чекланади ёки экотизимлар иерархияси занжирида «сўнади». Лекин йирик экотизимлар учун ўзгаришлар муҳим аҳамиятга эга бўлган тақдирда, масалан, катта дарё ҳавзаларида содир бўлса, улар кенг табиий бирликларда, улар орқали эса Ернинг биосфера қисмида сезиларли силжишларга олиб келади. Улар нисбатан қайтарилмас бўлиб, охир оқибатда табиатдаги ўзгаришлар ижтимоий-иқтисодий нуқтани назардан қийин нейтраллашланадиган бўлади. Уларни тузатиш катта моддий маблағ ва жисмоний куч талаб қилади.

Экотизимларнинг ривожланиши кўпинча айрим организмларнинг ривожланишига ўхшаш бўлади ва айни вақтда умуман, биосферанинг ривожланиши билан бир хил бўлади.

Сукцессия энергетик маънода тизимни қўллаб туришга йўналтирилган энергия оқимларининг энергия миқдорини қўпайтириш томонига фундаментал силжиши билан боғлиқдир. Сукцессия ўсиш, стабилизация ва климакс (тўхташ) босқичларидан ташкил топади. Уларни маҳсулдорлик мезони асосида фарқлаш мумкин: биринчи босқичда маҳсулот максимумгача ўсади, иккинчи босқичда доимий бўлади, учинчи босқичда тизимнинг деградациясига қараб нулгача камаяди.

Ўсаётган ва етук экологик-иқтисодий тизимлар ўртасидаги фарқлар қуйидаги жадвалда берилган:

2-жадвал

Ўсаётган ва етук экологик-иқтисодий тизимлар ўртасидаги фарқлар

Кўрсаткичлар	Ўсаётган экотизимлар	Етук экотизимлар
Ҳосил	Юқори	Паст
Турлар хилма-хиллиги	Катта эмас	Катта
Структура хилма-хиллиги	Бўш ташкил қилинган	Яхши ташкил қилинган
Жой бўйича ихтисослашиши	Кенг	Тор
Организм размери	Катта эмас	Иirik
Янаш цикллари	Қисқа ва оддий	Узоқ ва мураккаб
Биоген моддаларнинг организмлар ва муҳит ўртасида алмашини тезлиги	Юқори	Паст
Танлаш босими	Тез ўсишга	Тескари алоканинг регуляциясига
Ички симбиоз	Ривожланмаган	Ривожланган
Биоген моддаларнинг сақланиши	Иўқотишлар билан	Тўлиқ
Стабиллик	Паст	Юқори
Энтропия	Юқори	Паст
Ахборот	Катта эмас	Катта

2-жадвалда энтропия (энергетик мувозанат ўлчови) ва ахборот ўртасидаги тескари боғлиқлик ҳамда экотизимлар ривожланишида хилма-хиллик қўпайиши ҳисобига уларнинг барқарорлиги ошиб боришини яққол кўриш мумкин. Бир ва ҳатто икки турдаги тўдалар ғоят беқарордир.

Юқори маҳсулдорлик паст таянчликни беради. Бундан қуйидаги қоида келиб чиқади: «Оптимал самарадорлик доимо максимал самарадорликдан кичикдир». Экологиянинг асосий қонунига мувофиқ хилма-хиллик бевосита барқарорлик билан боғлиқдир.

«Энергия эҳроми» (пирамидаси) қоидаси (Р.Линдеман қонуни): экологик эҳромнинг бир трофик даражасидан бошқа даражасига энергиянинг ўртача 10 % дан кўп бўлмаган қисми

ўтади. Бу қонун аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш учун зарур бўлган ер майдонини ҳисоблашга ва бошқа экологик-иктисодий ҳисобларни амалга оширишга имкон беради.

Б. Коммонернинг экология «қонунлари»: 1) Ҳаммаси барчаси билан боғланган; 2) Ҳаммаси қаергадир ғойиб бўлиши керак; 3) Табиат яхши билади; 4) Ҳеч нарса бекорга берилмайди.

Зарурий хилма-хиллик қонуни: ҳар қандай тизим мутлақ бир хил элементлардан шаклланмайди, лекин иерархик ташкил этилишга ва интегратив даражага эга бўлиши мумкин.

Эволюциянинг қайтарилмаслиги қонуни: организм (понуляция, тур) унинг авлодлари қаторида мавжуд бўлган аввалги ҳолатга қайта олмайди.

Ташкил этишнинг мураккаблашиши қонуни: тирик организмнинг тарихий ривожланиши уларни ташкил этишни органлар ва функцияларнинг дифференциацияси йўли билан мураккаблашишига олиб келади.

Биогенетик қонуни: организм индивидуал ривожланишда (ортогенез) қисқартирилган ва қонуний ўзгарган кўринишда ўз турининг (филогенез) тарихий (эволюцион) ривожланишини такрорлайди.

Табиий унумдорликнинг камайиши қонуни: доимий равишда ҳосил олинishi, шунинг учун органикалар ва кимёвий элементларнинг тупроқдан олиб чиқилиши, тупроқ ҳосил бўлиши жараёнларининг бузилиши, шунингдек, узоқ монокультура (якка ҳоқимлик) натижасида ўсимликлар захарли моддалар чиқариши (тупроқнинг ўз-ўзидан захарланиши) оқибатида экиладиган ерларда тупроқнинг табиий унумдорлиги камайиши содир бўлади. Илмий асосланган агротехника усуллари қишлоқ хўжалигини режалли юритишга, яхшиланган агротехника ва рационал алмашлаб экиш ва бошқа методлар ёрдамида тупроқ унумдорлигини сақлаш ва ошириш имконини беради. Ушбу қонуннинг иккинчи изоҳланиши қуйидагича: организм учун фойдали бўлган қандайдир омилнинг навбатдаги қўшилиши ўша омилнинг олдинги дозасидан олинган натижадан кам самара беради.

Экология учун муҳим бўлган бошқа қонунлар қаторига қуйидагилар киради:

1. Эмержентлик қонуни: бутун (яхлит) доимо унинг қисмларида мавжуд бўлмаган алоҳида хусусиятларга эга бўлади.

2. Тизим қисмлари ривожланишининг потекислиги қонуни: иерархиянинг бир даражадаги тизими қатъий синхрон ривожланмайди, айти бир вақтда битталари ривожланишининг юқорироқ босқичига эришади, бошқалари камроқ ривожланган босқичда қолади. Бу қонун зарурий хилма-хиллик қонуни билан бевосита боғлиқдир.

3. Ҳаётни сақлаш қонуни: ҳаёт фақат тирик тана орқали моддалар, энергия, ахборотлар оқими ҳаракати жараёнида мавжуд бўлади.

4. Энергия ва ахборот максимизацияси қонуни: ўз-ўзини сақлашнинг энг яхши имкониятларига энг кўп даражада энергия ва ахборотнинг киришига, ишлаб чиқаришига ва самарали фойдаланишига ёрдам берадиган тизимлар эга бўлади.

5. А.А. Григорьев — Н.Н. Будиконинг даврий географик зоналик қонуни: Ернинг табиий-географик минтақаларининг алмашиши билан шунга монанд (ўхшаш) ландшафтларнинг ҳам баъзи умумий хоссалари даврий такрорланади, яъни ҳар бир минтақада — субарктика, мўътадил, субтропик, тропик ва экваториал минтақаларда — зоналарнинг алмашиши қуйидаги схемада содир бўлади:

ўрмон → дашт → чўллар.

6. Тизимларнинг атроф-муҳит ҳисобига ривожланиши қонуни: ҳар қандай тизим фақат уларни ўраб турган атроф-муҳитнинг моддий-энергетик ва ахборот имкониятларидан фойдаланиш ҳисобига ривожланиши мумкин; мутлақ ажралган ҳолда ўз-ўзидан ривожланиш бўлмайди.

7. Мослашишнинг нисбатан эркинлиги қонуни: экологик омиллардан бирига юқори даражада мослашиш (адаптация) яшашнинг бошқа шароитларига шундай даражада мослашишга имкон бермайди, аксинча организмларнинг физиологик-морфологик хусусиятлари таъсирида мослашиш имкониятлари чекланиши мумкин.

8. «Организм-муҳит» бирлиги қонуни: ҳаёт энергия оқимининг муҳит ва унда яшайдиган организмлар умумий бирлиги асосида ва доимий модда ва ахборот алмашиши натижасида ривожланади.

9. Яшаш муҳити тазйиқи (таъсири) ёки чекланган ўсиш қонуни (Ч.Дарвин): бир жуфт зот (организм) авлодлари геометрик прогрессияда кўпайиб, ер шарини тўлдиришига тўсиқ бўладиган чекловлар бор.

10. Энергия эҳроми (пирамидаси) қонуни: (Р.Линдемани): экологик эҳромнинг бир трофик даражасидан юқорироқ даражасига энергиянинг олдинги даражага тушган миқдорнинг ўртача 10% га яқини ўтади. Юқорироқ даражадан қуйироқ даражага энергиянинг тескари оқими анча кучсиз, у 0,5-0,25 % дан кўп бўлмайди. Шунинг учун биоценозларда энергия айланиши тўғрисида гапириб бўлмайди.

11. Сукцессия секинлашиши қонуни: барқарор ҳолатда турадиган етук мувозанатли экотизимларда содир бўладиган

жараёнлар, қоида тариқасида, ўсиш суръатларининг пасайиши тенденциясига эга бўлади.

12. Биотизимларнинг тарихий ўз-ўзидан ривожланиши қонуни (Э.Бауэр): биологик тизимларнинг ривожланиши улар ташқи фаолиятининг ошиши – ушбу тизимларнинг атроф-муҳитга таъсири натижаси ҳисобланади.

13. Бумеранг қонуни: одам меҳнати билан биосферадан олинган барча нарсалар унга қайтарилиши керак.

14. Биосферани алмаштириб бўлмаслик қонуни: ҳаётнинг янги турларини яратиб бўлмаслик сингари, биосферанинг сунъий муҳит билан алмаштириб бўлмайди. Инсон абадий двигателни ярата олмайди, айти бир вақтда биосфера амалий жиҳатдан «абадий» двигатель ҳисобланади.

15. Шагренъ (сахтиён) пўсти (териси) қонуни: тарихий ривожланиш давомида дастлабки глобал табиий-ресурс потенциали (салоҳияти) камайиб боради. Бу шундан келиб чиқадики, ҳозирги вақтда бирорта принципаал янги ресурснинг пайдо бўлиш имконияти йўқ. Ҳар бир одамнинг яшаши учун йилига 200 т. қаттиқ модда керак, улар 800 т. сув ва ўртача 1000 Вт энергия ёрдамида инсон учун фойдали маҳсулотга айлантирилади. Буларнинг ҳаммасини инсон табиатда мавжуд нарсалардан олади.

Бу экологик қонунлардан «инсон – табиий муҳит» тизими учун хулосалар чиқариш керак. Экологик қонунлар асосан хилма-хилликни чеклаш қонунлари типига киради, яъни инсоннинг табиатни ўзгартириш фаолиятига чеклашлар қўяди. Бошқа томондан экология қонунларини инсоннинг атроф-муҳит билан ўзаро муносабатларига қанчалик кўчириш мумкинлиги масаласи ҳозирга қадар аниқланмаган ва очиқ қолмоқда. Бунинг сабаби одамнинг барча турлардан фарқ қилиши билан боғлиқдир. Масалан, кўпчилик турларда популяциянинг ўсиш тезлиги улар зичлигининг кўпайиши билан камаяди; инсонда, аксинча, бу ҳолда аҳолининг ўсиши тезлашади. Демак, одамда табиатнинг айрим тартибга солувчи механизмлари мавжуд эмас.

Экология қонунларини билиш асосида улардан фойдаланишнинг асосий йўналишларини ифодалайдиган кўплаб экологик принциплар ва қоидалар ишлаб чиқилган. Улардан энг муҳимларининг қисқача таърифи қуйидагилар билан характерланади:

1. Тартибга солишнинг сақланиши принципи (И.Пригожин): очиқ тизимларда энтропия (ўзгартириш) ошмайди, балки доимо нолдан катта бўлган доимий минимал ўлчамга етишга қадар камайиб боради.

2. Вант — Гофф — Аррениус термодинамик қoидаси: ҳароратнинг 10°C га ошиши кимёвий жараённинг 2-3 марта тезлашишига олиб келади. Шу сабабдан инсон хўжалик фаолияти таъсирида ҳароратнинг ошиши хавфли жараён ҳисобланади.

3. Эволюциянинг тезлашиши қoидаси: биотизимларни ташкил этишнинг мураккаблашиш даражаси ошиши билан турлар мавжудлигининг ўртача давомийлиги қисқаради, эволюция суръатлари эса кучаяди. Қуш турларининг ўртача яшаш давомийлиги 2 миллион йилга, сут эмизувчиларнинг турларининг эса 800 минг йилга тенг. Қушлар ва сут эмизувчилар турларининг қирилиб кетганлари сони уларнинг барча умумий миқдorigа нисбатан кўпроқ.

4. Генетик ўта мослашиш (адаптация) принципи: организмларнинг мослашиш қoбилияти азалдан уларнинг қонида бор бўлиб, улар генетик коднинг амалий жиҳатдан битмас-туганмаслиги билан боғлиқдир.

5. Кучайиб борадиган ихтисослашиш принципи: ихтисослашиш йўлига кирган гуруҳлар, қoида тариқасида, бундан кейинги ривожланишда янада чуқурроқ ихтисослашиш йўлидан борадилар.

6. А.Уоллес қoидаси: шимолдан жанубга силжиган сари турлар хилма-хиллиги кўпаяди. Бунинг сабаби шундаки, шимол биоценозлари тарихан ёнроқ ва Қуёшдан тушадиган энергиянинг камлиги шароитида бўладилар.

7. Биологик кучайиш қoидаси: экологик эҳромнинг юқорироқ даражасига ўтганда айрим моддаларнинг тўпланиши, шу жумладан, токсик ва радиоактив моддалар, тахминан шу нисбатда (пропорция) кўпаяди.

8. Экологик такрорлаш қoидаси: экологик эҳромнинг бир даражаси доирасида йўқ бўлиб кетган ёки йўқотилган турни шунга ўхшайдиган бошқаси қуйидаги схема бўйича ўрнини босади: кичиги каттасини, қуйи ташкил этилганлари юқори ташкил этилганларини, юқори генетик лабиль ва мутабеллари генетик камроқ лабиль ва мутабелларини алмаштиради. Зотлар майдалашади, лекин умумий биомасса миқдори кўпаяди, чунки филлар ҳеч қачон майдон бирлигидан чигирткалар ва янада майдороқ умуртқасизлар бера оладиган биомасса ва маҳсулотларни беришга қодир эмас.

9. Экологик жой (уя)ларнинг албатта тўлдирилиши қoидаси: бўш экологик жой (уя)лар доимо ва албатта табиий тўлдирилган бўлади («табиат бўшлиққа йўл қўймайди»).

10. Биосферадаги турлар сони константалиги (ўзгармас сон, даража миқдор) қoидаси: турларнинг ўртача пайдо бўлиши

(туғилиши) ўлганлари сонига тенг бўлади ва биосферадаги турларнинг умумий хилма-хиллиги константа ҳисобланади. Бу қоида шаклланган биосферага хосдир.

11. Экотизимларнинг кўплиги қоидаси: рақобатли — ўзаро таъсир қилувчи экотизимларнинг кўплиги биосферанинг барқарорлигини қўллаб-қувватлаш учун зарурдир.

12. Ёлғон бешикастлик (хотиржамлик) қоидаси: ўйланган лойиҳаларга тааллуқли мақсадларни амалга оширишдаги дастлабки муваффақиятлар бешикастлик муҳитини яратади ва ҳеч ким кутмаган салбий оқибатлар келиб чиқишини эсдан чиқаришга мажбур қилади.

13. Воқеаларнинг узоқлиги қоидаси: авлодлар эҳтимол тутилаётган салбий оқибатларни бартараф этишнинг қандайдир тадбирларини ўйлаб чиқадилар.

14. Бир фоиз қоидаси: табиат тизимлари энергетикасининг 1% даражада ўзгариши табиат тизимларини мувозанат (квазистационар) ҳолатдан чиқаради. Бу қоида глобал тизимлар учун алоҳида аҳамиятга эга. Унинг энергетикаси ўзгариши келаётган қуёш радиациясининг тахминан 0,2% даражасидан ошмаслиги керак.

15. Ўн фоиз қоидаси: экологик эҳромнинг бир трофик даражасидан бошқа энергиянинг (ёки энергетикада ифодаланган моддалар) ўрта максимал 10%га ўтиши (7 дан 17 %гача) қоида тариқасида, экотизимлар учун ноқулай оқибатларга олиб келмайди.

16. «Нол» максимуми принципи: экотизимлар сукцессия (изчил боғлиқлик) ривожланишида энг кам биологик маҳсулдорликда энг кўп биомассани шакллантиришга ҳаракат қиладилар.

17. Реди принципи: тириклик фақат тирикдан пайдо бўлади, жонли ва жонсиз моддалар ўртасида ўтиб бўлмайдиган чегара мавжуд.

Экологияда энг муҳим омиллар қаторига қуруқликда ёруғлик, ҳарорат ва сув (ёғинлар), денгизда эса ёруғлик, ҳарорат ва шўрлик киради. Организмлар яшашининг бу табиий шароитлари чекловчи ёки қулай таъсир кўрсатиши мумкин. Муҳитнинг бу омиллари бир-бирларига боғлиқ бўлиб, улар биргаликда (мос ҳолда) таъсир кўрсатидилар.

Бошқа чекловчи омиллар қаторига атмосфера газлари (исгази, кислород) ва биоген тузлар, табиий муҳитнинг ифлосланиши, «ойкос» («табиий истиқоматгоҳ») катталиги ва сифати, популяциялар сони ва бошқалар киради.

Табиий муҳитда кичик ва домий бўлмаган миқдорда иштирок этадиган ҳаётий муҳим кимёвий элементларнинг орга-

низмларга таъсирини ҳисобга олиш экологияда муҳит аҳамиятга эга. Микроэлементлар деб аталадиган бу элементларга темир, мис, рух, бор, кремний, молибден, хлор, ванадий, кобальт, йод, натрий киради. Кўпчилик микроэлементлар витаминлар каби катализаторлар сифатида таъсир кўрсатади. Организмлар нисбатан кўп миқдорда талаб қиладиган фосфор, калий, кальций, олтингург, магний макроэлементлар, деб аталади.

Табиий муҳитнинг ифлосланиши муҳитнинг табиий, кимёвий ва биологик таърифини номақбул ўзгаришга олиб келади. Улар экотизимлар ва инсонга ноқулай таъсир кўрсатади. Ифлосланишнинг баҳоси – саломатлик уни тиклаш харажатлари баҳоси ҳисобланади. Ифлосланиш антропоген таъсирнинг оқибатида бўлиб, кимёвий, иссиқлик, шовқин, тарзида намоён бўлади.

Инсоннинг «Табиий истиқоматгоҳи» ҳисобланган Ер, унинг ландшафтларини сақлаш, асраш, муҳофаза қилиш энг муҳим экологик вазифалар қаторига киради. Ю. Одум тавсияларига мувофиқ инсон яшаш муҳитининг учдан бири (33-34 %)ни ялоҳида муҳофаза қилинадиган маконларга ёки миллий ва маҳаллий парклар, кўриқхоналар, буюртмалар, яшил зоналар, табиат участкаларига айлантириш керак.

Бир одамга зарур бўлган ҳудуд, турли баҳолашларга мувофиқ, 1 дан 5 гектаргача бўлиши лозим. Ҳозирги аҳоли зичлигида бир одамга 2 гектар қуруқлик ери тўғри келади. Қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар қуруқликнинг атиги 24% ини ташкил этади. Ю. Одум маълумотларига кўра, бир одамнинг яшашини қўллаб-қувватлаш учун 0,12 га майдондан олиннадиган калория етарли бўлади, лекин гўшт, мева ва кўкларнинг кўп миқдорини ўз ичига оладиган тўлақонли овқатланиш учун бир одамга 0,6 га ер майдони керак. Бундан ташқари яна 0,4 га ер турли тоғларни (қоғоз, ёғоч, пахта) ишлаб чиқариш учун, яна 0,2 га йўл, аэропорт, бинолар ва бошқалар учун керак. Шунга мувофиқ «олтин миллиард» концепцияси юзага келган бўлиб, унга мувофиқ Ер шарида аҳолининг оптимал сони 1 миллиард киши ҳисобланади ва ҳозирнинг ўзида 5 миллиард одам «ортиқча» бўлиб қолади. Инсон ўз тарихида биринчи марта энг охириги чегарадаги чеклашларга дуч келди.

Чекловчи омилларни бартараф қилиш ғоят катта миқдорда маблағ, модда ва энергия сарфлашни талаб қиладди. Ҳосилдорликни икки марта ошириш учун ўғит, захарли химикатлар ва машина ёки ҳайвонлар қувватини ўн марта кўлайитириш керак.

Чекловчи омиллар қаторига популяциянинг сони ҳам киради. Уларнинг камлиги ёки ортиқчалиги чекловчи таъсир кўрсатади.

Экология қонунлари, принциплари, қоидалари ва омиллари тўғрисида батафсил маълумотларини Н.Ф. Реймерс (1990, 1992, 1994 й.й.) асарларидан олиш мумкин.

3.3. Экология иқтисодиёти қонуниятлари

Табийий-экологик ресурсларни такрор ишлаб чиқариш иқтисодиёт қонуниятлари ва экологик-иқтисодий соҳанинг инсоннинг (бошқа фаолият турларидан фарқ қиладиган) мустақил фаолият тури эканлиги билан узвий боғлиқдир. Шу сабабдан экология иқтисодиёти қонуниятлари ўз моҳиятига кўра, табиат ва жамият ўзаро муносабатларининг экологик-иқтисодий тизими сифатида намоён бўлади. Шу нуқтаи назардан жамият «Катта» Табиатнинг ажралмас таркибий қисми, табиат эса жамиятнинг табиий асоси ҳисобланади. Жамиятнинг табиат билан ўзаро таъсири яхлит Катта Табиат ичида содир бўладиган жараёндир. Жамиятнинг табиатга нисбатан нисбий мустақиллиги жамиятда табиат қонуниятларининг таъсирини бекор қилолмайди. Шу сабабдан ҳар қандай яхлитликнинг таркибий қисмлари яхлитлик қонуниятларига бўйсунгани сингари жамият ҳам табиатнинг умумий қонуниятларига бўйсунди.

Экология иқтисодиёти қонуниятлари жамиятнинг экологик-иқтисодий ривожланиши қонунлари тизими мажмуаси бўлиб, улар турли гуруҳдаги қонунларни ўз ичига олади. Қонуниятлар эса қуйидаги гуруҳларга бўлинади: 1) экология иқтисодиётининг умумий қонуниятлари; 2) экология иқтисодиётининг хусусий қонуниятлари.

Экология иқтисодиётининг умумий қонуниятлари барча тарихий даврга хос бўлиб, улар экологик-иқтисодий ривожланишнинг олға бориши жараёнини ифодалайди. Масалан, жамият билан табиат ривожланишининг ўзаро мос бўлиши қонуниятлари, табиий-экологик ресурслардан рационал фойдаланиш ва табиат муҳофазасининг умумий қонунияти шулар жумласига киради.

Экология иқтисодиётининг хусусий қонуниятлари конкрет мамлакатлар ва районларда намоён бўлади. Уларнинг мазмуни ва натижалари минтақавий экологик-иқтисодий муносабатлар, табиат ва жамият бирлигининг минтақавий хусусиятлари билан белгиланади. Хусусий қонуниятларга табиий-экологик ресурсларнинг минтақавий ижтимоий фойдалилигини максимизациялаш қонунияти, табиий-экологик ресурсларнинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш қонунияти киради.

«Катта» Табиат (жамиятни ҳам қўшиб) яхлит тизим ҳисобланади. Унинг айрим жараёнлари, ҳодисалари бир-бири билан

узвий боғлиқ ва бири бошқасини тақазо этади. Табиат ўзаро алоқа ва ўзаро таъсирда бўлган сон — саноқсиз конкрет шаклларни ўз ичига олади. Табиатнинг барча даражаларида намоён бўладиган энг асосий қонуниятни ушбу моддий тизим ва уни ўраб турадиган ташқи шароитларнинг бирлиги қонуни ҳисобланади. Буни жамиятга нисбатан қўлаганда, жамиятнинг табиий муҳит билан бирлиги қонуниятни мавжудлиги аниқ бўлиб қолади ва исботланади. Шунга мувофиқ табиат билан жамият ривожланишининг ўзаро мос бўлиши қонуниятни намоён бўлади.

Дунёнинг моддий бирлиги, шунингдек, ўзаро таъсир кўрсатувчи ҳодисалар ва жараёнларнинг албатта мос бўлиши қонуниятни ҳаракатида ҳам намоён бўлади. Ҳар қандай ҳодиса ва жараёнлар ўзгара бориб, у билан ўзаро таъсирда бўладиган бошқа ҳодисалар ва жараёнларнинг унга мос ҳолда ўзгаришини тақазо этади. Улар ўртасидаги ўзаро таъсир қанча кучли (интенсив) бўлса, бирор ҳодиса ва жараёнлардаги ўзгаришлар улар билан ўзаро таъсирда бўладиган ҳодисалар ва жараёнларни шунча кўп даражада ўзгарилади. Ўзаро таъсирда бўладиган ҳодисалар ва жараёнларнинг албатта мос бўлиши қонуниятни ҳам жамиятда, ҳам ижтимоий-табиий тизимларда ўзларининг кўплаб конкрет шаклларида намоён бўлади, яъни улар жамият билан табиатнинг ўзаро таъсиридаги барча жараёнларда содир бўлади. Ушбу қонуният табиатнинг ва унга мос ҳолда экология иқтисодиётининг умумий қонуни бўлиб, у ҳам жамиятнинг, ҳам табиатнинг ривожланишида ўз ифодасини топади. Бу қонуният жамият билан табиат ўртасидаги ўзаро таъсир ва алоқаларда жамият ва унинг ривожланиши муҳити албатта мос бўлишининг шартлигида намоён бўлади. Бунда агар жамият ўз ривожланишининг табиий шароитларини бузса, уни асраш қоидаларига риоя қилмаса, уларни издан чиқарса ва ўз ҳаракатларида табиий муҳитга мос келишни тўхтатса, унда жамият ушбу мос бўлишни тиклашга мажбур бўлади. Акс ҳолда жамият ҳалок бўлади!

Мос бўлиш қонуни доимий ҳаракатда бўлади ва шу жараёнда таъсир кўрсатади ва бу турли даражаларда, барқарорликнинг доимий равишда бузилиши шароитларида намоён бўлади. Материя ҳаракати мутлақ бўлгани ҳолда барқарорлик, мувозанат доимо нисбий бўлади. Умумий ривожланиш нисбий мувозанатни бузиш орқали ўзига йўл очади.

Одамнинг табиатга муносабати табиатдан фаол фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилиш бўйича меҳнат фаолияти орқали ифодаланади. Ишлаб чиқариш муносабатлари эса мулкчилик муносабатларига асосланади. Табиатга муносабат меҳнат жараёнида одамларнинг табиат билан ўзаро таъсирини

қамраб олади ва турли технологик шаклларда иштирок этади. Ишлаб чиқариш муносабатлари ижтимоий-иқтисодий характерга эга бўлади ва ижтимоий шаклда намоён бўлади. Ишлаб чиқариш жараёнида технологик ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ўзаро қўшилиб ва чапишиб кетади ва ижтимоий ишлаб чиқаришнинг моҳиятини акс эттиради.

Одамлар ҳаёти ва фаолиятининг ўзига хос усули меҳнат бўлиб, у инсон томонидан махсус тайёрланган қуроллар билан амалга оширилади. Меҳнат туфайли Ердаги табиат ва жамият ўртасидаги айирбошлаш жараёнлари билвосита, оигли назорат қилинадиган ва тартибга солинадиган характерга эга бўлади. Шулар орқали одам меҳнат жараёнида атроф-муҳит билан бевосита ўзаро таъсирда модда алмашишининг ўзгариши ва миқёсларида содир бўладиган чекловларни бартараф қилади. Бунда айирбошлаш жараёнларининг миқдор параметрлари биосферанинг табиий имкониятларига ва табиий экотизимларнинг сиғимига боғлиқ бўлади.

Шу муносабат билан табиат ва жамият ривожланишининг ўзаро мос бўлиши қонунияти ижтимоий ривожланишнинг муҳим қонунияти ҳисобланади. Ишлаб чиқаришнинг анъанавий ва янги йўналишлари табиат билан жамият ўртасида модда айирбошлаш жараёнларини онгли бошқариш ва тартибга солишни тақазо этиши ушбу қонуниятларнинг асосий моҳиятини белгилаб беради.

Табиий экологик ресурслардан рационал фойдаланиш ва табиат муҳофазасининг умумий қонунияти асосида диалектика қонунлари ётади ва у табиий шароит ва ресурсларнинг модда ва экологик-иқтисодий томонларини ўзида акс эттиради.

Ушбу қонуниятнинг модда томонини энергиянинг сақланиш ва айланиш қонуни белгилаб беради. Бу ҳаракатнинг асосий ва буюк қонуни сифатида таърифланади. Ҳаракат табиатдаги барқарорликнинг энг умумий ва асосий ифодаси ҳисобланади. Шунинг учун табиат барқарорлигини диалектик тушуниш керак. У табиатнинг доимий ўз-ўзини такрор ишлаб чиқариши ва ўз-ўзини янгилашига асосланади. Табиатнинг ўз-ўзини такрор ишлаб чиқариши ва ўз-ўзини янгилаш функциясини Ернинг жонли моддалари бажаради ва улар биосферанинг компонентлари ўртасида асосий ролни ўйнайди. Дунёда доимий таъсир қиладиган кимёвий куч йўқлиги сабабли ўзининг яқуний оқибатларига кўра, умумий ҳолда олинган тирик организмларга тенг келадиган қудратли куч ҳам табиатда мавжуд эмас. Жонли моддалар қуёш энергиясини тўплаб, уларни кимёвий энергияга айлантиради ва шу орқали табиатда кўп хил жонли ва жонсиз компонент-

ларни яратади. Тирик организмлар минераллар ва тоғ жинсларининг пайдо бўлишида бевосита иштирок этади ва алоҳида геокимёвий функцияларни — оксидлаш — тиклаш, газ, концентрация (тўплаш), емириш ва яратувчилик ва бошқаларни бажаради.

Тирик организмлар яшашининг асоси биосферада энергетик жараёнларнинг мавжудлиги ҳисобланади. Сўнги вақтда атроф табиий муҳитнинг мувозанат ҳолати, табиат билан жамият ўртасидаги айирбошлаш жараёнлари кўп жиҳатдан жаҳон индустрияси энергияси билан белгиланаётир. Қуёш энергияси, гравитация кучи, тектоник кучлар, биоген энергия (фотосинтез ва хомосинтез, ҳайвонларда озукани оксидлаш ва ҳазм қилиш энергияси, биомассаларнинг кўпайиши ва маҳсулдорлиги), кимёвий энергия (табиатдаги оксидлаш ва тиклаш жараёнлари) каби энергетик омиллар геологик шкала вақти бўйича 4-5 млрд. йилда табиий муҳитни ва одам каби биологик турни шакллантирди. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг шаклланиши ва ишлаши янги омил — жаҳон индустрияси энергиясининг пайдо бўлишига олиб келди. У тарихий шкала вақти бўйича шаклланаётир ва ҳар 12-15 йилда ўз қувватини 2 марта кўпайтираётир.

Жаҳон энергетикасининг ривожланиши кўплаб табиат ресурслари истеъмоли билан биргаликда содир бўлаётир. Ҳар йили дунёда 10 млрд. тоннадан ортиқроқ шартли ёқилги ёқилмоқда, бунда унинг фойдали иш коэффициентини 33 % га тенг бўлиб, ҳавога 1 млрд. тоннадан ортиқ турли қаттиқ жисм зарралари, муаллақ юрган суюқлик, газлар, шу жумладан, кўплаб концентроген моддалар чиқарилаётир. Ҳозир атмосферада чиқарилган 20 млн. тонна турли зарралар мавжуд. Сўнги 100 йилда атмосферага 1 млн. тоннадан ортиқ кремний, 1,5 млн. тонна мишьяк, 900 минг тонна кобальт чиқарилган. Фақат АҚШда атмосферага ҳар йили 200 млн. тонна зарарли модда чиқарилмоқда. Ҳисобларга кўра, АҚШ ўз устидаги барча кислородни ёқиб тутатган ва энергетик жараёнларни Ернинг бошқа ҳудудларидан келаётган кислород оқими ҳисобига қўллаб-қувватлаб турибди. АҚШда дунёнинг 6 % аҳолиси яшагани ҳолда дунё табиий ресурсларининг 40 % га яқини истеъмол қилинади ва унинг ҳиссасига сайёрамизнинг 60 % ифлосланиши тўғри келади.

Табиий муҳит ҳолатига иссиқлик ифлосланиши ката салбий таъсир кўрсатади. Инсоният ёқилгини ёқишда ҳар йили 34×10^{15} ккал иссиқликни чиқаради. Улар атроф-муҳитга тарқалиб, муҳитнинг ҳарорат режимини ва унда содир бўладиган жараёнларни кучли ўзгартиради.

Ижтимоий ишлаб чиқариш ва инсон ҳаёти ва фаолияти жараёнида кўп миқдорда қаттиқ, суюқ, газсимон чиқиндилар

ҳосил бўлади. Улар табиатга катта емирувчи ва ифлослантивчи таъсир кўрсатади. Фақат технология ва ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг мукамал эмаслиги оқибатида ҳар йили 40 млрд. тоннага яқин табиий моддалар чиқиндилар сифатида биосферага қайта тушмоқда ва жонли моддаларнинг ҳаракат қилиш самарасини пасайтираётир.

Ҳозирги атроф-муҳитнинг хўжалик фаолияти таъсирида деградацияси ва емирилиши жараёнлари нуқтаи назаридан Ер сайёрасининг бир кунини қуйидаги маълумотлар билан баҳолаш мумкин:

- ҳар куни атмосферага саноат ва транспорт фаолиятининг чиқиндиси сифатида 60 млн. тонна иссиқлик газлари (CO_2) чиқарилади;

- ҳар куни 55 минг гектар тропик ўрмонлари вайрон қилинади ва йўқотилади, кесиб юборилади;

- ҳар куни Дунё океани ифлосланиши оқибатида 220 минг тонна балиқ ҳалок бўлади;

- ҳар куни 220 минг гектар ер чўлга (сахрога) айланади;

- ҳар куни 10 дан 20 тургача ҳайвонот ва ўсимлик олами вакиллари ҳалок бўлади ва йўқотилади.

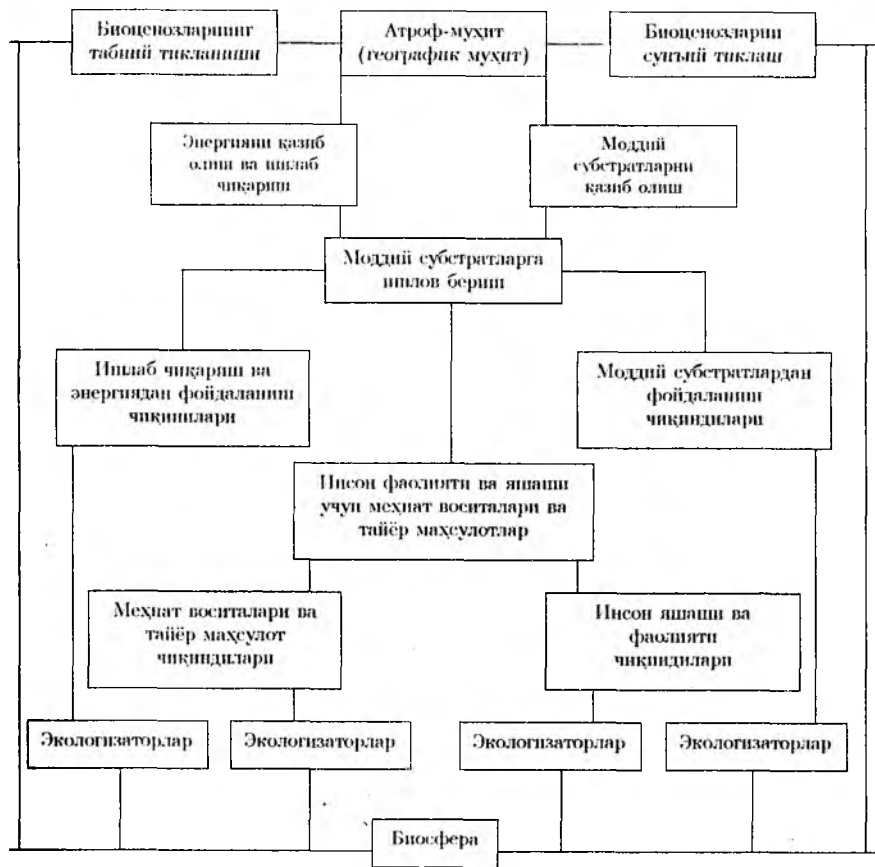
Бир кунга тенг бўлган бу рақамларни 365 кунга кўпайтириб, антропоген таъсир миқёсини ҳисоблаш мумкин.

Атмосфера «иссиқхона газлари» деб аталадиган газларни (углекислий газ, метан, фреон ва бошқалар) чиқариш оқибатида ҳозирги вақтда шимолий ярим шарда ҳаво ҳарорати 1956-1980 йиллардагига нибатан $0,4^{\circ}\text{C}$ га кўтарилган. Прогнозларга кўра, атмосфера ҳарорати 2020 йилда (шунга тенг бўлган чорак аср мобайнида) $2,5^{\circ}\text{C}$ га, 2050 йилда $3-4^{\circ}\text{C}$ га кўтарилади. «Иссиқхона самараси» деб аталадиган бу жараён сайёра иқлимини издан чиқаради, ёғин миқдори, шамоллар йўналиши, булут қатламлари, океан оқимлари ва қутбий муз қопламларининг ҳолати ва муҳим кўрсаткичларини ўзгартиради. Оқибатда Дунё океани сатҳи кўтарилади, океан ва денгиз қирғоқларида жойлашган мамлакатлар учун хавfli сув босиш муаммолари ва бошқалар юзага келади.

Биосферадан олинаётган табиий моддалар миқёси ва атроф-муҳитнинг ифлосланиши интенсивлигининг ошиб бориши кўп ҳолларда фотосинтез жараёнлари ва биогеоценозлар маҳсулдорлигининг издан чиқишига, маҳаллий ва минтақавий бўронлар пайдо бўлишига сабаб бўлаётир.

Табиат билан жамият ўртасидаги узлуксиз модда алмашилиши биосферанинг нормал ишлашини таъминлайдиган биогеоценозларни антропоген шароитда такрор ишлаб чиқариш

орқали амалга ошириш мумкин. Булар эса экотизимларни сунъий ва табиий тиклашни, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг экологизаторларини – ресурсларни тежовчи технологияларни, рекултерация тизимлари, тозалаш иншоотлари ва бошқаларни жадал жорий этишни талаб қилади. Жамият билан табиат ўртасидаги модда ва энергия алмашишининг умумий схемаси I-чизмада кўрсатилган.

I-чизма. Жамият ва табиат ўртасида модда алмашиши

Табиат ва жамият ўртасидаги айирбошлашнинг рационалигига қуйидагилар боғлиқдир: ишлаб чиқариш ривожланишининг моддий ҳисобланган табиий ресурсларга ижтимоий эҳтиёж-

нинг таъминланиши; атроф табиий муҳитнинг зарур хусусиятлари ва сифатини сақлаш ва яхшилаш ҳисобига жамиятнинг экологик эҳтиёжларини қондириш. Жамият билан табиат ўртасида рационал модда айирбошланиши таъминлаш табиат қонунларини билиш ва улардан тўғри фойдаланишга асосланиши керак.

Инсон табиат қонунларини билиш асосида уларнинг ҳаракати ва таъсирини техника ва технологияларда моддийлаштирадигани ва шу асосда табиатга хос бўлган хоссалар ва қонунлар ҳар томонлама ҳисобга олинади. Инсон ақл-заковатининг табиий жараёнларга таъсири шундай даражага етдики, инсоният эндиликда янги атроф-муҳитни – ноосферани (юнонча поо-ақл, *sphera*-шар сўзларидан таркиб топган) шакллантирмоқда. В.И. Вернадский фикрича, XX асрда биосфера энг аввало инсоннинг ижтимоий меҳнатига, фаннинг ривожланиши ва илмий тушунишига асосланган ноосферага айланади. Ноосфера – инсоният ривожланишининг оптимал йўлини танлаш ва жамиятнинг табиат билан уйғунлигини сақлаб қолишга йўналтирилган тушунчадир.

Табиат ва жамиятнинг ўзаро таъсири жонли моддалар ҳолати билан белгиланади. Биосферада жонли моддаларни доимий ишлаб чиқариш жамият билан табиат ўртасидаги айирбошлаш жараёнларининг зарур шарт ҳисобланади. Шу сабабдан табиий-экологик ресурслардан фойдаланиш ва табиат муҳофазасининг умумий қонуниятининг экологик моддий томони айрим табиий-экологик тизимлардан ва умуман биосферада зарур миқдор ва нисбатларда тирик моддаларни ишлаб чиқариш билан характерланади. Бу шартни жаҳон индустриясининг ҳозирги миқёсларида ижтимоий ишлаб чиқаришни тегишли экологизациялаш, табиат муҳофазаси техникаси ва технологиясини қўллаш, яъни табиат муҳофазаси меҳнатини тўхтовсиз ривожлантириш асосида бажариш мумкин. Табиат муҳофазаси меҳнати табиат ҳодисаларининг табиий ҳолати билан унинг жамият учун керак бўлган ҳолати ўртасидаги зиддиятларни баргараф этишнинг асосий усулига айланган.

Табиат иқтисодиёт қонуниятларини бўйсундира олмагани ҳолда, уларнинг ҳаракати ва таъсирини маълум даражада ўзгартириши ва уларга «тузатиш» киритиши мумкин. Ушбу жараённи тушуниш учун жамият-табиат катта тизимининг икки кичик тизими структурасини билиш, уларнинг биргаликда мавжудлиги ва ривожланишининг умумийлигини аниқлаш керак. Табиат ва жамият принципиал фарқ қиладиган турли тизимлардир. Шу билан бир қаторда бу икки кичик тизим ўртасида ўзаро алоқа ва ўзаро таъсир мавжуд. Буни 2-чизмада кўриш мумкин, икки кичик тизим алоқалари узук-узук (пунктир) чизиқда кўрсатилган.

Табиат	Жамият	
Жонсиз табиат	Ишлаб чиқариш кучлари	Ишлаб чиқариш муносабатлари
Жонли табиат		

2-чизма. Жамият-табиат катта тизимининг структура схемаси.

Табиат тизимида икки кичик тизим — жонли табиат ва жонсиз табиат — ажралиб туради. **Жамият** тизимида ҳам икки кичик тизим — ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари ажратилади. Табиат билан жамият ўртасида ишлаб чиқариш кучлари боғловчи звено ҳисобланади. У ишлаб чиқариш муносабатлари билан тўхтовсиз ўзаро таъсирда бўлиб, улар инсоннинг табиат қонунлари ва кучларини эгаллашлари даражасини ифодалайди. Бир томондан, жамиятнинг ишлаб чиқариш кучлари илмий-техника тараққиёти туфайли тобора кўп даражада табиат кучларини ўзларига сингдиради, шу сабабли, ижтимоий меҳнат унумдорлигининг ўсишига ижобий таъсир кўрсатади. Бошқа томондан атроф-муҳитга тушадиган оғирликни кўпайтиради ва шу орқали меҳнат унумдорлиги даражасини пасайтиради.

Меҳнат унумдорлигининг ўсиши асосида вақтни тежаш умумий қонуни ётади. Унинг таъсири халқ хўжалигининг барча соҳаларига тарқалади. Ижтимоий меҳнат унумдорлигига атроф-муҳит ҳолати ҳам сезиларли таъсир кўрсатади. Шу сабабдан табиий ресурслардан рационал фойдаланиш ва табиат муҳофазаси умумий экология иқтисодий қонуниятининг экологик-иқтисодий томонини табиат муҳофазаси меҳнати унумдорлигининг ўсиши ифодалайди. Шундай қилиб, ушбу қонуният ўзида иккита турли қонуниятлар — энергиянинг сақланиши ва айланиши (табиат қонуни) ва вақтни тежаш (иқтисодий қонуният) қонуниятларининг таъсири ва ҳаракатини ўзида бирлаштиради.

Инсон учун зарур бўлган энергиянинг сақланиши ва айланиши биосферанинг асосий компоненти — жонли моддаларнинг мавжудлиги ва ҳолатига бевосита боғлиқдир. Шунинг учун табиий ресурслардан рационал фойдаланиш ва табиат муҳофазаси умумий қонуниятининг ўзига хос хусусиятини экологик-иқтисодий (табиат муҳофазаси) соҳа белгилаб беради.

Табиатдан фойдаланишнинг етакчи томони иқтисодий соҳа ҳисоблангани сабабли, ушбу умумий қонуниятнинг моҳиятини ҳам вақтни тежаш қонуни белгилаб беради. Энергиянинг сақланиши ва айланиши қонуни таъсирида табиий ресурслардан рационал фойдаланиш ва табиат муҳофазасининг умумий қону-

нияги ўз моҳиятига кўра, табиат муҳофазаси меҳпати унумдорлигининг ўсиши қонуниятига айланади.

Экология иқтисодиётининг хусусий қонуниятлари қуйидаги икки қонуният шаклида намоён бўлади: 1) табиий экологик ресурсларнинг минтақавий ижтимоий фойдалилигини максималлаштириш қонуниятига; 2) табиий-экологик ресурсларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш қонуниятига.

Экологик-иқтисодий аспект доимий равишда барча хусусий қонуниятларга хос бўлиб, улар у ёки бошқа иқтисодий қонунлар ёки қонунлар тизими таъсири ва ҳаракатларига боғлиқ бўлмайди. Уларнинг мазмунини табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазаси умумий қонуниятлари ва принциплари белгилаб беради.

Табиий экологик ресурсларнинг минтақавий ижтимоий фойдалилигини максималлаштириш қонуниятининг намоён бўлиши ижтимоий зарур (ижтимоий мақсадга мувофиқ) меҳнат сарфи ва табиий ресурсларга ижтимоий эҳтиёж билан узвий боғлиқдир.

Табиатдан фойдаланишнинг ижтимоий фойдалилиги ижтимоий эҳтиёжларни қондиришда табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқариш самарадорлиги нуқтаи назаридан баҳоланади. Табиатдан фойдаланишнинг ижтимоий фойдалилиги ижтимоий меҳнатни максимал имкон борича тежашга қаратилиб, жамиятнинг энергия – ресурс эҳтиёжларини максимал имкон борича қондиришда ифодаланади. Уни қуйидаги формулада ифодалаш мумкин:

$$\Phi_{\text{н}} = C_{\text{x}} / C_{\text{н}}$$

Бунда: $\Phi_{\text{н}}$ - табиатдан фойдаланишнинг ижтимоий фойдалилиги, бутуннинг ҳиссаларида;

C_{x} – ҳозирги даражада экологик-ресурс эҳтиёжларини қондиришнинг табиатдан фойдаланишдаги ҳақиқий самарадорлиги;

$C_{\text{н}}$ – энергия-ресурс эҳтиёжларини максимал даражада қондиришда табиатдан фойдаланишнинг норматив самарадорлиги.

Табиий-экологик ресурсларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш қонуниятининг намоён бўлиши экологик-ресурс эҳтиёжлар билан узвий боғлиқ бўлиб, у конкрет шароитларда мамлакат ва унинг районлари норма мавжудлигини таъминлаш учун доимий равишда хилма-хил табиат маҳсулотларини такрор ишлаб чиқаришни талаб қилади. Шу муносабат билан ялли ижтимоий маҳсулотни экологик мақбул шароитларда реализация қилиш (сотиш) шартлари топилиши, табиат

муҳофазаси тадбирларини ҳисобга олиб, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш назарияси ишлаб чиқиши керак. Экологик мақбул кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни қўйидаги йўналишларда амалга ошириш мумкин:

1) ундирувчи (қазиб олувчи) тармоқлар ўсиш суръатлари моддий ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларидан паст бўлиши керак;

2) ишлаб берувчи тармоқларнинг ўсиш суръатлари хомашёдан рационал фойдаланишга боғлиқ ҳолда ундирувчи тармоқларнинг ўсиш суръатларидан юқори бўлиши керак;

3) чиқиндисиз, кам чиқиндили ишлаб чиқаришнинг, шунингдек, табиат муҳофазаси жиҳозлари тайёрлашнинг ўсиш суръатлари ифлослантирувчи тармоқларнинг ўсиш суръатларидан юқори бўлиши керак;

4) табиатни тикловчи тармоқларнинг ўсиш суръатлари ундирувчи тармоқларнинг ўсиш суръатларидан паст бўлмаслиги керак;

5) табиат муҳофазасига капитал қўйилмаларининг ўсиш суръатлари моддий ишлаб чиқаришга капитал қўйилмаларнинг ўсиш суръатларидан юқори бўлиши керак.

Ушбу шартларга амал қилиш мамлакат ва унинг районларининг табиатдан фойдаланишдаги экологик-иқтисодий манфаатларини тўла ҳисобга олишга имкон беради.

Табиий-экологик ресурсларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш қўйидаги тадбирларни қамраб олади:

- бевосита табиатни тиклаш миқёсларини кенгайтириш (ўрмонлар барпо этиш, дарахтларни экиш, ер рекультивацияси ва бошқалар);

- табиий хомашёни қазиб олиш ва қайта ишлаш ҳажмини кўпайтириш;

- табиий хомашёдан комплекс фойдаланиш;

- атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш.

Ижтимоий маҳсулотни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг асосан интенсификатив типига ўтиш маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиришни табиий ресурслар истеъмолини кўпайтирмасдан таъминлашга имкон беради. Табиатдан фойдаланишнинг интенсификациялаш бирламчи хомашёни энг мақбул йўналишда сарфлаш ҳисобига таъминланади, улардан янада юқори сифатли маҳсулот олиш заруратига, атроф табиий муҳит ифлосланишининг олдини олишга ва зарарли чиқармалардан фойдали маҳсулот олиш учун фойдаланишга, табиат комплексларининг маҳсулдрилигини оширишга ва бошқаларга асосланади.

Табиатда фойдаланишнинг бу йўналишлари фақат фан

ва техниканинг энг сўнги ютуқларини қўллаш асосида амалга оширилиши мумкин. Кўп ҳолларда экологик муаммони келтириб чиқарган илмий-техника тараққиёти уларни ҳал этишнинг ҳам энг муҳим шарти ҳисобланади. Шу сабабдан табиий-экологик ресурсларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг ҳал қилувчи шарти экология иқтисодиёти нуқтаи назаридан максимал самара берадиган меҳнат воситаларини — машиналар, механизмлар, технология линияларини ва бошқаларни ишлаб чиқаришга жадал жорий этиш ҳисобланади.

3.4. Экология иқтисодиёти принциплари

Атроф-муҳитнинг яхлитлигини сақлаш жамият томонидан унинг табиий мувозанатини қўллаб-қувватлашни талаб қилади. Бу ғоят мураккаб вазифани табиий жараёнларнинг хусусиятларини билиш ва улардан шунга мос фойдаланиш асосида ҳал этиш мумкин. Жамият табиатнинг тиклаш қобилиятини таъминлаш функциясини ўзига олиши керак. Ноосфера ғояси нуқтаи назаридан «жамият-табиат» тизими ҳозирча ўзининг шаклланиш босқичида турибди, уни норматив ҳолат йўналишида кўриб чиқиш мумкин.

Экология иқтисодиётининг умумий ва хусусий қонуниятларига мос ҳолда жамият уларнинг таъсири ва ҳаракатини амалга оширишнинг тегишли раҳбарий қоидаларини — принципларини ишлаб чиқади.

Табиат ва жамиятнинг оптимал мослиги қонунияти қуйидаги принципларда намоён бўлади:

- жамият ва табиатнинг оптимал мослиги принципи;
- табиий муҳитнинг табиий мувозанатини қўллаб-қувватлаш принципи;
- табиатдан олинганларни тегишли тадбирлар билан компенсациялаш (ўрнини тўлдириш) принципи;
- инсон фаолиятининг экологик тозалиги принципи;
- қабул қилинадиган қарорларнинг комплекслиги ва экологик асосланиши принципи;
- ижтимоий манфаатларнинг хусусий манфаатлардан устуворлигини таъминлаш принципи.

Табиат ва жамиятнинг оптимал мослиги принципига кўра, табиат ва жамиятнинг ўзаро таъсири ҳақиқатан ҳам икки томонлама тенг бўлиши, ишлаб чиқариш жараёнида модда ва энергия айирбошлаши эквивалент бўлиши, инсон томонидан модда ва энергиядан фойдаланиш оптимал цикли, тўхтовсиз, табиатдаги жараёнларга ўхшаш чиқиндисиз бўлиши керак. Бу

принципнинг талабларини амалга ошириш учун одат бўлиб қолган қатор тушунчалар, мезонлар, баҳолашлардан воз кечиш лозим. Бунда энг аввало инсоннинг табиий жараёнлардаги ва умуман, инсон фаолиятидаги ўрни ва ролига сифат нуқтаи назаридан бошқача қарашга ўтиш талаб қилинади. Жамоат табиатининг моддий-энергетик жараёнлари динамикасида табиатнинг яхлитлигини қўллаб-қувватлаш бўйича тегишли вазифани бажариши керак. Айнан шу функция жамиятнинг Ердаги асосий функцияси бўлиб, уни табиий жараёнларни билиш ва улардан шунга мос фойдаланиш ва муҳофаза қилиш орқали амалга ошириш мумкин.

Табиий муҳитнинг табиий мувозанатини қўллаб-қувватлаш принципи атроф-муҳитнинг яхлитлиги инсониятнинг энг муҳим табиий ресурси сифатида кўриб чиқишга, яхлитликни қўллаб-қувватлашни эса табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишнинг марказий вазифаси сифатида қараб чиқишга асосланади. Шу муносабат билан табиат муҳофазасига истеъмом ёндашувида қарашга барҳам бериш ва тегишли оптимал йўналишга ўтиш талаб қилинади.

Табиатдан олинадиган нарсаларни тегишли тадбирлар билан компенсациялаш (ўрни тўлдириш) принципига кўра, асосий ресурсларнинг тугаб қолмаслигини таъминлаш мақсадида биосферада табиий ресурсларнинг мувозанати ва такрор ишлаб чиқариш механизмини қўллаб-қувватлаш, асраш ва муҳофаза қилиш талаб қилинади.

Инсон фаолиятининг тозалиги принципи ишлаб чиқариш ва маиший истеъмомнинг қўшимча маҳсулотларини тўлиқ утилизация қилишга йўналтирилган.

Қабул қилинадиган қарорларнинг коммлекслиги ва экологик асосланиши принципи инсон фаолиятининг турли жиҳатларини бир-бирига ва табиатга ўзаро боғлаш билан боғлиқ бўлиб, унинг асосий аспектларидан бири узоқ муддатли қарорларнинг қисқа муддатли қарорлардан устунлигини таъминлашга қаратилган. Ҳозирги вақтда фақат келажакни прогнозлаш етарли эмас. Уни тузишда олдиндан қўйилган мақсадга тарихан эришилган натижалар мос бўлишига эришиш лозим.

Ижтимоий манфаатларнинг хусусий манфаатлардан устуворлигини таъминлаш принципи асосидагина ҳақиқий ижтимоий тараққиётга ва доимий суръатда турмуш сифатини ошириш мақсадларини амалга ошириш мумкин. Унинг асосий мезони инсон саломатлиги бўлиб, у эса ўз навбатида соғлом ва гармоник табиий муҳит билан узвий боғлиқдир.

Табиат ресурсларидан рационал фойдаланиш ва табиат

муҳофазаси умумий қонуният (табиат муҳофазаси меҳнати унумдорлигининг ўсиши қонуният) экологик сиёсатда қуйидаги принципларда амалга оширилади: 1) табиатнинг устунлиги; 2) табиатни ижтимоийлаштириш; 3) ишлаб чиқаришни экологизациялаштириш.

Табиатнинг устунлиги принципи жамият ва табиатнинг диалектик бирлиги ва айни бир вақтда уларнинг сифат жиҳатдан бир-бирига қарши туриши, лекин ҳам табиат, ҳам жамият моддий дунёнинг бирлиги объектив умумий қонуни таъсирида ривожланишига асосланади. Шу сабабдан жамият ўз ривожланишининг табиий асоси ҳисобланган табиатнинг устунлигини ҳар доим ҳисобга олиши керак. Инсон ҳаёти ва фаолияти табиатдан ташқарида бўлиши мумкин эмас. Одам бир вақтнинг ўзида ҳам ижтимоий мавжудот, ҳам табиатнинг бир қисми ҳисобланади, шу сабабли у биоижтимоий мавжудот саналади. Жамият ва табиатнинг бирлиги табиат қонунлари билан белгиланади. Табиат билан алоқаларни бузмаслик учун жамият ушбу бирликни ҳар томонлама ҳисобга олиши, ўзининг табиат билан муносабатларини табиат ривожланишининг олбъектив қонунларини ҳар томонлама ҳисобга олган ҳолда амалга ошириши керак. Бошқача айтганда, табиат билан жамият ўзаро таъсирининг муҳим принципи табиатнинг устунлиги бўлиб, у жамиятнинг табиатга таъсири табиат қонунларини ҳисобга олиб, амалга оширилишини талаб қилади. Ушбу принципга амал қилмаслик ёки уни бузиш жамиятнинг табиий асосини, демак, жамиятнинг ўзини барбод қилишга олиб келади.

Табиатнинг ижтимоийлашиши принципи табиатни умумий неъматга айлантиришни тақазо этади. Бу принцип табиатдан фойдаланиш бўйича жамият манфаатларини айрим шахслар, тармоқлар, муассасалар, минтақалар ва бошқалардан устун қўяди. Табиий ресурслардан фақат жамият ва халқ манфаатларида фойдаланиш ва бунда зарур қоидалар ва нормаларга амал қилиш лозим.

Ишлаб чиқаришни экологизалаштириш принципи табиий ресурсларни кенгайтирилган такрор такрор ишлаб чиқаришни моддий ишлаб чиқаришнинг технологиясини ва ташкил этилишини такомиллаштириш, экологик соҳада меҳнат самарадорлигини ошириш асосида амалга оширишга йўналтирилган. Ижтимоий ишлаб чиқаришни экологизалаштиришнинг қуйидаги асосий йўналишларини ажратиш мумкин:

- экологик тизимларни сақлаш ва тиклаш;
- хомашёни қазиб олишнинг прогрессив технологияларини жорий этиш;

- моддий ресурслардан рационал фойдаланиш;
- кам чиқиндили ва чиқиндисиз ишлаб чиқаришни жорий этиш ва қўллаш;
- табиат муҳофазаси ҳудудларини (халқ парклари, қўриқ-хоналар, буюртмалар ва бошқаларни) кенгайтириш;
- ишлаб чиқаришни экологик мақбул жойлаштириш ва ҳудудий ташкил этиш;
- атроф табиий муҳит ифлосланишини камайтириш ва бартараф этиш.

Экология иқтисодиётининг хусусий қонуниятлари қуйидаги хусусий принциплар орқали амалга оширилади: 1) илмийлик; 2) оптималлик; 3) минтақавийлик; 4) комплекслик; 5) тўловлилик (пуллик).

Илмийлик принципи табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазаси ҳам табиатнинг, жамиятнинг ривожланиши қонунларини чуқур билиш, фан ва техниканинг энг янги ютуқларига асосланиб, ҳал этишни кўзда тутати.

Оптималлик принципи табиатдан энг самарали фойдаланишни таъминлашни, табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқаришнинг энг яхши вариантларини танлашни, хўжалик вазифаларини экологик-иқтисодий манфаатларни ҳисобга олиб ҳал этишга йўналтирилган.

Минтақавийлик принципи маълум ҳудудларда уларнинг табиий-экологик ва ижтимоий-иқтисодий шароитлари, конкрет минтақаларнинг ривожланиши истиқболларини ҳисобга олиб, табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазасини ташкил этишга асосланади. Тармоқ табиатдан фойдаланиши минтақаларнинг табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазаси манфаатларини ҳисобга олиши керак.

Комплекслилик принципи бирламчи табиий хомашёдан рационал фойдаланиш ва уни чуқур қайта ишлашни талаб қилади. Ҳудудий ишлаб чиқариш комплексларининг шаклланиши ва корхоналарнинг ривожланиши чиқиндисиз ва кам чиқиндили ишлаб чиқаришга асосланиши керак.

Тўловлилик (пуллик) принципи табиий ресурслардан фойдаланишни тўловлар асосида амалга оширишни, уларни тежашни, хўжалик юритиш шароитларини тенглаштиришни, табиатдан юқори самарада фойдаланишни рағбатлантиришга асосланади.

Қонуниятлар — барқарор, мустаҳкам, кўп марта такрорланадиган ҳодисалар ва жараёнлар бўлиб, уларга хос ички, муҳим зарурий, сабаб-оқибатлар, доимий, умумий, ўзаро сифат ва миқдор алоқаларини ифодалайди. Принциплар эса қонуниятларга асосланиб, жамият томонидан амалга ошириладиган қоидаларни билдиради ва улар экологик-иқтисодий сиёсатнинг йўналишларини белгилаб беради.

Экология иқтисодиёти учун табиат (экология) ва жамият қонуниятларини билиш муҳим аҳамиятга эга. Экология иқтисодиёти қонуниятлари умумий ва хусусий қонуниятларга бўлинади. Умумий қонуниятлар барча тарихий даврларга хос бўлиб, экологик-иқтисодий ривожланишнинг олға қараб боришини ифодалайди. Хусусий қонуниятлар эса маълум ижтимоий-иқтисодий даврларнинг маълум мамлакатлар ва районларда экологик иқтисодий муносабатлари ва хўжалик юритиш шаклларига тааллуқли бўлади. Қонуниятларга мос ҳолда турли принциплар ишлаб чиқилади.

Экология иқтисодиётида экологиянинг (табиатнинг) ўз-ўзини тартибга солиш ва яхлитлигини таъминловчи ўзига хос қонунлари ва уларга мос келадиган принципларининг ҳаракати ва таъсирини ҳар томонлама ҳисобга олиш ҳаётий муҳим аҳамиятга эга. Бундай қонунлар ва принциплар кўп. Булар қаторига минимумлик, толерантлик, рақобатлик истисноси, экологиянинг асосий қонуни, энергия эҳроми, Б.Коммонернинг «экология» қонунлари, зарурий хилма-хиллик, эволюциянинг қайтарилмаслиги, ташкил этишнинг мураккаблашиши, биогенетик, табиий унумдорликнинг камайиши ва бошқа қонунлар киради. Принциплардан тартибга солишнинг сақланиши принципи, Вант-Гафф-Аррениус термодинамик қоидаси, эволюциянинг тезлашиши қоидаси, генетик ўта мослашиш принципи, кучайиб борадиган ихтисослашиш принципи, А.Уоллес қоидаси, биологик кучайиш қоидаси, экологик такрорлаш қоидаси ва кўплаб бошқа принцип ва қоидаларни кўрсатиш мумкин. Экологиянинг энг муҳим омиллари қаторига қуруқликда ёруғлик, ҳарорат ва сув (ёгинлар), денгизда эса ёруғлик, ҳарорат, шўрлик киради. Булар чеклов омиллар ҳисобланади.

Экология иқтисодиёти қонуниятлари икки гуруҳга бўлинади: 1) умумий; 2) хусусий. Умумий қонуниятларга табиат билан жамият ривожланишининг ўзаро мос бўлиши қонунияти ва табиий экологик ресурслардан оқилона фойдаланиш ва табиат муҳофазасининг умумий қонунияти киради. Экология

иқтисодиётининг хусусий қонуниятлари қуйидаги икки шаклда намоён бўлади: 1) табиий экологик ресурсларнинг минтақавий ижтимоий фойдалилигини максимализациялаш қонунияти; 2) табиий экологик ресурсларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш қонунияти.

Экология иқтисодиёти принциплари экология иқтисодиёти қонуниятларига мос ҳолда уларнинг таъсири ва ҳаракатини амалга оширишнинг раҳбарий қоидалари шаклида жамият томонидан шакллантирилади. Табиат ва жамиятнинг оптимал мослиги қонунияти қуйидаги принципларда намоён бўлади: 1) табиат ва жамиятнинг оптимал мослиги; 2) табиий муҳитнинг мувозанатини қўллаб-қувватлаш; 3) табиатдан олинганларни тегишли тадбирлар билан компенсациялаш; 4) инсон фаолиятининг тозаллиги; 5) қабул қилинадиган қарорларнинг комплекслиги ва экологик асосланиши; 6) ижтимоий манфаатларнинг хусусий манфаатлардан устиворлигини таъминлаш. Табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва табиат муҳофазасининг умумий қонунияти қуйидаги принципларда амалга оширилади: 1) табиатнинг устуңлиги; 2) табиатни ижтимоийлаштириш; 3) ишлаб чиқаришни экологизациялаш. Экология иқтисодиётининг хусусий қонуниятлари қуйидаги хусусий принциплар орқали амалга оширилади:

- илмийлик;
- оптималлик;
- минтақавийлик; комплекслик;
- тўловлилик (пуллик).

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экология иқтисодиёти қонуниятлари ва принциплари нима? Улар қандай намоён бўлади?
2. Экология иқтисодиёти қонуниятлари ва принциплари табиат (экология) ва жамият қонуниятлари ҳамда принциплари билан қандай алоқада бўлади? Улар бир-бирларига қандай таъсир кўрсатади?
3. Экология иқтисодиётининг умумий, хусусий қонуниятлари ва принциплари нима? Уларнинг фарқи ва ўхшашлиги хусусиятларини тушунтириб беринг.
4. Экологиянинг асосий қонунлари ва принциплари экология иқтисодиётида қандай аҳамиятга эга?
5. Экологиянинг асосий қонунлари ҳаракати ва таъсирини таъқин қилинг. Улардан фойдаланиш йўналишларини таърифланг.
6. Экологиянинг асосий принциплари мазмуни ва моҳиятини тушунтиринг.
7. Экологик омиллар нима? Улар экология иқтисодиёти учун қандай аҳамиятга эга?
8. Экология иқтисодиёти қонуниятлари қандай гуруҳларга бўлинади? Гуруҳдаги қонуниятлар бир-биридан қандай фарқ қилади?
9. Экология иқтисодиётининг умумий ва хусусий қонуниятларини таърифланг.
10. Табиат билан жамият ривожланишининг ўзаро мос бўлиши қонунияти нима?
11. Табиий-экологик ресурслардан оқилона фойдаланиш ва табиат муҳофазасининг умумий қонунияти хусусиятлари нималардан иборат?
12. Экология иқтисодиётининг хусусий қонуниятларини таърифланг. Уларнинг таъсири ва ҳаракати хусусиятларини тушунтириб беринг.
13. Экология иқтисодиёти принциплари нима? Улар нимага боғлиқ бўлади?
14. Табиат ва жамиятнинг оптимал мослиги принциплари нималарни кўзда тутаяди?
15. Табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва табиат муҳофазасининг умумий принциплари нима? Уларни таърифланг.
16. Экология иқтисодиётининг хусусий-принциплари нима? Улар қандай принципларни қамраб олади?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. - Т.: Адолат, 2002.
3. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. - Т., 2002.
4. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Экология. Учебник для вузов. - М.: ЮНИТИ, 1998.
5. Бобылев С.Н. Экологизация экономического развития. Учебное пособие. - М.: МГУ, 1993.
6. Гирусов Э.В., Бобылев С.Н., Новоселов А.П., Чепурнах Н.В. Экология и экономика природопользования. Учебник. 2-я изд. - М.: Единство, 2002.
7. Одум Ю. Экология. Т I и II. -М.: 1986.
8. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Словарь-справочник. - М.: Мысль, 1990.
9. Реймерс Н.Ф. Экология (теории, законы, правила, принципы и гипотезы). - М.: Молодая Россия, 1994.
10. Реймерс Н.Ф. Надежды на выживание человечества: концептуальная экология. - М.: 1992.

ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИНИНГ ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМЛАРИ

4.1. Экология иқтисодиёти иқтисодий механизмларининг мазмуни ва моҳияти

Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг ҳозирги суръатлари табиий-экологик ресурслар муаммосини кескинлаштиради ва шу сабабдан иқтисодиётга экологик талабларни ошириш зарурати пайдо бўлди. Шунинг қайд этиш керакки, иқтисодиётнинг ўзи қуйидаги ички зиддиятларга эга: бир томондан, у қатор кескин экологик муаммоларни туғдиради, бошқа томондан эса, иқтисодиёт ривожланишининг ўзида бу зиддиятларни бартараф этиш асослари солинган. Бу зиддиятларнинг табиатини билиб олиш ушбу икки тизимнинг – ишлаб чиқариш ва атроф-муҳитнинг алоқаларини тушуниб олишга имкон беради. Бунда шунинг эса тутиш керакки, «иқтисодиёт – атроф-муҳит» тизимида улардан бирорта қисмига афзаллик бериб бўлмайди. Шундай ўзаро таъсир ва ўзаро алоқаларни таъминлаш керакки, бунда такрор ишлаб чиқаришнинг юқори суръатлари, иқтисодий ўсиш ва халқ фаровонлигини ошириш фақат атроф табиий муҳитни сақлаб қолиш билангина боғланиб қолмай, балки унинг айрим компонентлари ва бутун атроф табиий муҳитнинг тўхтовсиз яхшиланиши ва ривожланишига ҳам имкон берсин.

Ҳозирги экологик вазият хўжалик муаммоларини атроф табиий муҳитнинг талаблари нуқтаи назаридан, ва, айни бир вақтда табиий муҳитни жамиятнинг иқтисодий ривожланиши талаблари нуқтаи назаридан комплекс кўриб чиқиш заруратини келтириб чиқаради.

Табиат муҳофазаси ва экология иқтисодиёти муаммолари сиёсат, мафкура, ижтимоий соҳа ва биринчи навбатда иқтисодиёт билан узвий боғлиқдир.

Иқтисодиёт ва экологиянинг қарама-қарши туриши – атроф табиий муҳитнинг асосий муаммосидир. Ушбу муаммони илгари тоталитар тузум шароитида тақиқлаш асосида маъмурий-буйруқбозлик методлари, чеклашлар, маъмурий ва жиноий жазолаш чоралари таъсири асосида ҳал этишга ҳаракат қилинган.

Агар маъмурий таъсир кўрсатиш методлари ҳокимият ва бўйсунуш муносабатларидан келиб чиққан бўлса, иқтисодий механизм эса реал мақсадга эришишда ижрочи ва бажарувчининг моддий манфаатдорлигига асосланади. Экология иқтисо-

диётининг механизмлари қаторига доимий ҳаракатдаги институтлар ҳамда бозор муносабатларига ўтиш асосида пайдо бўлган янги белгилар мажмуи киради.

Доимий ҳаракатдаги институтларга қуйидагилар киради: табиий ресурслар кадастрлари, моддий-техника ва молиявий таъминлаш тадбирлари, табиий ресурслардан фойдаланганлик учун тўловлар, атроф табиий муҳитни ифлослантирганлик учун тўловлар; кредитлаш, солиққа тортиш бўйича имтиёзлар; солиққа тортишдан озод қилиш.

Янги иқтисодий рағбатлантирувчи омилларга қуйидагилар киради: экологик суғурта, табиат муҳофазаси асосий ишлаб чиқариш фондлари, экологик тоза маҳсулотларга рағбатлантирувчи баҳоларни жорий этиш, экологик ноқулай маҳсулотларга баҳоларни пасайтириш, экологик хизматлар банкени шакллантириш, тартибга солишнинг иқтисодий механизмлари кўзга кўринадиган ўринни эгалайдиган шартнома муносабатларини, масалан, табиатдан комплекс фойдаланиш, ижара, объектларни доимий фойдаланишга бериш, табиат ёдгорликларини муҳофаза қилиш ва бошқалар бўйича шартномалар тузишни такомиллаштириш.

4.2. Табиий ресурслар кадастри

Дунё амалиётида табиий ресурслар тўғрисида табиий-иқтисодий ахборотларни кадастр шаклида бериш ҳамма томонидан эътироф этилган.

Табиий ресурслар кадастри иқтисодий, экологик, ташкилий ва техник ҳудудий-адресли кўрсаткичларнинг тизимлашган тўплами бўлиб, у табиий ресурсларнинг миқдори ва сифатини, шунингдек, табиатдан фойдаланувчиларнинг таркиби ва категориясини, ресурслар ҳолатининг табиий, технологик ва иқтисодий омиллар таъсирида ўзгариши характерини таърифлайди. Бундан ташқари кадастр ресурслардан рационал фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг зарур тадбирлари бўйича тавсияларни ўз ичига олиши мумкин.

Мавжуд табиий ресурс кадастрлари тизими тармоқ кадастрларининг қуйидаги асосий компонентларини қамраб олади:

- табиатдан фойдаланувчиларни давлат рўйхатидан ўтказиш;
- табиий ресурсларнинг миқдор ҳисоби;
- табиий ресурслар бонитировкаси;
- табиий ресурсларни иқтисодий баҳолаш.

Бу тизимни шакллантиришнинг асосий тамойиллари табиатдан комплекс фойдаланиш талабларини таъминлаш, табиий ресурсларни миқдор ва сифатини ҳисобга олишнинг тўла

ишончилиги, уларни фойдаланувчилар ва худудлар бўйича тақсимлаш, табиий-ресурс салоҳиятининг фактик ҳолатини баҳолаш ҳисобланади.

Кадастр маълумотлари табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, табиий муҳитни муҳофаза қилиш асосида ётади; улар асосида табиий ресурсларни пулли баҳолаш, уларни сотиш баҳолари, атроф-муҳитни тиклаш ва соғломлаштириш бўйича тадбирлар белгиланади.

Табиий ресурсларнинг ягона кадастри мавжуд эмас. Улар табиий ресурслар турлари бўйича берилади ва маълум иқтисодий-ҳуқуқий тузилмани ташкил этади.

Амалиётда табиий ресурслар кадастрининг қуйидаги турлари ўрин олган:

– ер кадастри – ернинг табиий, хўжалик ва ҳуқуқий ўрни тўғрисида маълумотлар тўплами бўлиб, у ердан фойдаланувчиларнинг рўйхати, ернинг миқдори ва сифати ҳисоби, тупроқ банитировкаси ва ерни иқтисодий баҳолаш маълумотларини ўз ичига олади;

– сув кадастри – сув объектлари тўғрисида, уларнинг сув ресурслари, сув объектларидан фойдаланиш, сувдан фойдаланувчилар тўғрисида тизимлаштирилган маълумотлар тўпламидир;

– ўрмон кадастри – ўрмон фондининг экологик, иқтисодий ва бошқа миқдор ва сифат таърифи тўғрисида тизимлаштирилган маълумотлар тўпламидир;

– фойдали қазилма конлари кадастри – ҳар бир коннинг асосий ва биргаликда ётган фойдали қазилмалари сифати ва миқдорини таърифлайдиган, уларда мавжуд компонентларни, конни ўзлаштириш шароитлари, коннинг геологик-иқтисодий баҳоланиши тўғрисида, шунингдек, фойдали қазилмаларнинг аниқланган пайдо бўлиши тўғрисидаги маълумотлар тўпламидир;

– овчилик кадастри – овчиликнинг у ёки бошқа объектлари сифат ва миқдор таърифи, тиклаш динамикаси, овлашнинг руҳсат бериладиган нормаси берилган маълумотлар тўпламидир; овчилик кадастрларига ов ва балиқ ресурслари кадастри киради.

Бундан ташқари фойдаланишнинг алоҳида тартибига (режимига) эга бўлган алоҳида муҳофаза қилинадиган худудлар кадастри (миллий боғлар, кўриқхоналар, буюртмалар) ҳам тузилган. Ноёб ҳайвонлар ва ўсимликларнинг Қизил китоби ҳам ўзига хос кадастр бўлиб хизмат қилади.

Кадастрлар Вазирлар Маҳкамаси белгилаган тартибда давлат ҳисоби маълумотлари асосида тузилади. Кадастрларни ташкил этиш, бошқариш ва молиялаш тартиби Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан тартибга солинади.

Мавжуд тармоқ ресурс кадастрлари тизимининг асосий муаммоларига қуйидагилар киреди:

- турли кадастрларнинг алоҳидалиги табиий-ресурс потенциални комплекс баҳолашни амалга оширишга имкон бермайди, демак, мавжуд тизим ҳудудий даражада табиатдан фойдаланишни бошқаришни таъминлай олмайди;

- ўсимлик ва ҳайвонот олами ресурслари кадастри, рекреация ва қўриқланадиган ҳудудлар кадастри жиддий ишланмаларни амалга оширишни талаб қилади;

- тармоқ кадастрларининг мазмуни, кўрсаткичлари доирасини таққослаб бўлмаслик, конкрет ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолашнинг мавжуд эмаслиги.

Кадастр ҳисобининг янги элементи — табиий ресурсларнинг комплекс ҳудудий кадастри (ТРКХК) кўрсатилган камчиликларни тузатишга имкон беради. Бундан ташқари ТРКХК қўшимча маълумотлар тизими қуйидагиларни ўз ичига олиши керак:

- табиий ресурслар ва умуман табиий ресурс потенциалининг ҳуқуқий режими тўғрисида;

- табиий ресурсларнинг мулкчилик, фойдаланувчилар ва ижарачилар, табиий-ресурс потенциал таркиби, унинг миқдор ва сифат таърифи (табиий ресурсларнинг қийматини ҳам қўшиб) бўйича тақсимланиши тўғрисида.

ТРКХКда табиий ресурс потенциални миқдорий баҳолаш алоҳида ўринни эгаллайди, чунки ҳар қандай ҳудуднинг табиий ресурс потенциални улар иқтисодий ривожланишининг асоси ҳисобланади, жорий ва узоқ муддатли ҳамда ижтимоий-иқтисодий ва экологик қийинчиликлардан чиқишга имкон беради.

ТРКХКнинг мақсади давлат ҳокимияти ва бошқарув органларини минтақалар табиатидан рационал фойдаланиш ва табиий-ресурс потенциални муҳофаза қилиш учун зарур бўлган ишончли ахборотлар ва назорат воситалари билан таъминлашдан иборат.

ТРКХК табиий-кадастр ахборотларини йиғиш, ҳисобга олиш, қайта ишлаш, таҳлил қилиш ва етказиб беришни ўз ичига олади.

Шундай қилиб, ТРКХКни қуйидаги икки аспектда кўриб чиқиш мумкин:

- 1) конкрет ҳудудий-маъмурий бирликнинг табиий-ресурс потенциални тўғрисидаги ҳудудий ташкил этилган маълумотлари банки сифатида;

- 2) табиатдан фойдаланишни бошқариш соҳасида ушбу маълумотларни таққослаш ва конкрет қарорларни қабул қилишни асослаб беришнинг автоматлаштирилган тизими сифатида.

ТРКХК ишлаб чиқарувчи корхоналарга ушбу ҳудудда табиий ресурслардан назарда тутилган фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ҳужалик қарорларини қабул қилиш учун зарур бўлган ахборотни олишга имкон беради.

Кадастрлар тизimini барпо этиш табиий ресурсларни ҳужалик эксплуатацияси ва муҳофаза қилишни бошқаришни тақомиллаштириш ишининг фундаментал муаммоси ҳисобланади. Шу сабабдан бозор муносабатларига ўтиш шароитида табиий ресурсларни бошқариш қулай ва тўпланган шаклда бериладиган мукамал ва комплекс ахборот мавжудлиги шароитида амалга ошиши мумкин.

4.3. Табиат муҳофазаси тадбирларини молиялаштириш. Экологик жамғармалар. Экология суғуртаси

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш бўйича тадбирларни молиялашнинг асосий манбаи Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар, туманлар ва маҳаллий ўз-ўзини бошқарув органларининг бюджетлари ҳисобланади. Шунингдек, уларга республика ва ҳудудий экологик фондлар, корхоналарнинг хусусий маблағлари киради.

Мамлакатнинг бюджет тизимида табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазаси соҳалари фаол роль ўйнай бошладилар. Барча даражадаги бюджетларнинг даромад қисмига табиий ресурслардан фойдаланиш ва атроф-муҳитни ифлостирганлик учун тегишли солиқлар, тўловлар ва ажратмалар ўтказилади. Даромад қисмида тўпланган маблағлар республика қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ табиат муҳофазаси фаолиятини мақсадли молиялашга йўналтирилиши керак.

Экологик жамғармалар (табиатни муҳофаза қилиш жамғармалари) табиатни муҳофаза қилиш фаолиятининг турли турларини маблағ билан (пул билан) ишончли таъминлаш учун Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва унинг жойлардаги идоралари ҳузурида ташкил этилади. Шунга мувофиқ экологик фонднинг республика жамғармаси ва маҳаллий жамғармалари, атроф-муҳит суғурта жамғармалари, корхоналарнинг экологик жамғармалари таркиб топади.

Экологик жамғармаларни таркиб топтириш ва улардан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган «Табиатни муҳофаза қилиш жамғармалари тўғрисидаги низом»да белгилаб қўйилади.

Экологик жамоат жамғармалари ҳам табиатдан фойдаланишни тартибга солишнинг иқтисодий механизмининг ажрал-

мас таркибий қисми бўлиб, улар аҳолининг, корхоналар, муассасалар бадаллари ва бошқа манбалар ҳисобидан, шунингдек, чет эл юридик шахслари ва фуқароларнинг ажратмалари ҳисобидан ҳосил бўлади. Жамоат жамғармаларини ташкил этиш ва сарфлаш тартиби жамоат бирлашмалари томонидан тасдиқланадиган «Табиатни муҳофаза қилиш жамоат жамғармалари тўғрисида»ги низомлар билан белгилаб қўйилади.

Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси ва унинг жойлардаги идоралари ҳузурида ташкил этиладиган экологик жамғармалар қўидаги йўналишлар учун молиялаш ва кредитлашнинг қўшимча манбаи бўлиб хизмат қилади:

– табиат муҳофазаси мақсадидаги объектларни қуриш, техник қайта жиҳозлаш, реконструкциялаш ва капитал таъмирлаш, шу жумладан, шаҳар тозалаш қурилмалари, канализация ва бошқа ҳудудий йўналишдаги табиат муҳофазаси тадбирлари;

– автоматлаштирилган мониторинг тизимларини барпо этиш ва такомиллаштириш ва улар учун техник воситалар назоратини амалга ошириш учун приборларни, жиҳозлар ва техникани ишлаб чиқиш, сотиб олиш ва ижарага олиш;

– маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш қўмиталарининг моддий-техника базаларини ривожлантириш (машиналар, приборлар, ҳисоблаш техникаси ва бошқаларни сотиб олиш);

– экологик ахборот ва ҳудудлар бўйича ахборотларни йиғиш, тўплаш, сақлаш, тартибга солиш ва қайта ишлашнинг маҳаллий ахборот тизимларини барпо этиш;

– қўриқхоналар, бунюртмалар, миллий паркларни барпо этиш ва ривожлантириш ва табиат ёдгорликларини сақлаш;

– ресурс тежовчи ва табиат муҳофазаси техника ва технологиясининг турларини яратиш бўйича илмий ва амалий ишлар;

– ҳудудларни ва экологик хизматлар бозорини ривожлантиришни ўрганиш бўйича илмий-тадқиқот ишлари;

– объектлар экологик экспертизасини ўтказиш ишлари;

– экологик муаммоларни ҳал этиш мақсадларида корхоналар барпо этиш;

– аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш, хўжалик фаолияти таъсирида бузилган айрим табиий экотизимларни тиклаш, асраш, такрор ишлаб чиқиш бўйича тадбирларни ўтказиш;

– экология ва табиатдан фойдаланиш бўйича экологик таълим ва тарбияни, экологик билимларнинг тарғиботини, наشريёт фаолиятини ташкил этиш.

Корхоналарнинг экологик жамғармалари келажак истиқболда кўплаб ташкил этилиши лозим. Улар фойдадан чегирмалар ва бошқа тушумлардан шаклланади. Бу жамғармаларга аж-

ратиладиган фойда солиққа тортилмайди. Экологик жамғармаларнинг маблағларини атмосферага чиқармаларнинг белгиланган стандартларга мос бўлишига хизмат қиладиган табиат муҳофазаси тадбирларини амалга оширишга сарфлаш керак.

Корхоналарнинг экологик жамғармаларини ташкил этиш учун даставвал имтиёзли солиққа тортиш, табиат муҳофазаси бўйича лойиҳаларни имтиёзли кредитлаш ва субсидия (ёрдамга бериладиган пул) бериш, табиат муҳофазаси асосий фондларининг тезлаштирилган амортизациясини қўшиб оладиган табиат муҳофазаси фаолиятини иқтисодий рағбатлантириш тизимини жорий этиш керак.

Солиқ имтиёзлари тизими қуйидагиларни ўз ичига олиши лозим:

– табиат муҳофазаси тадбирларини амалга оширишда солиққа тортиладиган фойдани камайтириш;

– табиат муҳофазаси жиҳозлари, материаллари ва реагентларини, экологик мониторинг учун приборлар ва жиҳозларни ишлаб чиқарадиган корхоналар учун, шунингдек, экологик характердаги ишлаб чиқариш хизматлари кўрсатадиган корхоналар учун (шаҳар сув тозалаш қурилмалари эксплуатацияси, майший чиқиндиларни тўplash, утилизация қилиш ва кўмиш, табиат муҳофазаси объектларини қуриш ва реконструкция қилиш ва бошқалар) солиқ имтиёзлари бериш.

Имтиёзли солиққа тортиш учун қуйидагиларни амалга ошириш ҳам мақсадга мувофиқ:

– солиққа тортиладиган даромад суммаларини камайтириш;

– солиқларни тўғридан-тўғри камайтириш (имтиёзли солиққа тортиш тизими бўйича дифференциялашган коэффицентлардан фойдаланиш);

– айрим турдаги харажатларни ялпи даромаддан чиқариш;

– солиқ кредитлари кичик тизимдан тегишли фойдаланиш.

Солиққа тортиш тизимини тартибга соладиган экологик мезонларга қуйидагилар киради:

– ресурслардан фойдаланиш ва ресурсларни тежаш фактик даражасининг минтақавий норматив чегараларига мос келиши меъёри (даражаси);

– атроф табиий муҳитга норматив оғирликлар (юкламалар);

– халқ хўжалиги тузилмасини экологик асосларда қайта қуришнинг зарур суръатлари;

– тадбирларнинг экологик-иқтисодий самарадорлигини ҳисобга олиб баҳоланадиган табиат муҳофазаси тадбирларига асосий капитал қуйилмаларнинг даражаси;

– ҳудудларнинг табиат муҳофазаси қиймати.

Экологик имтиёзлар корхоналарнинг тури, катталиги, ривожланишининг йўналиши, ҳудудларга техноген юкламалар лимити билан боғлиқ ҳолда яқуний маҳсулотнинг характериға боғлиқ ҳолда берилади.

Бюджет даромадларининг имтиёзли солиқларни жорий этиш ҳисобига йўқотишлар — экологик хавфли маҳсулотлар ишлаб чиқараётган ёки экологик хавфли технология ёки жиҳозларни қўллаётган корхоналарнинг маҳсулотларини қўшимча солиққа тортишдан келадиган тушумлар ҳисобига қоплаш (компенсациялаш) мумкин.

Шунингдек, имтиёзли солиққа тортишни юқори экологик кескинлик ҳудудларига ҳам қўллаш керак.

Экология суғуртаси Ўзбекистон Республикаси қонунлариға кўра мамлакат ҳудудларида атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши ва табиий ресурслар сифатининг ёмонлашуви оқибатида зарар етиш ҳолларини назарда тутиб, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг мол-мулки ҳамда даромадлари, фуқароларнинг ҳаёти, саломатлиги ва мол-мулки ихтиёрий ҳамда мажбурий суғурта қилинади («Табиат муҳофазаси тўғрисида»ги Ўзбекистон Респбликаси қонуни (1992), 36-модда).

Экология суғуртасининг мақсади атроф-муҳитнинг кутилмаган ва олдиндан мўлжалланмаган емирилиши, ифлосланишдан учинчи шахсларнинг мулкый манфаатларини суғурта ҳимоясига олишдан иборат.

Бунда мамлакат ҳудудида ишлаб чиқариш қувватиға эға бўлган мулкчиликнинг барча шаклларидаги корхоналар, муассасалар, ташкилотлар суғурталанувчилар ҳисобланади. Одатда, бу корхоналар авария вазияти ёки ҳалокатлари пайдо бўлиши учун объектив потенциал хавф ҳисобланади (кимёвий корхоналар, атом реакторлари, нефть, газ қувурлари, транспорт). Суғурта ихтиёрий ҳисобланади. Шунинг учун суғурталанувчилар давлат суғурта компаниялари билан шартнома тузадилар ва унда шартноманинг суғурта баҳоси, суғурта тўловлари, тўлашнинг тартиби ва шартлари белгиланади. Ихтиёрий экологик суғуртада суғурта баҳолаш — бу корхонанинг йиллик обороти размери, яъни маҳсулотни сотиш ва хизмат кўрсатишдан олинган даромад ҳисобланади.

Суғурта тўловлари корхонанинг йиллик оборотидан фоизларда белгиладиган тариф ставкаси бўйича тўланади.

Экология суғуртасининг суғурта ҳодисаси (воқеаси) авария натижасида табиий муҳитға тўсатдан, кутилмаган зарар етказиш оқибатида атмосфераға кутилмаган ифлослантирувчи моддаларни чиқариш, тупроқни ифлослантириш, оқава сувларни чиқаришни билдиради.

Суғурта ҳодисаси содир бўлишининг зарур шарти (демак, суғурта ҳақи тўлашнинг ҳам) қуйидаги икки омил ҳисобланади:

1) тўсатдан рўй бериш (кутилмаганда), яъни ҳодиса содир бўлгунга қадар ҳимоя чораларини қўллаш имкониятларидан маҳрум бўлиш;

2) беҳосдан содир бўлиш, қасддан қилинмаганлик, яъни ифлослантирувчи корхона томонидан атайин қилинмаганлик.

Бу шартларнинг йўқлиги (масалан, корхона авария содир бўлиши имконияти борлиги тўғрисида бир неча марта огоҳлантирилган ёки авариянинг потенциал хавфини билиб, уни барта- раф этишда сусткашлик қилган, ўзига ортиқ даражада ишон- ган) суғурта тўлаш ҳуқуқидан маҳрум қилади.

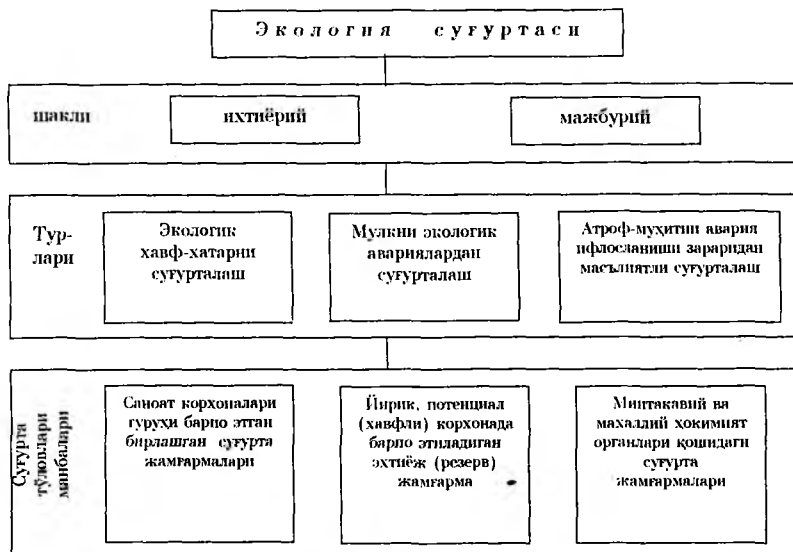
Суғурта тўловлари суғуртачиларга (суғурта эгаларига) тузилган шартномада кўрсатилган миқдорда тўланади. У бир неча кўрсаткичларни ўз ичига олади:

– зарарни қоплаш (компенсация);

– янаш шароити ва атроф-муҳитнинг ёмонлашуvidан олинган зарарни тўлаш;

– ҳудудларни тозалаш бўйича, одамлар ҳаёти ва мулкани қутқариб қолиш бўйича харажатлар компенсацияси.

Экология суғуртаси қуйидаги турларга бўлинади: шахсий, мулкӣ, экологик масъулият (жавобгарлик) (3-чизмага қаранг).

3-чизма. Экология суғуртаси бўйича тўловларнинг тури, шакллари ва манбалари

Шахсий ва мулкӣ суғурта фуқаролар учун аҳамиятга эга, экологик масъулият суғуртасида фуқаролар иштирок этмайди, лекин у ҳам оқибатда уларнинг манфаатларига дахлдор бўлади, чунки экологик зарарни қоплашга қўшимча молиявий кафолат яратади.

Учинчи шахслар олдидаги суғурта масъулиятига қуйидагилар киради:

– учинчи шахслар олдида умумий фуқаролик масъулияти суғуртаси, у юридик шахслар ва фуқаролар мулкига етказилган зиён учун зарарни қоплашни, шунингдек, авариялар ва ҳалокатлар оқибатида аҳоли ҳаёти ва саломатлигига етказилган зарарни қоплашни кўзда тутди;

– атроф табиий муҳитга етказилган зарар учун масъулият суғуртаси (экология суғуртасининг ўзи) – потенциал хавфли объектларнинг эгаларини суғурталаш бўлиб, у технологик авариялар ва ҳалокатлар билан боғлиқ бўлган учинчи шахсларга етказилган зиённи қоплаш зарурати билан асосланади; бу суғурталаш офатлар таъсиридан мулкӣ зиённи, ифлосланишнинг оқибатларини қоплашни назарда тутди.

Корхоналар атроф-муҳитни авария, ифлослантиришнинг иқтисодий зиёни (зарари) ўлчамига асосланиб, қуйидаги учта гуруҳга бўлинади:

1) ўта хавфли – «А» гуруҳи (авариялар эҳтимоли 0,09 даражадаги корхоналар) мажбурий суғурталаниши керак;

2) хавфли – «Б» гуруҳи (авариялар эҳтимоли 0,085 даражадаги корхоналар) – мажбурий суғурталаш бўйича қарорни минтақа табиат муҳофазаси органлари қабул қилади;

3) кам хавфли – «В» гуруҳи (авариялар эҳтимоли 0,059) – корхоналар экологик авариялар хавф-хатарини ўзлари ихтиёрий суғурталайдилар.

4.4. Табиий-экологик ресурсларга тўловлар

Табиий-экологик ресурслардан фойдаланганлик учун тўловлар бозор ислоҳотлари асосида ўтказилаётган табиий-ресурс муносабатларини қайта ўзгартиришнинг тўғридан-тўғри оқибатидир. Шундай тўловларни ўрнатиш тоталитар тузум даврида ҳукмрон бўлган ерга ва бошқа табиий ресурсларга ягона давлат монополиясининг бекор қилиниши ва ер ҳамда бошқа ресурсларнинг сотиш – сотиб олиш ва фуқаролик-ҳуқуқий битишув (келишув) объектига айланиши туфайли мумкин бўлиб қолди. Табиий ресурслардан фойдаланиш учун тўловларни ўрнатишда қуйидаги вазифалар қўйилди:

1. Ишлаб чиқарувчиларнинг табиий ресурслар ва ердан самарали фойдаланишга манфаатдорлигини ошириш;

2. Моддий ресурсларни сақлаш ва такрор ишлаб чиқаришга манфаатдорлигини ошириш;

3. Табиий ресурсларни тиклаш ва такрор ишлаб чиқаришга қўшимча маблағлар олиш.

Ўзбекистон Республикасининг «Табиат муҳофазаси тўғрисида»ги қонунининг (1992 йил) 34-моддасида асосан икки турдаги тўловлар белгиланган: ресурслардан фойдаланганлик учун тўловлар ва атроф табиий муҳитни ифлослантирганлик учун тўловлар.

Табиий ресурслардан фойдаланганлик учун тўловларга қуйидагилар киреди: ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи учун тўловлар; табиий ресурслардан лимитдан юқори ва нораціонал фойдаланганлик учун тўламоқ; табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқариш ва муҳофаза қилишга тўловлар.

1. Ер учун тўловлар уч шаклда амалга оширилади: ер солиғи; ижара ҳақи; ернинг норматив баҳоси.

Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларга солиқ ставкалари (нормаси) тупроқ таркиби, майдонлар сифати ва майдонларнинг жойлашган ўрнини ҳисобга олиб белгиланади. Ижарага ер берувчилар маҳаллий ҳокимият органлари ҳисобланади. Ернинг норматив баҳоси потенциал даромадларнинг ҳисобланган муддатларда чиқимни қоплай олишини ҳисобга олиб, маълум сифатга ва жойлашган ўрнига эга бўлган ер участкасининг қимматини таърифлайди. Ернинг норматив баҳоси ерни мулкчиликка текин беришда, ерга умумий мулкчиликни белгилашда, ерни меросга беришда, ҳадя қилишда, ер участкасини гаровга қўйиб, банк кредити олишда қўлланилади. Норматив баҳолашдан ташқари (чекланган ҳажмда) ернинг шартнома баҳоси (сотиш-сотиб олиш), конкурс (конкурс бўйича сотишда) ва аукцион (аукционда сотишда) баҳолари ҳам мавжуд.

2. Ер ости бойликларидан фойдаланиш учун тўловлар уч шаклга эга: фойдали қазилма конларини қидириш ва разведка қилиш ҳуқуқи учун; уларни қазиб олиш; ер ости бойликларини фойдали хомашёларни қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган бошқа мақсадларда фойдаланиш учун. Чиқиндиларни кўмиш ва жойлаштирганлик учун ҳам тўловлар мавжуд.

3. Сув объектларидан фойдаланганлик учун тўловлар. Икки шаклдаги тўловлар мавжуд: 1) сув объектларидан фойдаланганлик учун; 2) сув объектларини тиклаш ва уларни муҳофаза қилиш учун.

Сувдан фойдаланиш ҳуқуқи учун тўловлар сувдан фойдаланиш муддатлари давомида истеъмолчилар томонидан доимий

тўлаш шаклида топширилади (тўланади). Тўлов тартиби ва миқдори Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Сув объектларини тиклаш ва муҳофаза қилишга тўловлар Вазирлар Маҳкамаси томонидан «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонунига (1993 йил) мувофиқ белгиланади. Тўловлар сувдан фойдаланувчилардан ундирилади.

4. Ўсимлик ресурсларидан фойдаланганлик учун тўловлар «Ўсимлик оламини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонун, ҳукумат қарорлари, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг норматив ҳужжатлари билан белгиланади. Бундай тўловларга қуйидагилар киради: тайёрловчиларнинг доривор ўсимликлар ва хомашёни териб олиш учун тўловлари; мева, резавор меваларни териб олиш; техник хомашёни тайёрлаш.

5. Ҳайвонот олами ресурсларидан фойдаланганлик учун тўловлар ҳайвонот олампидан ҳайвонларни овлаш ва уларнинг маҳсулотларидан фойдаланиш тарзида фойдаланишнинг хилма-хил тўловлари кўринишида амалга оширилади. Тўловларнинг бошқа шакли овчилик ерларидан фойдаланиш ҳуқуқи учун тўловлар ҳисобланади. Ҳайвонот олампидан фойдаланиш ҳуқуқи учун тўловлар, ов ва балиқ овлашни ҳам қўшиб, Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

6. Атроф табиий муҳитни ифлослантирганлик ва атроф табиий муҳитга бошқача тарзда зарарли таъсир кўрсатганлик учун тўлов ундириш табиий ресурслардан фойдаланишнинг пул тўлаш турларидан бири ҳисобланади. Унинг моҳияти учта маънога эга: компенсация (бадал), рағбатлантирувчи, экологик.

Биринчидан, ифлослантирганлик учун тўловлар табиий муҳитга, инсон саломатлигига, моддий қийматларга етказилган зарар компенсациясига йўналтирилган. Ҳуқуқбузарлик факти бўйича белгиланадиган тўловлар юридик фарқ қилиб, ифлослантирганлик учун тўлов мажбуриятлари хўжалик юритувчи субъектнинг айбига қарамасдан, ваколатли давлат органлари ҳал қилган ҳаққоний фактлар бўйича юзага келади.

Иккинчидан, белгиланган тўловлар ифлослантирувчи корхонанинг даромадларидан ёки маҳсулоти таннархидан албатта ундирилади, ва, шу асосда у ифлослантирувчи, зарарли моддаларни атроф табиий муҳитга чиқаришни, оқизиш ва жойлаштиришни камайтиришни рағбатлантириши керак. Булар хўжалик фаолиятини экологизациялашнинг асосий қалити бўлиб, улардан фойдаланиб атроф-табиий муҳит муҳофазасини иқтисодий фойдали ишга айлантириш мумкин. Бу тадбирлар бошқа то-

мондан табиатнинг ўз-ўзини такрор ишлаб чиқариш ва бошқариш потенциалининг тикланишига ва табиий функциялар мувозанатини таъминлашга хизмат қилади ва шу асосда катта экологик-иқтисодий фойда беради.

Учинчидан, ифлостирганлик учун тўловлар бюджетдан ташқари экологик фондларни шакллантириш ва тўлдиришнинг асосий манбаи ҳисобланиб, уларнинг маблағларидан атроф табиий муҳитни соғломлаштириш ва муҳофаза қилишда фойдаланилади. Тўловларнинг экологик-иқтисодий аҳамияти шуларда намоён бўлади.

Қонун ҳужжатларига мувофиқ ифлослантирганлик учун уч турдаги тўловлар белгиланган: 1) зарарли моддаларни белгиланган лимитлар доирасида чиқарганлик, оқизганлик учун тўловлар; 2) зарарли моддаларни белгиланган нормалардан ортиқ миқдорда ёки ваколатли органларнинг рухсатисиз чиқарганлик ва оқизганлик учун тўловлар; 3) чиқиндиларни жойлаштирганлик учун тўловлар.

Тўловларни белгилаш тартиби уч босқичдан таркиб топади: асосий (база) норматив тўловларни белгилаш; дифференцияланган ставкаларни белгилаш; ифлослантирувчилар учун тўловларнинг конкрет размерини (миқдорини) белгилаш.

Асосий (база) нормативлари ифлослантирувчиларнинг ҳар бир тури бўйича ёки зарарли таъсирнинг тури бўйича (шовқин, электромагнит нурланиши) уларнинг атроф-муҳит ва аҳоли саломатлиги учун хавфлилиги даражасини ҳисобга олиб белгиланади. Нормативлар Табиатни муҳофаза қилиш давлат қумитаси раҳбарлигида тегишли вазирликлар ва ташкилотлар иштирокида ишлаб чиқилади.

Асосий нормативлар икки турда берилади: белгиланган нормативлар бўйича зарарли моддаларни чиқарганлик, оқизганлик ва чиқиндиларни жойлаштирганлик учун; белгиланган нормативлардан юқори, лекин белгиланган нормативлар бўйича ёки вақтинча келишилган оқизишлар учун.

Дифференцияланган нормативлар Табиат муҳофазаси давлат қумитаси томонидан асосий нормативлар асосида ҳисобланади, лекин уларга тегишли минтақаларнинг экологик вазияти ва экологик омиллари хусусиятларига мувофиқ келадиган ўзгаришлар киритилади. Сўнги вазият ва омилларга ҳудудларнинг табиий-экологик шароити, ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари, алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий объектларнинг аҳамияти киради. Конкрет минтақалар, районлар, дарё ҳавзалари учун тўловларнинг дифференцияланган ставкалари, уларнинг (минтақаларнинг) экологик хусусиятларини акс эт-

тирувчи коэффициентларини базавий (асосий) ставка тўловларига кўпайтириш билан аниқланади.

Ифлослантирганлик учун ифлослантирувчи корхоналарга тўловларнинг конкрет размери тегишли ваколатли органлар томонидан белгиланади.

Ифлослантирувчи моддаларни чиқарганлик ва чиқиндиларни жойлаштирганлик учун тўловлар маҳсулот таннархи ҳисобига, ифлослантирганлик лимитларидан ортиғи учун тўловлар ифлослантирувчи корхона ихтиёрида қоладиган фойда ҳисобига ундирилади.

Ифлослантирганлик учун тўловлар солиқ характерига эга. Агар ифлослантирувчи корхонанинг ўзида қолаётган фойда миқдори унинг ифлослантирганлик учун тўловларига баравар ёки ундан ортиқ бўлса, ваколатли органлар ушбу хўжалик юритувчи субъектнинг фаолиятини тўхтатиш ёки маълум вақтга тўхтатиш масаласини қўйишлари мумкин.

4.5. Атроф-муҳит ифлосланишининг иқтисодий зиён етказишини аниқлаш методикаси

Атроф-муҳитга иқтисодий зиён етказиш деганда хўжалигига ифлосланиш зарар етказишининг қиймат шаклида ифодаланган фактик ва эҳтимол тутилаётган зарар кўриши ёки ушбу зарар кўришининг компенсациясига сарфланадиган қўшимча харажатлар тушунилади. Ҳозирги вақтда атроф-муҳит ифлосланишининг икки методи ишлаб чиқилган: 1) тўғри счёт (ҳисоблаш) методи; 2) эмпирик йириклаштирилган (яхлитлашган) счёт (ҳисоблаш) методи.

Ифлосланишдан I (сўм/йил) йиллик иқтисодий зиён қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$I = I_a * v * M_{ii} \quad (1)$$

Бунда: I — ифлосланиш;

I_a — атроф-муҳит ифлосланишидан чиқарилган зарарли моддаларнинг бирлигига зиён солиштирмаси (сўм/тонна);

v — маҳсулот бирлигига чиқарилган зарарли моддаларнинг вазни (массаси), т/т; M_{ii} — йиллик маҳсулот ишлаб чиқариш, т/йил.

Иқтисодий зиён қуйидаги формулада ҳисобланиши мумкин:

$$I_{\text{ч}} = I_{\text{атм}} * a + I_{\text{сув}} * b + I_{\text{ер}} * v + I_{\text{ф}} * \Pi \quad (2)$$

Бунда: I_n — айрим манбалардан ёки умуман корхоналардан табиий муҳитга тушадиган барча турдаги чиқармалар массаси (вазни)нинг иқтисодий зиёни, сўм/йил;

$I_{атм}$ — атмосфера ҳавосига чиқармалар етказадиган иқтисодий зиён, сўм/йил;

$I_{сув}$ — сув манбаларига йиллик ифлослангирувчи моддаларни оқизишнинг етказадиган иқтисодий зиёни, сўм/йил;

$I_{ер}$ — ер ресурсларининг йиллик бузилиши ва ифлосланишининг етказадиган иқтисодий зиёни, сўм/йил;

$I_{ф}$ — фойдали қазилмалар (ер ости бойликлари)нинг йиллик бузилиши ва ифлосланишининг етказадиган иқтисодий зиёни, сўм/йил; a, b, v, n — тузатиш коэффициентлари; йириклаштирилган счёт (ҳисоблаш) усулининг ишончлилиги даражасини тузатиш коэффициентлари йириклаштирилган счёт (ҳисоблаш) методи билан аниқланган зиён кўрсаткичлари ва тўғри счёт (ҳисоблаш) усули билан аниқланган зиён кўрсаткичлари ўртасидаги нисбат сифатида аниқланади.

Ҳар қандай манба учун атмосфера ҳавосининг ифлослангирувчи моддаларни чиқариши етказадиган иқтисодий зиёни йириклаштирилган счёт (ҳисоблаш) усули билан қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$I_{атм} = K * ч * f * M \quad (3)$$

Бунда: K — константа (ўзгармас сон, доимий миқдор), унинг миқдорий аҳамияти баҳонинг ошишига боғлиқ ҳолда ўзгариши мумкин, сўм/шартли тонна;

$ч$ — ҳудудлар типига боғлиқ бўлган нисбий хавф-хатар коэффициентини ва улар курорт ва куриқхоналар учун 10, шаҳар атрофи зоналари ва дам олиш зоналари учун 8, ўрмонлар учун 0,2-0,0025, ҳайдалган ерлар учун — 0,25, боғлар учун 0,5 — коэффициентга тенг;

f — атмосферада аралашмаларнинг тарқалиши характери ҳисобга оладиган размерсиз коэффициент. Унинг ўлчами зарраларнинг чўкиш тезлигига, уларнинг ердан қанча баландликда чиқарилишига, газларнинг ҳароратига боғлиқ. Масалан, 1-20 см/сек тезликда чўкаётган зарралар учун ушбу коэффициент 0,89-1 ўртасида бўлади, 1 см/секдан камроқ тезликда чўкадиган зарралар учун — 1-0,08га тенг. M — манбалардан йиллик чиқарилаётган чиқармаларнинг бир-бирига мувофиқлаштирилган (келтирилган) массаси.

Атмосферага чиқарилган ифлослангирувчи моддаларнинг бир-бирига мувофиқлаштирилган (келтирилган) массаси ўлчами қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$M = \sum_{i=1}^c \Phi_i * m \quad (4)$$

Бунда: c — ифлослантирувчиларнинг умумий сони;
 Φ_i — i турдаги аралашманинг нисбий фаоллигининг размерсиз кўрсаткичи; улар углерод окиси учун 1га тенг, олтингургурт ангидриди учун — 22, сероводород учун — 54,8, фтор буғлари учун — 980, кокс ва агломерация чанглари учун — 100 ва бошқалар;

m_i — атмосферага йиллик i турдаги зарарли чиқармаларнинг массаси, т/йил.

Сув объектларига оқизилган ифлослантирувчи моддаларнинг йиллик иқтисодий зиёни йириклаштирилган сёт (ҳисоблаш) усули билан қуйидаги формула бўйича баҳоланади:

$$I_{\text{сув}} = K * \chi_k * M \quad (5)$$

Бунда: K — константа, унинг миқдорий аҳамияти сўм/шартли тонна билан ифодаланади; χ_k — турли сув хўжалиги учатскалари учун ҳар хил бўлган коэффициент;
 M ўлчами қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$M = \sum_{i=1}^c x_i^1 * m_i^1 \quad (6)$$

Бунда: x_i^1 — оқаваларнинг нисбий хавфлилиги кўрсаткичи;

m_i^1 — йиллик i оқаваларнинг массаси, т/йил;

x_i^1 — ўлчами кўрсаткичи қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$x_i^1 = \frac{1 \text{ г/г}^3}{\text{РЭМб/}x_i} \quad (7)$$

Бунда: $\text{РЭМб/}x_i$ — балиқчилик хўжалиги мақсадлари учун фойдаланилган сув объектлари сувида рухсат этилган меъёр (РЭМ) бўйича i моддаси концентрацияси, г/м³. x_i^1 кўрсаткичи ўлчами муаллақ сузиб юрувчи моддалар учун 0,33, нефть маҳсулотлари учун — 20, мис учун — 100 ва бошқаларни ташкил этади.

Ер ресурсларининг деградацияси (бузилиши) оқибатида иқтисодий зиён йириклаштирилган сёт (ҳисоблаш) усули билан қуйидаги формула ёрдамида баҳоланади:

$$I_{\text{ер}} = (I_{\text{атм}} + I_{\text{сув}} + I_{\text{о}}) * B_{\text{ер}} \quad (8)$$

Бунда: $I_{атм}$ — ернинг бузилиши оқибатида атмосферанинг ифлосланиши зиёни, сўм (га. йил); $I_{сув}$ — ернинг бузилиши оқибатида сув ҳавзаларининг ифлосланиши зиёни, сўм/(га. йил); I_a — ернинг олиб қўйилиши оқибатидаги зиёнлар, сўм (га. йил); $B_{ер}$ — бузилган ерлар майдони, га.

Бу формулага кирадиган кўрсаткичлар қуйидаги боғлиқликлар бўйича ҳисобланади:

$$I_{атм} = I_a * B_a * k * h * z, \quad (9)$$

Бунда: I_a — 1 га ерга тушган чанг-газсимон чиқармаларнинг ҳажми, т/(га.йил); B_a — йиллик чиқармалар зиёнининг солиштирма баҳоси, сўм/т; k — ҳудудларнинг зонал хусусиятларини ҳисобга оладиган коэффициент; h — чиқармаларнинг баландлигига боғлиқ бўлган коэффициент; z — бузилган ер таъсири зонасидаги ҳудудлардан фойдаланиш характерини ҳисобга оладиган коэффициент.

$$I_{сув} = I_{сувх} * B_{сувх}, \quad (10)$$

Бунда: $I_{сувх}$ — сув ҳавзасига 1 га ердан сув оқизиб келган ифлослантувчи моддалар ҳажми, т/(га.йил); $B_{сувх}$ — сув ҳавзаларига ифлослантувчи моддаларнинг тушиши оқибатидаги зиённинг солиштирма баҳоси, сўм/т.

$$= I_o = \sum_{n=1}^c O_m (T_m^n - T_m), \quad (11)$$

Бунда: I_o — ернинг олиб қўйилиши оқибатидаги зиёнлар, сўм/(га.йил);

M — қишлоқ хўжалиги маҳсулоти турининг индекси;

O_m — ернинг бузилиши оқибатида олинмаган қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг йиллик миқдори, т/(га.йил);

T_m^n ва T_m — m турдаги олинган маҳсулотнинг тегишли ҳолда назорат зонасида ва бузилган ерлар таъсиридаги зонадаги таннархи, сўм/т.

Ер ости бойлик (фойдали қазилма)ларининг йиллик бузилиши ва ифлосланиши оқибатида йириклаштирилган сёт (ҳисоблаш) усули билан иқтисодий зиён қуйидаги формула бўйича баҳоланади:

$$I_{ф} = I_{буз} + I_{ифл}, \quad (12)$$

Бунда: $I_{буз}$ — ер ости бойликларининг бузилиши оқибатида иқтисодий зиён, сўм/йил; $I_{ифл}$ — ер ости бойликларининг ифлосланиши оқибатида иқтисодий зиён, сўм/йил.

Йириклаштирилган усулларда бажарилган ҳисоблар шуни кўрсатадики, халқ хўжалигига умумий иқтисодий зиённинг 60 %га яқини атмосфера ҳавосининг ифлосланишига, 30 %га яқини – сув ҳавзасининг ифлосланишига, 10 %га яқини қаттиқ чиқиндилар билан ифлосланишига (жами 100 %) тўғри келади.

Иқтисодий зиённи тўғри сёт (ҳисоблаш) усули билан аниқлаш кўплаб бирламчи материалларни талаб қилади, улар эса корхоналар ва уларнинг таъсир зонасини муҳандислик-иқтисодий текшириш йўли билан олиниши мумкин.

Табиат муҳофазаси тадбирларининг иқтисодий самараси ушбу тадбирлар натижасида муҳит ифлосланишининг йиллик иқтисодий зиёнини бартараф этиш миқдори ёки табиат муҳофазаси тадбирлари оқибатида бартараф этилган зиённинг суммаси ва ишлаб чиқариш натижаларини яхшилаш асосида даромаднинг йиллик ўсиши билан ифодаланади.

Агроф-муҳит ифлосланишининг бартараф этилаётган иқтисодий зиёни амалга оширилган тадбирларгача мавжуд бўлган зиённинг миқдори билан ушбу тадбирларни ўтказгандан кейинги қолдиқ зиён ўртасидаги фарққа тенгдир.

4.6. Табиат муҳофазаси тадбирларининг иқтисодий самарасини ҳисоблаш

Табиат муҳофазаси тадбирларининг иқтисодий самарасини ҳисоблаш уларни амалга ошириш харажатларини ушбу тадбирлар туфайли эришилган иқтисодий натижалар билан таққослашга асосланади. Бу натижа ресурсларнинг бузилиши ёки йўқотилиши оқибатида содир бўлган иқтисодий зиённи бартараф этиш ёки уларнинг олдини олишнинг ўлчами (миқдори) билан ифодаланади.

Иқтисодий натижаларнинг уларга эришиш харажатларидан ошиб кетиши табиат муҳофазаси тадбирлари иқтисодий самарадорлигидан далolat беради. Натижалар ва харажатлар ўртасидаги фарқ иқтисодий самарани ифодалайди.

Умумий (мутлақ) иқтисодий самарадорлик C_y йиллик тўлиқ самаранинг тадбирларни амалга оширишнинг солиштирама харажатларига нисбати сифатида қуйидаги формула билан аниқланади:

$$C_y = \frac{C}{X + H_c * K}, \quad (1)$$

Бунда: C – йил давомида олинган самара; X – йил давомида жорий харажатлар; H_c – капитал қўйилмаларни йиллик

бир хил солиштирма ўлчовга келтиришнинг норматив самарадорлиги; K — самарали белгиловчи капитал қўйилмалар.

Агар C самараси бир неча йилга чўзилиб кетган узоқ муддатли тадбирларни ўтказиш натижалари бўлса, унда харажатларни қоплаш муддатидан ошиб кетган давр учун $t = 1/H_c$ интеграл самарани $\sum C$ ҳисоблаш мумкин. Шунда харажатлар қўйидаги формула билан аниқланади:

$$C_y = \frac{\sum C}{\sum (X + K)}, \quad (2)$$

Бирламчи самара C_{bc} , яъни муҳитга салбий таъсирни камайтиришдан олинган самара (масалан, ифлосланишни камайтиришдан) қўйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$C_y = \frac{\sum C}{\sum (X + K)}, \quad (3)$$

Бунда: ΔT — муҳитга салбий таъсир кўрсатишнинг камайиши кўрсаткичи (масалан, атмосфера ёки сувда зарарли моддаларнинг рухсат этилган концентрацияси).

Ушбу бирламчи самара қўйидаги формула билан ифодаланиши мумкин:

$$C_{bc} = \frac{Y}{X + H_c * K}, \quad (4)$$

Бунда: Y — шу жойда атроф-муҳит ҳолатининг яхшила-нишини характерловчи кўрсаткич.

Табиат муҳофазаси тадбирларининг иқтисодий самараси қўйидагича аниқланиши мумкин: умумий самара сифатида табиий ресурсларнинг иқтисодий баҳоланишига мувофиқ қийма-тида соф маҳсулотнинг ўсиши бўйича; хўжалик ҳисоби самараси сифатида — корхона даромадининг ўсиши ёки маҳсулот тан-нархининг пасайиши бўйича.

Зиённинг камайишидан ΔZ олинадиган самара ва корхона даромадининг кўпайиши ΔD қўйидаги формула бўйича аниқ-ланиши мумкин:

$$C = \Delta Z + \Delta D (X + H_c * K), \quad (5)$$

Корхона учун табиат муҳофазаси тадбирларига қўшимча капитал қўйилмаларнинг мутлақ (абсолют) самарадорлиги (C_{μ}) қўйидагилардан иборат бўлади:

$$C_m = \frac{AD}{K}, \quad (6)$$

Табиат муҳофазаси тадбирларининг мутлақ самарадорлиги қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$C_m^n = \frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m}{C + H_c * K}, \quad (7)$$

Бунда: C_{ij} — j объектдаги i турдаги иқтисодий самара; H_c — капитал қўйилмаларнинг 0,16 га тенг бўлган самарадорлиги норматив коэффиценти.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилишга капитал қўйилмаларнинг самарадорлигини ҳисоблашда табиат муҳофазаси тадбирларининг халқ хўжалиги ва хўжалик ҳисоби самаралари фарқланади.

Табиий ресурсларнинг нобудгарчилигини камайтириш ёки бартараф этишдан олинган халқ хўжалиги самараси ушбу ресурсни табиат муҳофазаси тадбирларини ўтказгунга қадар ва ўтказгандан кейинги иқтисодий баҳолашнинг фарқлари сифатида ёки тадбирларни амалга ошириш ҳисобига табиий ресурслардан олинган соф маҳсулотнинг ўсиши сифатида ҳисоблаб чиқилади.

Табиий ресурсларнинг нобудгарчилигини ва уларнинг сифати пасайишини бартараф қилишдан олинган хўжалик ҳисоби самараси даромаднинг ўсиши бўйича аниқланади.

Табиат муҳофазасига белгиланган капитал қўйилмаларнинг қийсий самараси солиштирма харажатлар асосида аниқланади.

Ижтимоий самара қуйидаги кўрсаткичлар билан ифодаланади:

— соф маҳсулотлар нобудгарчилигини бартараф этишдан олинган самаранинг (C_{cm}) муҳитнинг ифлосланиши таъсирида касалланиш оқибатидаги ҳолати:

$$-C_{cm} = I_{нас} * M_k (B_2 - B_1), \quad (8)$$

Бунда: $I_{нас}$ — ишлаб чиқаришдан касаллик ёки касалларга қараш туфайли ажратилган ишловчилар сони;

M_k — бир иш (меҳнат) кунига туғри келадиган соф маҳсулот;

B_1 ва B_2 — тадбирни амалга оширишгача ва ундан кейин бир ишловчининг меҳнат ҳажми — сермеҳнатлилиги (трудоемкость), киши-кун (меҳнат кун);

– юқорида кўрсатилган сабабларга кўра ижтимоий суғурта фонидан тўловларнинг қисқариши таъсирида олинган самара:

$$-C_{\text{тк}} = I_{\text{иф}} * H_{\text{м}} (B_2 - B_1), \quad (9)$$

Бунда: $I_{\text{иф}}$ – атроф-муҳит ифлосланиши таъсирида касаллик сабабли нафақа оладиган ишловчилар сони;

$H_{\text{м}}$ – нафақанинг ўртача миқдори.

– муҳитнинг ифлосланиши таъсирида касалланган меҳнаткашларни даволашга жамият харажатларининг қисқаришидан олинадиган самара:

$$-C_{\text{мх}} = K_{\text{а}} * D_{\text{а}} * X_{\text{а}} + K_{\text{с}} * D_{\text{с}} * X_{\text{с}}, \quad (10)$$

Бунда: $K_{\text{а}}$ ва $K_{\text{с}}$ – мос ҳолда поликлиника ва стационарларда атроф-муҳитнинг ифлосланиши таъсиридаги касалликдан даволанаётган беморлар сони;

$D_{\text{а}}$ ва $D_{\text{с}}$ – бир беморнинг ўртача даволаниши муддати;

$X_{\text{а}}$ ва $X_{\text{с}}$ – поликлиника ва стационарларда бир кунда бир беморни даволаш учун сарфланадиган ўртача харажатлар.

Моддий ишлаб чиқариш тармоқларида меҳнат унумдорлиги ошишидан олинадиган умумий самара соф маҳсулотнинг ўсиши бўйича, ноишлаб чиқариш соҳасида – харажатларнинг камайиши бўйича ҳисоблаб чиқилади.

Хомашё, ёқилғи ва материаллар сарфининг камайишидан олинадиган умумий самаралар, хусусан чиқиндилар, оқава сувлар, газ, чангларнинг камайишидан олинадиган самаралар соф маҳсулотнинг ўсиши бўйича, хўжалик самараси эса даромаднинг ўсиши бўйича ҳисобланади.

Атроф-муҳит ҳолатининг яхшиланиши таъсирида жиҳозлардан яхши фойдаланишдан олинадиган умумий самара соф маҳсулотнинг ўсишини таъмирдаги жиҳозларнинг бекор туришини қисқартиришга, таъмирлаш ва хизмат кўрсатишнинг барча турларига харажатнинг камайишига, ходимлар меҳнат унумдорлигининг ўсишига боғлиқ ҳолда аниқланади. Хўжалик ҳисоби самараси $C_{\text{хх}}$ таъмирлаш харажатларининг қисқариши ва жиҳозлар хизмат муддатларининг узайиши таъсирида даромаднинг ўсиши бўйича қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$C_{\text{хх}} = (X_1 - X_2) + Ж * K_{\text{аф}} * (D_2 - D_1), \quad (11)$$

Бунда: X_1 ва X_2 – табиат муҳофазаси тадбирлари ўтказилганга қадар ва ундан кейин таъмирлашга харажатлар;

$Ж$ – жиҳозларнинг йиллик ўртача қиймати;

$K_{\text{аф}}$ – асосий фондларнинг йиллик рентабеллиги коэффициенти;

D_1 ва D_2 — табиат муҳофазаси тадбирларини ўтказишга қадар ва ундан кейин жиҳозлар хизмат қилишининг муддати давомийлиги.

Саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулоти сифати ошиши (камайиши), ҳаво ва сувни тозалаш харажатларининг камайиши (кўпайиши), ўрмонларнинг кесилиб кетишини баргараф этиш, уларнинг тикланишини таъминлаш таъсирида умумий ва хўжалик ҳисоби самарадорлиги ҳам юқорида кўрсатилган усулда ҳисобланади.

Табиат муҳофазаси тадбирларини ўтказишнинг энг яхши вариантыни танлаш зарурати пайдо бўлганда вариантларни иқтисодий таққослаш усулларида фойдаланилади. Бунда энг кам солиштирма харажатлар варианты, яъни капитал қўйилмалар самарадорлиги нормативи бўйича эксплуатация харажатлари ва солиштирма харажатлар суммаларининг таққосланиши афзалликка эга:

$$C + Hc * K \rightarrow \min, \quad (12)$$

Агар узоқ муддатли ва давомий капитал қўйилмалар талаб қиладиган тадбирлар ўтказилаётган бўлса, шунингдек, эксплуатация харажатлари ўзгараётган бўлса, унда ҳисоблар қуйидагича олиб борилади:

$$? \min, \quad (13)$$

Бунда: M — барча тадбирларни амалга оширишнинг умумий муддатлари;

K_6 — бирламчи (дастлабки) капитал қўйилмалар;

K_n — табиат муҳофазаси объектларининг нормал ишлаши учун зарур бўлган қўшимча капитал қўйилмалар, m — йил эксплуатация қилиш ($m=1, 2*3...M$);

X_n — эксплуатация харажатлари m -йилда;

H_c — саноат объектларини қуриш бўйича 0,08 коэффициентига тенг бўлган харажатлар коэффициенти.

4.7. Экстерналия харажатлари.

Табиий муҳитнинг ассимиляция потенциали

«Экстерналия харажатлари» ёки «ташқи самаралар» экология иқтисодиётининг энг муҳим тушунчаларидан ҳисобланади. Экологик-иқтисодий фаолият жараёнида табиатга, аҳолига турли объектлар доимий таъсир кўрсатади. Экстерналиянинг пайдо бўлиши ушбу таъсир билан боғлиқдир. Экстерналия — бу, иқтисодий фаолиятнинг ташқи самараси (ёки оқибатида) бўлиб, у ушбу фаолиятнинг субъектига ижобий ёки салбий (кўпинча) таъсир кўрсатади:

Экстерналия муаммоси мулкчилик, табиий ресурсларнинг чекланганлиги, табиатнинг ассимиляция потенциалига мулкчилик масалалари билан узвий боғлиқдир.

Мулкчиликнинг икки субъекти — жамият ва тадбиркор нуқтаи назаридан иқтисодий манфаатлар фарқ қилади: жамият ифлосланишнинг зиёнини камайтиришдан, тадбиркор эса ишлаб чиқаришнинг асосий иқтисодий кўрсаткичларига таъсир қиладиган табиат муҳофазаси харажатларини камайтиришдан манфаатдор бўлади. Бунда табиатдан фойдаланувчи тадбиркор учун «учинчи» шахсларга етказиладиган зиён ўз моҳиятига кўра, унинг ишлаб чиқаришининг ташқи харажатлари ҳисобланади. Бу ташқи харажатлар ишлаб чиқаришнинг ички харажатларидан тубдан фарқ қилади ва тадбиркорлик фаолиятининг зарари ҳисобланади. Шундай қилиб, умумий ҳолда мулкчиликнинг турли субъектлари манфаатининг ихтилофи (низо) юзага келади.

Экстерналия харажатлари табиий ресурсларнинг чекланганлиги билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлади. Бунда атроф-муҳитнинг сезиларли зарарли оқибатларсиз маълум миқдордаги чиқармаларни ўзига олиши (сингдириши) қобилияти ресурсларнинг чекланганлиги сифатида ишгирок этади. Атроф табиий муҳитнинг бу сифати ассимиляция потенциали деб аталади. Ассимиляция потенциали ҳажмидан ошиб кетган чиқармалар зиённи келтириб чиқаради ва шунга мос ҳолда экстерналия харажатлари пайдо бўлади.

Бир томондан, табиат ассимиляция потенциалининг чекланганлиги, бошқа томондан турли мулкдорлар манфаатининг бир-бирига мос келмаслиги оқибатида ассимиляция потенциалига мулкчилик ҳуқуқи тўғрисидаги масала келиб чиқади. Ундан фойдаланиш имкониятига (ҳуқуқига) эга бўлган мулкдор иқтисодий зарарнинг йўқлиги ва табиат муҳофазаси харажатларини тежаш ҳисобига фойда қилади. Айни бир вақтда ассимиляция потенциали тегмаган бошқа мулкдор учун биринчи мулкдор фаолияти туфайли зарар кўриш эҳтимоли катта бўлади. Бунда иккинчи мулкдорнинг зарари биринчи мулкдор учун экстерналия харажатлари ҳисобланади.

Шундай қилиб, жамият ва тадбиркор манфаатлари ихтилофларини ҳамда жамиятнинг ифлосланишдан зарар кўришни камайтиришдан, тадбиркорнинг эса табиат муҳофазаси харажатларини қисқартиришдан манфаатдорлигини ҳисобга олиб, атроф табиий муҳитга таъсирни тартибга солиш механизmlарини ишлаб чиқиш зарурати пайдо бўлади. Тартибга солишнинг моҳияти экстерналия харажатларини интернализациялаш (инглизча «internal») ички сўзидан, буни мутлақо қарама-қарши маънога эга бўлган «интернализация» тушунчаси билан аралашти-

риб юбормаслик керак) ҳисобланади, яъни жамиятга ташқи харажатларни ички харажатларга айлантириш зарур ва шу асосда тадбиркорни унинг фаолияти билан боғлиқ бўлган харажатларни тўлашга мажбур қилиш керак.

Бу мақсадни амалга ошириш учун жамият чиқармаларга экстерналия харажатларига тенг бўлган тўловларни – махсус солиқни жорий этиши керак. (Назарияда бундай тўловлар «Пигу солиқлари» номини олган. Инглиз иқтисодчиси А.С. Пигу XX асрнинг бошида ушбу солиқ зарурлигини асослаб берган). Тўловлар размери (миқдори) етказилган зиён компенсацияси тамойилига асосланиши керак. Лекин ифлосланишдан иқтисодий зиённи ҳисоблашдаги қийинчиликларни ҳисобга олиб, амалий мақсадларда атроф-муҳит сифатининг қуйидаги кўрсаткичларига асосланиш керак: айрим ифлослантирувчи моддалар концентрациясининг рухсат этилган меъёри (РЭМ), чиқармаларнинг рухсат этилган меъёри нормативлари. Булар ифлослантиришнинг рухсат этилган меъёри даражасини аниқлашга ва экология иқтисодиётининг асосий тамойили – «ифлослантирувчи тўлайди» тамойилини амалга оширишга имкон беради.

Экстерналия таъсирнинг хилма-хиллигига кўра қуйидаги турларга бўлинади: темпорал, глобал, сеторлараро, минтақалараро, маҳаллий. Темпорал (авлодлар ўртасидаги) экстерналия барқарор ривожланиш концепцияси билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳозирги авлод ўз эҳтиёжларини келажак авлодларнинг манфаатларини ҳисобга олиб таъминлашлари кераклиги тамойилига амал қилишни талаб қилади. Глобал экстерналия ифлослантиришнинг трансчегара тарқалиши билан боғлиқ ва уларга қарши курашда махсус халқаро конвенциялар ва шартномаларни тузиш заруратини кўзда тутаяди. Секторлараро экстерналия иқтисодиёт тармоқлари, айниқса, табиатни эксплуатация қилувчи соҳалар бошқа соҳаларга экологик зиён келтиришини ҳисобга олади ва экологик муаммоларнинг муқобил ечимини топишга ва иқтисодиётни тузилмавий қайта куришга йўналтиради. Минтақалараро экстерналия глобал экстерналиянинг кичрайтирилган нусхаси бўлиб, у айрим мамлакат ва унинг минтақаларида юзага келадиган экстерналия оқибатларини бартараф этиш мақсадини кўзда тутаяди. Маҳаллий экстерналия чекланган худудларда ифлослантирувчи корхоналарнинг реципиентларда (бошқа корхоналар ва объектлар) экстерналия харажатлари таҳлили бўлиб, у ушбу соҳада хулоса ва тавсиялар беради.

Ассимиляция потенциали – атроф табиий муҳитнинг (атмосфера, сув манбалари, тупроқлар) маълум миқёсларда чекланмаган узоқ истиқболда ўзининг асосий хоссаларини ўзгар-

тирмай, турли антропоген таъсирни ўзига олиши (шу жумладан, зарарли аралашмаларни) қобилиятидир.

Атроф-муҳитнинг ассимиляция потенциали (АМАП) ўзига хос табиий ресурс бўлиб, у чекланган ёки танқис (камчил) ресурс ҳисобланади.

Ушбу табиий ресурсни миқдорий баҳолашнинг мураккаблиги антропоген таъсир турлари хилма-хиллигига, шунингдек, бу турдаги таъсирдан ҳар бирининг хавфсизлик даражасини аниқлашнинг қийинлиги билан боғлиқдир.

АМАПнинг алоҳида хусусиятига эга бўлган табиий муҳит сифатида иқтисодий аҳамияти табиат муҳофазаси харажатларини тежашнинг принципиал имконияти бирлигида ифодаланади. Бу тежаш АМАПнинг ижтимоий фойдалилигини ёки қимматини белгилайди.

АМАПнинг мавжудлиги чиқармаларни тозалаш бўйича харажатларни тежашдан ташқари ифлосланишдан келадиган зиённи (тўғрироғи, атроф-муҳит асосий хоссалари ифлосланиш натижасида салбий ўзгаришининг зиёнини) бартараф этишга имкон беради. Шундай қилиб, бартараф этилган зиён — ифлосланишни бартараф қилиш бўйича харажатларни тежаш — харажат ёндашуви асосида АМАПнинг иқтисодий баҳосини белгилайди.

АМАПни баҳолашнинг рента усули ёки квазирента баҳолаши (унинг тақчиллигига асосланган баҳолаш) АМАПни сунъий такрор ишлаб чиқариш имкониятларига асосланади. Бунда баҳолаш чиқармаларни (таъсирни) экологик нормативларгача қамайтиришнинг ижтимоий зарур харажатлари билан АМАП баҳоланадиган конкрет ҳудудлар доирасида экологик нормативларга эришишнинг индивидуал харажатлари ўртасидаги фарқни ифодалайди. Бу ёндашув АМАПни ҳам табиий ресурснинг объектив қийматиغا мос келиши нуктаи назаридан, ҳам амалиётда фойдаланиш нуктаи назаридан афзалликка эга.

Рента усули асосида АМАПни иқтисодий баҳолашни амалиётда амалга оширишда баҳоланаётган районда экологик нормативлардан ошиб кетиши даражасидан (карралилик, бир неча марталилик) фойдаланиш мумкин. Шундан кейин олинган кўрсаткич (коэффициент) орқали ва эталон районда (экологик нормативларга риоя қилинаётган районда) олдиндан белгиланган АМАПни иқтисодий баҳолашнинг қиймати орқали АМАПнинг изланган иқтисодий баҳосини ҳисоблаш керак. Бундан ташқари ушбу ёндашув АМАПни иқтисодий баҳолашни айрим ифлослантирувчи моддалар учун ҳам амалга оширишни назарда тутди. АМАПнинг умумий иқтисодий баҳоси айрим моддалар бўйича баҳолашни жамлаш билан аниқланади.

Шундай қилиб, экология иқтисодиёти иқтисодий механизмининг, атроф табиий муҳит муҳофазаси соҳасидаги бевосита ва бозор регуляторларининг энг муҳим вазифаси ташқи харажатларни интернализациялаш ҳисобланади. Бунда асосий эътибор ифлослантирувчи корхона фойдаси (манфаати) ва у томонидан ифлосланишнинг «қурбонлари»га компенсация тўлашнинг умумий нисбатларини таҳлил қилиш ва ундан мақсадга мувофиқ хулосалар чиқариш ва тавсиялар ишлаб чиқиш, уларни экология иқтисодиёти амалиётига жорий этишга қаратилади.

Қисқача хулосалар

Экология иқтисодиётининг иқтисодий механизмлари реал мақсадга эришишда ижрочи ва бажарувчининг моддий манфатдорлигига асосланади. Шундай механизмларга умумий ҳаракатдаги институтлар (турли кадастрлар, моддий-техника ва молиявий таъминлаш тадбирлари, турли тўловлар, кредитлаш, солиққа тортиш бўйича имтиёзлар) ҳамда бозор муносабатларига ўтиш асосида пайдо бўлган янги белгилар (экологик суғурта, табиат муҳофазаси фондлари, рағбатлантирувчи баҳолар, экологик хизматлар, шартнома муносабатлари ва бошқалар) киради.

Табиий ресурс кадастрлари — табиий ресурслар тўғрисида табиий-иқтисодий ахборотларни кадастр шаклида беришдир. Амалиётда уларнинг қуйидаги турлари кенг қўлланилади: ер, сув, ўрмон, фойдала қазилма конлари, овчилик, алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар кадастри ва бошқалар. Эндиликда табиий ресурсларнинг комплекс ҳудудий кадастрини (ТРКХК) тузиш амалиётга кириб келаётир. Бу эса бозор муносабатларига ўтиш шароитида табиий ресурсларни бошқариш қулай ва тўпланган шаклда бериладиган мукамал ва комплекс ахборотга эга бўлишга имкон беради.

Табиат муҳофазаси тадбирларини молиялаштиришнинг асоси давлат бюджетлари ҳисобланади. Барча даражадаги бюджетларнинг даромад қисмига табиий ресурслардан фойдаланиш ва атроф-муҳитни ифлослантирганлик учун тегишли солиқлар, тўловлар ва ажратмалар ўтказилади.

Экологик жамғармалардан экологик фонднинг республика жамғармаси ва маҳаллий жамғармалари, атроф-муҳит суғурта жамғармалари, корхоналарнинг экологик жамғармалари таркиб топган.

Экология суғуртаси мамлакат ҳудудларида атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши ва табиий ресурслар сифатининг ёмонлашуви оқибатида зарар етказиш ҳолларини назарда тутиб, корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг мол-мулки ҳамда даромадлари, фуқароларнинг ҳаёти, саломатлиги ва мулкни ихтиёрий ва мажбурий суғурта қилиш асосида амалга оширилади.

Табиий-экологик ресурсларга тўловлар ресурслардан фойдаланганлик учун тўловлар ва атроф табиий муҳитни ифлослантирганлик учун тўловлар шаклида амалга оширилади. Табиий ресурслардан фойдаланганлик учун тўловларга ер учун тўловлар, ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун тўловлар, сув объектларидан фойдаланганлик учун тўловлар (сувдан фойдаланиш ҳуқуқи учун тўловлар, сув объектларини тиклаш ва муҳофаза қилишга тўловлар), ўсимлик ресурсларидан фойдаланганлик учун тўловлар,

ҳайвонот олами ресурсларидан фойдаланганлик учун тўловлар киради. Атроф табиий муҳитни ифлослантирганлик ва атроф табиий муҳитга бошқача тарзда зарарли таъсир кўрсатганлик учун тўлов ундириш табиий ресурслардан фойдаланишнинг пул тўлаш турларидан бири ҳисобланади. Унинг моҳиятини компенсация, рағбатлантирувчи, экологик йўналишлар белгилайди. Бундай тўловлар нормативларга асосланиб амалга оширилади.

Атроф-муҳит ифлосланишининг иқтисодий зиён етказишини аниқлаш методикаси халқ хўжалигига зарар етказишнинг қиймат шаклида ифодаланган ва эҳтимол тутилаётган зарар кўришини ёки ушбу зарар кўришнинг компенсациясига сарфланган қўшимча харажатларни таҳлил қилиш ва зарур ҳулосалар чиқариш йўналиши ҳисобланади. Унинг иккита асосий усули ишлаб чиқилган: 1) тўғри сёт (ҳисоблаш) усули; 2) эмпирик йирик-лаштирилган сёт (ҳисоблаш) усули. Улар тегишли формулалар орқали аниқланади. Бунда умумий зиён, компонентлар бўйича зиён формулаларидан фойдаланилади.

Табиат муҳофазаси тадбирларининг иқтисодий самарасини ҳисоблаш уларни амалга ошириш харажатларини ушбу тадбирлар туфайли эришилган иқтисодий натижалар билан таққослашга асосланади. Бу натижа ресурсларнинг бузилиши ёки йўқотилиши оқибатида содир бўлган иқтисодий зиённи бартараф этиш ёки уларнинг олдини олишнинг ўлчами (миқдори) билан ифодланади. Иқтисодий натижаларнинг уларга эришиш харажатларидан ошиб кетиши табиат муҳофазаси тадбирларининг иқтисодий самарадорлиги тўғрисида далолат беради. Натижалар ва харажатлар ўртасидаги фарқ иқтисодий самарани ифодалайди. Иқтисодий самарадорлиқнинг турли йўналишлари тегишли формулалар орқали аниқланади.

Экстерналия харажатлари ёки ташқи самаралар бу иқтисодий фаолиятнинг ташқи самараси (ёки оқибати) бўлиб, у ушбу фаолиятнинг субъектига ижобий ёки салбий (қўпинча) таъсир кўрсатади. Экстерналия харажатлари табиий ресурсларнинг чекланганлиги билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлади. Бунда атроф табиий муҳитнинг сезиларли зарарли оқибатларсиз маълум миқдордаги чиқармаларни ўзига олиши (сингдириши) қобилияти ассимиляция потенциали ҳисобланади. Ассимиляция потенциали ҳажмидан ошиб кетган чиқармалар зиённи келтириб чиқаради ва шунга мос ҳолда экстерналия харажатлари юзага келади. Экстерналия таъсирнинг хилма-хиллигига кўра темпорал, глобал, секторлараро, минтақалараро, маҳаллий турларга бўлинади. Атроф-муҳитнинг ассимиляция потенциали (АМАП) ўзига хос табиий ресурс бўлиб, у чекланган ёки камчил ресурс ҳисобланади. АМАП турли усулларда аниқланади (рента ва бошқалар).

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экология иқтисодиётининг иқтисодий механизмлари нима? Уларнинг таркибини билиб олинг.
2. Доимий ҳаракатдаги ва янги иқтисодий рағбатлантирувчи механизмлар қандай хусусиятларга эга ва улар бир-биридан қандай фарқ қилади?
3. Табиий ресурслар кадастри нима? Улар қандай аҳамиятга эга?
4. Табиий ресурслар кадастри қандай турларга бўлинади? Уларнинг асосий хусусиятларини билиб олинг.
5. Табиат муҳофазаси тадбирлари қандай молиялаштирилади?
6. Экологик жамғармалар нима? Улар қандай турларга бўлинади?
7. Экология суғуртаси нима? Унинг асосий хусусиятларини тушуниб олинг.
8. Табиий-экологик ресурсларга тўловлар, уларнинг аҳамияти ва турларини билиб олинг. Тўловлар қандай нормативларга асосланади?
9. Атроф-муҳит ифлосланишининг иқтисодий зиён етказишини аниқлаш методикаси қандай хусусиятлар ва йўналишларга эга? Уларни батафсил тушунтиринг.
10. Иқтисодий зиён етказиш формулаларини билиб олинг ва улардан қандай фойдаланиш кераклигини тушунтиринг.
11. Табиат компонентларига етказиладиган иқтисодий зиён қандай аниқланади?
12. Табиат муҳофазаси тадбирларининг иқтисодий самараси қандай ҳисобланади?
13. Умумий, компонентлар бўйича самарадорлик қандай аниқланади? Унинг формулаларини билиб олинг.
14. Экстерпалия харажатлари нима? Улар қандай ҳисобланади?
15. Табиий муҳитнинг ассимиляция потенциали нима? У қандай ҳисобланади?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавф-сизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. – Т.: Адолат, 2002.
3. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. – Т., 2002.
4. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Экология. Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 1998.
5. Бобылов С.Н. Экологизация экономического развития. Учебное пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1993.
6. Гирусов Э.В., Бобылов С.Н., Новоселов А.П., Чепурных Н.В. Экология и экономика природопользования. Учебник 2-е изд-во. – М.: Единство, 2002.
7. Нестеров П.М., Нестеров А.П. Экономика природопользования и рынок. Учебник для вузов. – М., 1997.

ХУСУСИЙ ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИ

V боб

АТРОФ-МУҲИТ ВА УНИНГ КОМПОНЕНТЛАРИ ЭКОЛОГИЯСИ ИҚТИСОДИЁТИНИНГ УМУМИЙ ТАЪРИФИ

5.1. Атроф-муҳит ва унинг компонентлари

«Табиат», «атроф-муҳит», «атроф табиий муҳит», «табиий шароит», «табиий ресурслар», «табиий неъматлари», «табиатдан фойдаланиш», «табиат муҳофазаси» ва бошқа қатор тушунчаларни билиш экология иқтисодиёти учун муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга. Уларни табиий илмий ва экологик-иқтисодий аспектларда кўриб чиқиш талаб этилади.

Коинотнинг тузилиши мураккаб бўлиб, унинг энг кичик зарраларидан то ўлчами буйича буюк бўлган осмон жисмларигача пайдо бўлиш ва йўқ бўлиб кетишнинг, тўхтовсиз оқимнинг, доимий ҳаракат ва ўзгаришларнинг абадий жараёни таъсирида бўлади. Бу моддий борлиқнинг ўзига хос қонунларига эга бўлган, жамият ривожланиши қонунларидан тубдан фарқ қиладиган, лекин уларнинг ҳаракатини таъминлайдиган алоҳида осмон сфераси ҳисобланади.

Табиатнинг барча мураккабликлари, «Табиатшунослик» фани ривожланишининг етарли даражада эмаслигига қарамаздан замонавий фан табиат ва жамият ўзаро таъсирига алоқадор ва экология иқтисодиётининг илмий-методологик асосларини ишлаб чиқиш учун стратегик аҳамиятга эга бўлган қатор асосий қоидаларни ишлаб чиққан. Бу қоидаларга қуйидагилар киради:

1. Оптимал табиий шароитларни таъминламасдан инсон ҳаётининг мумкин эмаслиги;

2. Атроф-муҳитга Инсон фаолиятининг таъсирининг муқаррарлиги;

3. Жамият ва табиат ўзаро таъсирининг тарихан шартланганлиги;

4. Жамият ва табиат ўзаро таъсирининг иқтисодий шартланганлиги;

5. Табиат ягона тизим ҳисобланади, ишлаб чиқариш операциялари эса ташкилотлар ва корхоналар доирасида ёпиқ хусусиятга эга. Ишлаб чиқариш соҳасида зарур бўлган муассаса меҳнат тақсироти табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофа-

заси соҳасида мувофиқлаштирилган режали иш олиб борилмаса, ягона ва яхлит табиатга муқаррар зарар етказлади.

Табиат кенг маънода Коинотнинг барча моддий-энергетик ва ахборот олами ҳисобланади. Табиат инсоният жамияти мавжудлигининг табиий шароитлари мажмуаси бўлиб, унга инсоният бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади ва у билан хўжалик фаолияти орқали боғлангандир. Инсон табиатнинг элементи сифатида мураккаб «табиат - жамият» тизимининг бир қисми ҳисобланади. Инсоният табиат ҳисобига ўзининг кўплаб эҳтиёжларини таъминлайди.

Табиатнинг барча элементлари «атроф-муҳит» тушунчасини ифодалайди. «Атроф-муҳит» тушунчасига инсон томонидан яратилган предметлар (бинолар, автомобиллар ва бошқалар) кирмайди, чунки улар айрим одамлар доирасига тааллуқли бўлиб, жамиятни ўраб турадиган атроф-муҳит ҳисобланмайди. Лекин инсон фаолияти ўзгартирган табиат участкалари (шаҳарлар, қишлоқ хўжалик ерлари, ўрмон ихотазорлари) атроф-муҳитга киради, чунки улар жамият муҳитини барпо этади.

Табиий муҳит — абиотик ва биотик тизимлар ва умуман, литосфера, атмосфера, гидросфера ва биосферанинг мураккаб ва хилма-хил бирикмалари ва ўзаро таъсирини ифодалайди. Унда экзоген, эндоген ва космик омиллар ва жараёнлар таъсир кўрсатиб, ғоят хилма-хил физик, кимёвий ва биологик реакцияларни келтириб чиқаради ва улар рельефнинг ривожланишини, жинсларнинг емирилиши ва минералларнинг пайдо бўлиши моддалар миграциясининг геохимёвий жараёнларини ва уларнинг тарқалиши ва концентрациясини, органик дунёнинг ривожланишини, қуруқлик ва Дунё океани учун характерли бўлган ўзига хос ландшафт типларини, табиий муҳит ва геотизимларнинг ландшафт типларини, табиий муҳит ва геотизимларнинг шаклланишини белгилаб беради.

Табиий муҳитнинг структурасида геоқобиклар — атмосфера, гидросфера, литосфера (географик зоналарнинг табиий шароитларини ҳам қўшиб) мураккаб комплекс моддий тизим сифатида намоён бўлади ва улар бир-бирлари ва Космос билан қаттиқ, суяқ, газсимон шаклларда ўзаро таъсирда бўладилар. Уларнинг мувозанат ҳолати модда ва энергиянинг космик ва планетар миграцияси, дифференциялашуви ва уларнинг бир ҳолатдан бошқасига ўтиши орқали таъминланади.

Экология иқтисодий аспектида табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазасининг мақсадга мувофиқлигини ҳисобга олиб, атроф табиий ресурслар типлари ажратилади.

Табиий шароит — табиатнинг жисми ва кучи, сифати бў-

либ, у ишлаб чиқариш кучлари ривожланишининг ҳозирги даражасида инсон фаолиятида бевосита иштирок этмасида, жамиятнинг ҳаёти ва фаолиятини белгилаб беради.

Табиий ресурслар — инсонлар фойдаланаётган ёки фойдаланиши мумкин бўлган табиатнинг жисми ва кучларидир. «Табиий ресурслар» категорияси биринчи навбатда табиатнинг инсон хўжалик фаолияти билан бевосита боғлиқлигини кўрсатади.

Ресурс аспектида табиат кўп даражада моддий ишлаб чиқариш манфаатларини ҳисобга олган ҳолда кўриб чиқилади. Шу билан бир қаторда табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, уни тиклаш ва муҳофаза қилиш экотизимларнинг таркибий қисми бўлиб ёки уларнинг ҳолатига маълум даражада таъсир кўрсатиб туриши моддий ишлаб чиқариш манфаатларига бевосита таъсир кўрсатмаган ҳолда ҳам — бу фақатгина иқтисодий муаммо бўлибгина қолмай, балки экологик муаммо ҳам ҳисобланади.

Инсонни ўраб турадиган атроф табиий муҳит тизим сифатида иштирок этади. Унинг ҳар бир элементи бошқасига боғлиқ бўлади. Компонентлардан бирининг ўзгариши бошқасининг ўзгаришига олиб келади. Бундай тизимлар табиат комплекслари деб аталади. Географик қобик Ернинг энг йирик табиий комплекси ҳисобланади. Географик қобикда литосферанинг юқори қисми барча гидросфера ва биосфера, атмосферанинг қуйи қатламлари ўзаро таъсирда бўлади. Уларнинг бирлигини тоғ жинсларининг айланиши, ҳаво циркуляцияси, сувнинг айланиши ва биологик модда алмашиши таъминлаб туради. Кўёш радиацияси ҳаракатлантирувчи куч бўлиб хизмат қилади. Модда айланиши жараёнида улар бир ҳолатдан бошқасига ўтади.

Табиий ресурслар ҳозир, ўтмишда ва келажакда бевосита ва билвосита фойдаланиладиган табиат объектлари, жисмлари ва кучлари сифатида моддий бойликларни яратишга, меҳнат ресурсларини такрор ишлаб чиқаришга имкон беради. «Табиий ресурслар» категорияси биринчи навбатда табиатнинг инсон хўжалик фаолияти билан бевосита боғлиқлигини кўрсатади. Уларга фойдали қазилмалар, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот олами, атмосфера ҳавоси, сув, иқлим, кўёш ва космик радиация киради.

Табиат ресурс аспектида кўп даражада моддий ишлаб чиқариш манфаатларини ҳисобга олган ҳолда баҳоланади.

Жамият ҳаётида ҳозирги вақтда фойдаланилаётган ёки яқин келажакда фойдаланилиши мумкин бўлган табиий ресурслари ва табиий шароити мажмуи табиат неъматлари деб аталади.

Экологик ресурслар — биосферада экологик мувозанатни таъминлайдиган муҳитни шакллантирувчи компонентларнинг мажмуи бўлиб, улар инсоннинг ижтимоий-биологик мавжудот

сифатидаги ҳаёти нормал муҳити ҳисобланади, экологик ресурслар ҳаётгий муҳим функцияни бажарадиган табиий тизимларга киради. Бу ресурсларнинг характерли хусусияти шундаки, улар асосан жамиятни зарурий неъмат шаклидаги хизмат билан таъминлайди. Экологик ресурсларга ҳаво, сув, ер (тупроқ) киради.

Табиатдан фойдаланиш — табиий-ресурс потенциали эксплуатациясининг ва уларни сақлаб қолиш тадбирларининг барча шакллари мажмуидир. Агар табиатдан фойдаланиш табиий-ресурс потенциалининг кескин ўзгаришига олиб келмаса, у табиатдан рационал фойдаланиш ҳисобланади.

Атроф-муҳит муҳофазаси — табиий бойликларни асраш ва тиклашни, жамият фаолияти натижаларининг табиатга ва инсон саломатлигига бевосита ва билвосита зарарли таъсири-нинг олдини олиб табиий ресурслардан рационал фойдаланишни таъминлайдиган инсон фаолияти билан атроф табиий муҳит ўртасидаги ўзаро таъсирни мақсадга мувофиқ қўллаб қувватлашга йўналтирилган тадбирлар тизимидир.

Экология иқтисодиётининг атроф-муҳит ва унинг компонентларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишдаги асосий вазифаси жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро таъсирнинг экологик-иқтисодий сабаб-оқибат алоқаларини очиб бериш, инсон хўжалик фаолияти салбий оқибатларининг сабабларини бартараф этиш тадбирларини ишлаб чиқишдан ва уларни амалга оширишга эришишдан иборатдир. Бунда асосий стратегик линия, таниқли олимларнинг фикрига кўра, қуйидаги формулага асосланиши керак: олдиндан кўриш учун тушуниш, рационал фойдаланиш учун олдиндан кўриш.

Табиатдан рационал фойдаланиш экология иқтисодиёти нуқтаи назаридан табиий-экологик жараёнлар ва инсон хўжалик фаолиятинини «ишлаб чиқариш — табиий муҳит»нинг ягона биоиқтисодий тизими сифатида кўриб чиқишни тақазо этади.

Табиий тизимлар доимий ҳаракат ва ўзгаришда бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзининг модда ва энергия айланиши типи ва уларга хос натижалар билан характерланади.

Инсон хўжалик фаолияти жараёнида ишлаб чиқариш ва ижтимоий тизимлар вужудга келади ва уларнинг ишлаши оқибатида модда ва энергия, маҳсулот, хўжалик ва майший чиқиндиларнинг хўжалик айланиши содир бўлади ва хўжалик тузилмалари шаклланади: ишлаб чиқариш тузилмалари (иншоотлар, йўллар ва бошқалар) ва ижтимоий тузилмалар (шаҳарлар, кўрғонлар, қишлоқлар). Табиий, ишлаб чиқариш ва ижтимоий тизимлар биргаликда инсон яшайдиган ва меҳнат қиладиган атроф-муҳитни ташкил этади.

Табиий — экологик, ишлаб чиқариш ва ижтимоий тизимлар доимий ўзаро таъсир ва ривожланишда бўлади. Бунда табиат жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши учун моддий, маънавий, экологик асос бўлиб хизмат қилади.

Табиатнинг ишлаб чиқариш ва ижтимоий тизимлар билан ўзаро таъсирини ўрганиш экология иқтисодиётининг асосий муаммоси ҳисобланади. Бу ўзаро таъсирда табиий тизимлар бирламчи ва абадий тизим бўлиб иштирок этади. Табиий тизимлар ишлаб чиқариш ва ижтимоий-иқтисодий тизимлар ривожланишининг табиий асоси бўлиб, уларнинг ривожланиши суръатларига ва самарадорлигига жиддий таъсир кўрсатади ва бундан ташқари, инсонлар авлоди ўртасидаги алоқалар ва изчилликни таъминлайди. Шундан маълум бўладики, табиат умуминсониятнинг бойлиги ва мероси, уни инсонларнинг турли авлодлари ўзларининг ривожланишлари учун бир хил имкониятларга эга бўлиши учун доимий ўрганиб ва баҳолаб туриши энг муҳим зарурат ҳисобланади. Табиат ҳолати — жамият ривожланишининг муҳим омили, шу сабабдан экология иқтисодиётида табиий, ишлаб чиқариш ва ижтимоий тизимларининг ўзаро таъсирини, шунингдек, табиий тизимлардаги тартибга солишни чуқур ўрганиш лозим. Табиат ишлаб чиқариш ва ижтимоий тизимларга нисбатан инсонларнинг ҳаёти ва фаолияти учун ресурс сифатида иштирок этади.

Шуни ҳисобга олиш керакки, «иқтисодиёт - муҳит» тизимида иқтисодиётга атроф-муҳитга нисбатан афзаллик бериб бўлмагани каби, атроф-муҳитга ҳам иқтисодиётга нисбатан афзаллик бериб бўлмайди. Шундай ўзаро таъсирни таъминлаш керакки, унда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг ва иқтисодий ўсишнинг юқори суръатлари ва халқ фаровонлигининг ўсиши атроф-муҳит ва унинг компонентлари сақланиши, тўхтовсиз яхшиланиши ва ривожланиши билан қўшиб олиб борилиши таъминланиши лозим.

5.2. Табиий ресурслар классификацияси ва улардан экология иқтисодиётида фойдаланиш

Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини турли муддатларга режалаштириш ва башоратлаш муаммолари ечимини топишда ҳамда экология иқтисодиёти нуқтаи назаридан табиий ресурсларнинг табиатнинг у ёки бошқа элементларига тегишли белгиси бўйича классификациялаш муҳим аҳамиятга эга. Табиий ресурслар табиат тизимларидаги ўрни ва улардан хўжалиқда фойдаланишнинг хусусиятлари бўйича қуйидагича классификацияланади:

1. Ресурсларнинг табиат тизимларига қарашли бўлиши ва уларга муносабати ва жойлашиши бўйича:

◆ тизимларга муносабатлари бўйича: табиат тизимлари элементлари (минераллар, ўсимлик ва ҳайванот турлари ва бошқалар) ва уларнинг ишлаши (ҳаракати) натижалари (биологик массанинг кўпайиши ва бошқалар).

◆ тизимларга қарашлилиги бўйича: космик (нурлар, метеоритлар), планетар (қуёш ва гравитация энергияси), ер ресурслари ва унинг атмосфера, гидросфера, литосфера, биосфера ва уларнинг элементлари билан биргаликдаги ресурсларини ҳам қўшган ҳолда;

◆ модда айланишининг тури ва доимийлиги бўйича: узоқ муддатли модда айланишида (космик, геологик) ва қисқа муддатли модда айланишида (биологик, сувнинг айланиб юриши);

◆ планета юзасида жойлашиши бўйича: нисбатан текис тақсимланган (атмосфера, биосфера) ва бир ерга тўпланган (литосфера ва унинг элементлари);

◆ ҳудудлар бўйича кўчиб юриши, жойини ўзгартириш имкониятлари бўйича: табиий кўчиб юрадиган (сув ҳаво массалари) ва кўчиб (аралашиб) юрмайдиган (биологик ресурслар);

◆ турлари бўйича: хомашё, сув, ер, ўрмон, генетик ва бошқалар.

2. Хўжаликда фойдаланилиши бўйича:

◆ қарашли бўлиши бўйича: дунёвий (глобал) ва миллий (ҳудудлар билан боғлиқ бўлган ресурслар);

◆ тугаши бўйича: нисбатан тугамайдиган (қуёш энергияси, биологик ресурслар), тугайдиган (қазилма бойликлар);

◆ тикланиши бўйича: тикланадиган (биологик), қисман тикланадиган ёки қайта фойдаланишга жалб қилинадиган (хомашёлар), тикланмайдиган (қазилма бойликлар);

◆ фойдаланиш йўналиши бўйича: ёқилғи-энергетик, минерал-хомашё, озиқ-овқат ва бошқалар;

◆ ўрганилиш даражаси бўйича: башоратланган, аниқланган, мукамал ўрганилган;

◆ фойдаланиш имкониятлари бўйича: ўзлаштириб бўлмайдиган, резерв (эхтиёт заҳира), фойдаланиш мумкин бўлган, фойдаланилаётган;

◆ фойдаланиш характери бўйича: бир мақсадли фойдаланилган (хомашёлар) ва кўп мақсадли фойдаланиладиган (ўрмон, сув, ер);

◆ сифати бўйича: табиий ресурсларнинг ҳар бир тури типлар бўйича, класслар (синфлар) бўйича, гуруҳлар бўйича ва бошқа классификация бирликлари бўйича бўлинади;

◆ ишлаб чиқаришнинг таъсири бўйича: зарарли таъсирга дучор бўлган (биологик ресурслар), зарарли таъсирга кучсиз чалинган, дучор бўлган (гидросфера, атмосфера, литосфера юзаси), таъсирга дучор бўлмаган (ер қаъри).

3. Инсонга муносабати бўйича:

◆ ҳаёт учун зарурлиги бўйича: ниҳоятда зарур (ҳаво, сув, овқат) ва нисбатан аҳамияти бўлмаган ресурслар;

◆ мақсадли вазифаси бўйича: моддий ва рекреация, эстетик, билим ортиришдаги аҳамияти бўйича, илмий, маданий, тарихий қимматли ва бошқа аҳамиятга эга ресурслар.

Бу классификациядан турли ресурсларнинг ўрни ва ролини тушуни олишда ва улардан рационал фойдаланишни ташкил этишда фойдаланиш мумкин. Хўжалик оборотига киритилаётган табиий ресурсларнинг таркиби ва улардан фойдаланиш имкониятлари айниқса атом, океан, космос, ер қаърини ва юқори географик кенгликларни интенсив ўрганиш ва ўзлаштириш муносабати билан доимий равишда кенгайиб бораётир. Булар табиий ресурсларни классификациялашни аниқлаштиришни тақозо этади.

Табиий ресурсларни хўжалик фаолиятига жалб қилиш имкониятларига кўра эксплуатацияга тортиладиган ва потенциал ресурсларга бўлиш мумкин. Биринчисига ернинг юқори қобиғи ресурслари ва қуёш энергияси, иккинчисига космос ва ер қаъри ресурслари киради. Лекин бу бўлиниш шартли ҳисобланади, чунки ўзлаштириладиган ресурсларнинг чегаралари ўзгариб ва силжиб туради.

Хўжалик фаолиятига жалб қилиш нуқтаи назаридан эксплуатацияга тортилиш эҳтимоли бор ресурсларни қуйидаги тўрт гуруҳга бўлиш мумкин:

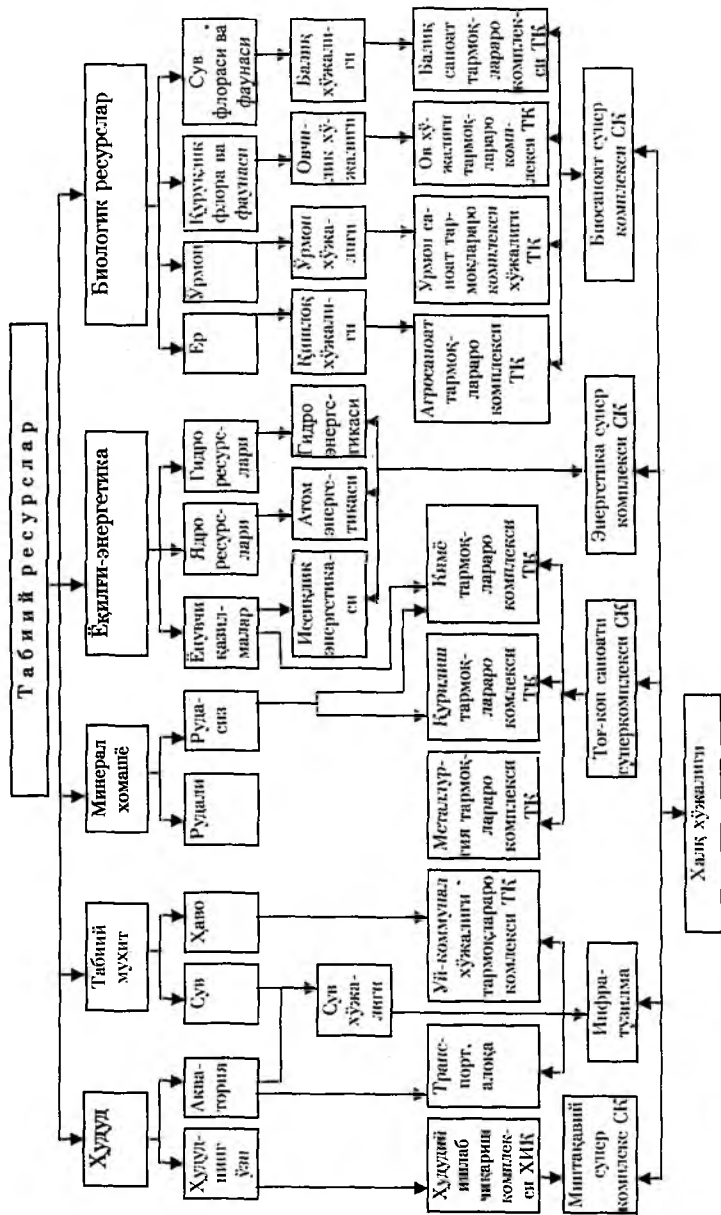
1. Ташқи ресурслар. Қуёш энергияси ва бошқалар;

2. Ер юзаси ресурслари. Улар ўз навбатида табиий муҳит ресурсларига (литосферанинг юзаси ва гидросфера) ва биологик ресурсларга (ер усти, сув, тупроқ ресурслари) бўлинади.

3. Ер қаъри ресурслари. Минерал-хомашё ресурслари.

4. Ёқилги-энергетика ресурслари.

Табиий ресурслар ҳудудий ва тармлоқлараро комплекслар, суперкомплекслар шаклланишининг табиий асоси ҳисобланади ва улар табиий ресурслардан комплекс фойдаланиш, хомашёни кетма-кет қайта ишлаш, бир турдаги маҳсулотлар ва умумий ҳудуд асосида ташкил топади (4-чизма).

4-чизма. Табиий-экологик ресурслар, худудий комплекслар (ХК), тармоқларо комплекслар (ТҚ) ва суперкомплекслар (СК) классификацияси.

Халқ хўжалиги йирик табиий ресурслар гуруҳидан комплекс фойдаланиш ёки бир турдаги маҳсулот асосида унча кўп сонли бўлмаган тармоқлараро суперкомплекслардан ташкил топади. Суперкомплекслар доирасига асосан хомашёни кетма-кет қайта ишлаш асосида тармоқлараро комплекслар шаклланади. Тикланадиган табиий ресурслар — биологик ва сув ресурсларидан рационал фойдаланиш, уларни яхшилаш ва муҳофаза қилиш асосида қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, овчилик хўжалиги ва сув хўжалиги шаклланади. Бунда биологик ресурслардан фойдаланиш ва уларни такрор ишлаб чиқариш масалаларини комплекс ҳал этиш учун шу хўжаликлар асосида биохўжалик комплексини шакллантириш мақсадга мувофиқ. Тармоқлараро комплекслардан ташқари ҳудудлар ва табиий муҳит ресурслари асосида инфратузилмада шаклланади. Яна ҳудудлар бўйича ҳудудий ишлаб чиқариш ва минтақавий комплекслар ҳам шаклланади.

5.3. Биосфера ва унинг компонентлари экологияси иқтисодиёти хусусиятлари

«Биосфера» сўзини биринчи марта фанга XIX асрнинг иккинчи ярмида Австриялик геолог Эдуард Зюсс киритган. Лекин биосфера тўғрисидаги таълимот фақат XX асрнинг бошида пайдо бўлди. Уни буюк рус олими Владимир Иванович Вернадский яратди. У биосферани ернинг тирик организмлар яшайдиган алоҳида фаол қобиғи деб ҳисоблади. Бу қобиқда одамлар билан бир қаторда барча тирик организмлар фаолияти Ерни ўзгартирадиган муҳим омил бўлиб иштирок этади. В.И.Вернадский биосфера тўғрисида таълимотнинг ўзидан олдинги ўтмишдоши сифатида француз натуралисти Жан Батис Ламаркни тан олган.

Биосфера қуйидаги учта қобиқни ўз ичига олади: атмосфера—ҳаво қобиғи; гидросфера—сув қобиғи; литосфера—қаттиқ қобиқ. Литосферада тирик организмлар асосий массанинг тарқалиши ер юзасидан ўн метр чуқурликкача давом этади (лекин нефть конларида уч км гача бактериялар борлиги аниқланган). Атмосферада тирик организмлар яшайдиган юқори чегара озон экранигача — тахминан 20 км гача баландликкача давом этади. Сувда ҳамма жойда ҳаёт мавжуд. Океаннинг энг чуқур чўкмаси — 10-11 км. чуқурликда ҳам организмлар яшайди. Тирик моддаларнинг асосий массаси қуруқлик ва сув юзасининг 20-30 метр яқинида тўпланган. Биосферани ернинг катталиги билан таққосланганда у энг юққа плёнка (пўст) ҳисобланади.

Тирик мавжудотлар уч ярим млрд. йил давомида аста-секин ер қобиғига тарқалиб ва уни ўзгартирган.

Биосфера моддаларнинг тўхтовсиз биокимёвий айланиб юриши содир бўлмасдан яшай олмайди. Кимёвий элементларнинг айлана ёки цикл бўйича аралашиб кетиши оқибатида элементлар мунтазам равишда тирик организмларга ва ер қобиғининг жонсиз қисмларига ўтади. Бу ҳаракат бир-бирига қарама-қарши бўлган қуйидаги икки жараён орқали таъминланади: ноорганик моддалардан мураккаб органик моддаларни синтез қилиш ва органик моддаларнинг оддий ноорганик моддаларга-ча емирилиши.

Биосфера мавжуд бўлиши энергиянинг тўхтовсиз келиб туриши билан боғлиқдир. Унинг асосий манбаи Куёшнинг ёруғлик ва иссиқлик нур тарқатиши ҳисобланади. Куёш ёруғлигининг энергияси яшил ўсимликлар органик моддаларида кимёвий алоқалар энергияси сифатида туланади ва улар бир организмдан бошқасига узатилиши мумкин.

Биосферанинг тирик моддалари тўхтовсиз яратилади, ўзгаради, парчаланadi ва бунда минерал моддаларнинг катта массасини ушбу модда айланишига тортади. Такрор ишлаб чиқариладиган тирик моддалар ҳажми ҳар йили биологик массаси умумий ҳажмининг 10%га яқинини ташкил этади.

Тирик моддалар асосан кислороддан (70%), углероддан (18%) ва водороддан (10,5 %) ташкил топган. Бошқа элементларга (кальций, азот, калий, фосфор, олтингугурт, магний ва бошқалар) 1,5%и тўғри келади. Тирик моддалар ўзлари орқали жуда катта массадаги сув, тоғ жинслари, газларни ўтказadi. Моддаларнинг (кимёвий элементлар ва молекулалар) ана шундай тўхтовсиз аралашishi (миграцияси) биокимёвий модда айланиши деб аталади ва унга кислород, углерод, ис гази (углекислий гази), азот, фосфор, олтингугурт, сув каби тирик моддаларнинг асосий компонентлари энг фаол жалб қилинади.

Жонли табиатни асраб қолиш учун қуйидагилар зарур: зарарли моддалар таъсирини нейтраллаштирувчи физиологик фаол эритмаларни қўллаш; яшил қопламаларни кўпайтириш ва унинг маҳсулдорлигини ўғитлар, ер мелиорацияси ва бошқалар ҳисобига ошириш; биотик модда алмашишини иссиқлик чиқиндилари, углекислоталар ва бошқа моддалардан фойдаланиш йўли билан ошириш.

Биотик моддалар айланиши ҳажми биоценоз алоқаларнинг кўп хиллилигига, флора ва фаунанинг хилма-хиллилигига боғлиқ бўлади. Шунинг учун флора ва фауна хўжалик фаолиятини тартибга солиш ва қўриқхоналарни ташкил этиш йўли

билан сақлаб қолиш шундай моддалар алмашишини кучайтиришнинг энг муҳим шартларидан бири ҳисобланади.

Жонли (биоценоз) ва жонсиз табиатнинг ўзаро таъсири остида пайдо бўладиган тизим экологик тизим ёки биогеоценозлар номи билан аталади.

Биоценозларнинг асосий компонентлари уч гуруҳ организмлар — ўсимлик, ҳайвонлар ва микроблар ҳисобланади.

Моддаларнинг айланиб юришида уч гуруҳ организмлар — продуцентлар, консументлар, редуцентлар иштирок этади.

Продуцентлар (ишлаб чиқарувчилар) — автотроф организмлар ва яшил ўсимликлар бўлиб, улар қуёш энергиясидан фойдаланиб, жонли моддаларнинг бирламчи маҳсулотини барпо этади. Улар углекислий газ (ис гази), сув, тузни истеъмол қилади ва кислородни чиқаради. Бу гуруҳга органик моддаларни яратишга қодир бўлган баъзи хемосептика бактериялари ҳам киради.

Консументлар (истеъмолчилар) — гетеротроф организмлар бўлиб, улар автотрофлар ва ўз-ўзлари ҳисобига озиқланади. Улар қуйидагиларга бўлинади: биринчи даражадаги консументлар — ўсимликлар билан озиқланадиган, кислород истеъмол қиладиган ва ис гази (углекислий газ) чиқарадиган ҳайвонлар; иккинчи даражали консументлар — ўсимлик организмларининг йиртқичлари ва паразитлари; учинчи ва тўртинчи даражали консументлар — ўта паразитлардир. Ҳаммаси бўлиб озуқа занжирида бештадан кўп бўлмаган бўгин мавжуд.

Редуцентлар (тикловчилар) — организмлар, бактериялар ва замбуруғлар билан озиқланадиган организмлар. Бу ерда охиригача органик қолдиқларни парчаловчи, уларни якуний маҳсулотга айлантирувчи микроорганизмларнинг роли ғоят буюқдир: минерал тузлар, ис гази (углекислий газ), сув, тупроққа тушадиган ва қайтадан ўсимликлар истеъмол қиладиган энг оддий органик моддалар.

Фотосинтез натижасида куруқликда ҳар йили $1,5 \cdot 10^{10}$ – $5,5 \cdot 10^{10}$ тонна ўсимлик биомассаси яратилади ва уларда $3 \cdot 10^{18}$ К Дж энергия тўпланади. Барча тирик моддаларнинг ўсиши $8,8 \cdot 10^{11}$ т/йилга тенг. Ердаги тирик моддаларнинг умумий массаси 500 минг турга яқин ўсимлик ва 2 млн. турга яқин ҳайвонларни ўз ичига олади.

Биологик моддаларнинг (биомасса) пайдо бўлиши тезлиги, яъни вақт бирлигида моддалар массасининг пайдо бўлиши экотизимлар маҳсулдорлиги деб аталади.

Куруқликда биомассанинг умумий ҳажми $6,6 \cdot 10^{12}$ тоннага тенг, бу эса $4,5 \cdot 10^{18}$ К Дж га яқин қуёш энергиясини ташкил этади. Океанлар биомассаси куруқликка нисбатан анча кам, яъни

$3 \cdot 10^{10}$ тоннага тенг. Океанларда ҳайвонлар массаси ўсимликларга нисбатан 30 марта кўп, қуруқликда эса ўсимликлар барча биомассанинг 98-99 %ни ташкил этади. Қуруқлик ва океанлар биологик маҳсулдорлиги тахминан тенг, яъни океанлар биомассаси бир хужайрали сув ўтларидан (ўсимликлари) ташкил топган бўлиб, улар ҳар куни янгиланади. Қуруқликда биомассаларнинг янгиланиши 15 йил давомида содир бўлади.

Энергиянинг айланиши моддалар айланиши билан боғлиқ. Биосферада содир бўладиган жараёнлар учун углероднинг айланиб юриши энг характерлидир. Углероднинг қўшилмалари пайдо бўлади, ўзгарада ва парчаланеди. Углероднинг асосий йўли — ис газидан (углекислий газ) тирик моддаларга ва аксинча. Углероднинг бир қисми модда айланишидан чиқади ва океаннинг чуқинди жисмларида ёки органик келиб чиқишга эга бўлган фойдали ёқилғи моддалари қатламини ҳосил қилади, уларда эса асосий масса тўпланади. Бу углерод секин геологик модда алмашишида ҳам иштирок этади.

Шунингдек, карбонат ангридрид газининг айирбошлашиши ҳам атмосфера ва океан ўртасида содир бўлади. Океаннинг юқори қатламларида атмосфера билан мувозанатда бўлган катта миқдордаги карбонат ангридрид гази эритилган. Гидросферада ҳаммаси бўлиб, $13 \cdot 10^{13}$ т. эритилган карбонат ангридрид гази мавжуд, атмосферада эса ундан 60 марта камроқдир. Ердаги ҳаёт ва атмосферанинг газ баланси ўсимлик тўқималарида ($5 \cdot 10^{11}$ т.) ва ҳайвонлар тўқималарида ($5 \cdot 10^9$ т.) мавжуд бўлган нисбатан унча катта бўлмаган миқдордаги углерод билан қўллаб-қувватланади.

Биосфера жараёнларида азотнинг айланиб юриши муҳим роль ўйнайди. Унда фақат маълум кимёвий бирикмаларга кирадиган азот иштирок этади, унинг кимёвий бирикмаларда тўпланиши (фиксацияси) вулқонлар фаолиятида, атмосферада момалқалдироқ бошланганда унинг ионизацияси жараёнида, материаллар ёнганда рўй беради. Азотнинг тўпланишида микроорганизмлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Азот бирикмалари (нитратлар, нитритлар) эритмаларида моддаларнинг пайдо бўлишида (аминокислоталар, оқсиллар) қатнашиб, ўсимлик организмларига киради. Азот бирикмаларининг бир қисми дарёларга, денгизларга оқиб чиқади, ер ости сувлари ичига киради. Денгиз суларида парчаланган бирикмалардан азот сув организмларига ютилади (сингади, ўтади), улар нобуд бўлгандан кейин эса океан қаърига аралашиб, қўшилиб, қоришиб кетади. Шу сабабдан океаннинг юқори қатламларида азотнинг тўпланиши сезиларли даражада кўпаймоқда.

Биосферанинг энг муҳим элементларидан бири фосфор бўлиб, у нуклеин кислотаси ҳужайрали мембран, суяк тўқималари таркибига киради. Шунингдек, фосфор табиатда содир бўладиган катта ва кичик модда айланиб юришида иштирок этади, ўсимликлар томонидан ҳазм қилинади. Сувда натрий ва кальций фосфатлари ёмон эрийди, ишқорли муҳитда эса улар амалда эримайди.

Сув биосферанинг асосий элементи ҳисобланади. Сувнинг айланиб юриши атмосферага сув ҳавзалари ва қуруқлик юзасидан бугланиш орқали содир бўлади, сўнгра буғ ҳаво массалари билан ҳавога кўтарилади, буғ конденцияланади, сувга айланади ва ёгин бўлиб тушади, яъни ёгин ёғади, ёгингарчилик бўлади.

Биологик модда айланиб юришига тортилган углерод, азот ва сувнинг алмашиши умумий циклининг ўртача давом этиш муддати 300-400 йилга тенг. Шу тезликка мувофиқ биомасса билан боғланган минерал бирикмалар озод бўлади. Тупроқ гумуси моддалари ҳам озод бўлади ва минераллашади.

Турли моддалар биосферада турли тезликда алмашинади. Ҳаракатчан моддаларга хлор, олгингугурт, бор, бром, фтор киради. Пассив элементлар кремний, калий, фосфор, мис, никель, алюминий ва темир ҳисобланади. Барча биоген элементларнинг айланиб юриши биогеоценозлар даражасида рўй беради. Биогеоценозалар маҳсулдорлиги кимёвий элементлар айланиб юришини амалга оширишнинг мунтазамлиги ва тўлалигига боғлиқ бўлади.

Модда айланиб юриши жараёнига инсоннинг аралашуви салбий таъсир кўрсатади. Масалан, ўрмонларни кесиш ёки ифлосланиш оқибатида ўсимлик моддаларининг ассимиляция жараёнларини бузиш углеродни ўзлаштириш (ҳазм қилиш) интенсивлигининг пасайишига олиб келади. Саноат оқавалари таъсирида сувда органик элементларнинг керагидан ортиқлиги сув ҳавзаларининг айнишига (ифлосланишига) ва сувда эриган кислороднинг ортиқча сарфланишига олиб келади ва булар аэроб (кислород истеъмол қиладиган) бактерияларнинг ривожланишига тўсқинлик қилади. Инсон қазиб олинган ёқилгини ёқиб, атмосфера азотини ишлаб чиқариш маҳсулотларида тўплаб, фосфорни детергентлар (синтетик ювиш воситалари) билан қўшиб, элементларнинг айланиб юришини бузади. Булар экология иқтисодиёти натижаларига салбий таъсир кўрсатади.

Биоген элементларнинг айланиб юриши тезлиги етарли даражада юқоридир. Атмосфера углеродининг айланиши вақти 8 йилга яқинни ташкил этади. Ҳар йили ер усти экотизимларида модда айланишига ҳаво таркибида бўлган диоксид углеродининг тахминан 12 фоизи жалб қилинади, азот айланиб юри-

шининг умумий вақти 110 йилдан кўпроқ, кислородники 2500 йил баҳоланади.

Табиатда моддаларнинг айланиб юриши популяциядан тортиб то биосфера даражсигача жараёнларнинг жойи, вақти ва тезлигини мувофиқлаштиришни тақозо этади. Табиат ҳодисаларининг бундай мувофиқлаштирилиши экологик мувозанат деб аталади, лекин бу мувозанат ҳаракатчан ва ўзгарувчандир (динамикдир).

Одам ўз хўжалик фаолияти жараёнида умуман экотицизмларга ёки унинг айрим бўғинларига (звеноларига) доимий таъсир кўрсатади. Масалан, булар хайвонларни овлаганда (отиб олганда), дарахтларни кесганда, табиий муҳитни ифлослантирганда содир бўлади. Бу барча тизимни доимий бўлмаган ва дарров амалга ошмаган емирилишга, унинг барқарорлиги бузилишига олиб келади. Лекин тизимнинг сақланиб қолиши у ўзгармай қолганлигини билдирмайди. Тизим ўзгаради (трансформацияланади) ва бу ўзгаришни экология иқтисодиётида баҳолаш ниҳоятда мураккабдир.

Ҳозирги вақтда Ерда одамнинг таъсирига учрамаган экотицизмлар амалий жиҳатдан қолмаган. Одамнинг экотицизмларга таъсири шу қадар интенсивки, уларга организмлар мослашишига улғирмаётирлар. Айрим зотлар (организмалар) даражасида қайтариб бўлмайдиган ўзгаришлар юз бераётир: ҳашоратларнинг бир қисми заҳарли гербицидлардан халок бўлаётир, қирилиб кетаётир, бошқаларга эса уларга чидамли, барқарор (толерантли) бўлиб қолаётир. Айримларида ирсиятга таъсир кўрсатадиган хромосомаларда (мутация) ўзгаришлар қайд қилинган.

Атмосферага ифлослантирувчи моддаларни (олтингургурт оксиди, азот, фторли бирикмалар, углеродлар) чиқариш атмосфера ҳавосида газлар нисбатини ўзгартиради ва фотосинтез реакциясига тўсиқ яратади, баъзи ҳолларда эса япроқларни, барглари қуритади. Индустириал районларда тупроқларда марганец, хром, никель, мис, кобальт, кўрғошин миқдорининг ошиши қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлигини пасайтиради. Масалан, буғдой ҳосилдорлиги 20-30%га, картошка 47%, қанд лавлаги 35%га камаяди. Бундай тўсиқлар умуман экотицизмнинг емирилишига олиб келади. Яъни асосий трофик даража — продуцентлар йўқотилади. Айрим экотицизмларнинг емирилишидан кейин умуман биосферанинг емирилиши рўй бериши ёки унинг маҳсулдорлиги анча пасайиши мумкин.

Ўрмонларни кесиш, тупроқ эрозияси, табиий ландшафтни қурилиш объектлари, ўзлаштирилган конлар, шаҳарлар билан алмаштириш фотосинтетикларнинг умумий массасини камай-

тиради, биотик айланиб юришни одатга айлантиради, инсоннинг ҳаётига салбий таъсир қилади.

Биосферанинг ривожланиши Ерда одамнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ, лекин узоқ вақт одамнинг биосферага таъсири унинг биологик тур сифатида мавжудлиги билан белгиланган.

Тирик организмларнинг ҳаёти, шу жумладан одамнинг ҳаёти ҳам атроф-муҳитсиз, табиатсиз бўлиши мумкин эмас. Одамга атроф-муҳит билан модда алмашиш хос бўлиб, у ҳар қандай организм яшашининг асосий шароити ҳисобланади.

Одамнинг организми кўпроқ биосфера компонентлари — ўсимлик, ҳашоратлар, ҳайвонлар, микроорганизмлар билан боғлиқ. Одам организми, бошқа ҳайвонларнинг организми каби, суткалик ва фаслий ритмларга (маромга) мўйилдир, атроф ҳароратининг мавсумий ўзгаришларига, қуёш радиацияси интенсивлигига (фаоллигига) таъсирчандир.

Одам — табиатнинг бир қисми, лекин биологик тизимларнинг эволюцион ривожланиши туфайли одамнинг ҳайвон аждоди шундай чегарага келдики, ундан кейин унинг ижтимоий эволюцияси имконияти очилди. Ҳозир одам алоҳида ижтимоий муҳит — жамиятнинг қисмига айланди. Одам ўз-ўзини билишнинг атроф дунёни билиш ва ўзгартиришнинг уникал қобилиятига эгадир.

Одам тирик мавжудот сифатида ва одам авлоди (уруғи) индивидлари мажмуи сифатида экотизимлар ва экосфера қонунларига бўйсунди. «Одам- атроф-муҳит» тизимининг ўзига хос хусусияти фақат табиий ва биологик омиллар билангина белгиланмайди, шунингдек, ижтимоий-иқтисодий шароитлар билан ҳам белгиланади ва улар жамият ривожланган сари одам ва табиат муносабатларида табора кўпроқ аҳамиятга эга бўлиб боради. Одам мақсадга мувофиқ коллектив меҳнат фаолияти жараёниларида табиатга таъсир қилади, ўз ҳаётини ташкил этиш усулларини ўзгартиради, ижтимоий муносабатларнинг алоҳида шаклларини яратади. Бунда экотизимлар ва экосфера қонунларининг инсон фаолиятига таъсирини ҳар томонлама ҳисобга олиш ва ушбу фаолиятни уларга мослаштириш муаммоларини ҳал этиш экология иқтисодиётининг асосий вазифалари қаторига киради.

Одам ва табиат ўртасида биологик модда алмашиш сақланиб қолган. Табиат одам ҳаёти ва жамият ривожланишининг доимий шароити бўлиб қолаётир. Лекин ишлаб чиқариш фаолияти натижасида табиат ва жамият ўртасида модда ва энергия алмашишининг янги жараёни пайдо бўлди. Бу алмашиш эндиликда техноген характерга эга ва у антропоген ёки ижтимоий модда ва энергия алмашиши деб аталади.

Антропоген алмашиш умумпланетар модда айланиб юри-
шини жиддий равишда ўзгартиради ва уни кескин тезлаштира-
ди. У биотик модда айланиб юришидан ёпиқ эмаслиги, очиқ
характери билан фарқ қилади. Антропоген алмашишнинг ки-
риш қисмида табиий ресурслар, чиқиш қисмида эса, ишлаб чи-
қариш ва майший чиқиндилар туради. Антропоген алмашиш-
нинг экологик мукамал эмаслиги шундаки, табиий ресурслар-
дан фойдаланиш коэффициентлари қоида тариқасида, ҳаддан таш-
қари паст, чиқиндилар кўп, ишлаб чиқариш чиқиндилари эса
табиий муҳитни ёмонлаштиради ва ифлослантиради, уларнинг
кўпчилиги табиий ҳолатгача парчаланмайди. Йлмий-техника
тараққиёти даврида ва унинг интенциялашуви босқичида ант-
ропоген алмашиш миқёслари ва суръатлари кескин ўсаётир ва
биосферада сезиларли кескинликни келтириб чиқараётир.

Одамнинг пайдо бўлишигача биосфера мувозанатини қуй-
идаги бешта энергетик омил белгилаб берган: қуёш радиаци-
яси, гравитация кучи, тектоник кучлар, кимёвий энергия (оксид-
ловчи-тикловчи жараёнлар), биоген энергия (ўсимликларда
фотосинтез, бактерияларда хемосинтез, ҳайвонларда озукани ҳазм
қилиш ва оксидлаш, биомассаларда кўпайиш ва маҳсулдорлик).
Бу омиллар геологик вақт шкаласи бўйича ривожланди ва 3,5
млрд. йилда табиий муҳитни шакллантирди.

Ҳозирги вақтда янги омил — дунё ишлаб чиқариши энер-
гияси пайдо бўлди. Бу омил геологик вақт шкаласи бўйича
эмас, балки тарихий вақт шкаласи бўйича ривожланаётир. Био-
сферада ҳаракатчан мувозанатни сақлаш ёки қайтариб бўлмайдиган
бузилиш ишлаб чиқаришни тапкил этишга боғлиқдир.

Тарихий ривожланишнинг ҳозирги босқичида жамият ва
т а б и а т ш и қўсидий ва экологик. Иқтисодий шакл — табиат ресурслари истеъмол-
моли, яъни улардан инсоннинг ўз моддий ва маънавий эҳтиёж-
ларини таъминлаш учун фойдаланиш. Экологик шакл — инсон-
ни биологик ва ижтимоий организм сифатида сақлаш мақсад-
ларида атроф табиий муҳитни ва инсоннинг табиий яшаш му-
ҳитини муҳофаза қилиш.

Бу икки шаклни бир-бирига оптимал боғлаш экология
иқтисодиётининг энг муҳим муаммоси ҳисобланади.

Одам ўзининг хўжалик вазифаларини ҳал этиш учун та-
биий ресурсларни истеъмол қилиб, яна табиатни ҳам ўзгартира-
ди, улар бумеранг сифатида, инсоннинг ўзига зарарли таъсир
кўрсата бошлайди.

Цивилизация тарихи мобайнида ўрмонларнинг 2/3 қисми
кесиб юборилган, 200 турдан ортиқ ҳайвон ва ўсимликлар йў-

қотилган, атмосферадаги кислород захираси 10 млрд. тоннага камайган, қишлоқ хўжалигини нотўғри олиб бориш оқибатида 200 млн. гектар қишлоқ хўжалик ерлари йўқотилган.

Сўнгги йилларда табиатга одамнинг хўжалик босими жиддий ошган: фақат нораціонал хўжалик фаолияти оқибатида ҳар йили 44 минг га ер чўлга айланаётир, 690 минг га ўрмон йўқотилаётир, бир турдаги ҳайвон ва бир турдаги ўсимлик йўқолаётир.

Одам фаолиятининг салбий таъсири қуйидаги учта йўналишда намоён бўлаётир: атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши, табиий ресурсларнинг камайиши, табиий муҳитнинг емирилиши.

Атроф-муҳитнинг ифлосланиши космик, яъни табиий ифлосланиш, Ерга Космосдан ёки вулқон фаолияти билан боғлиқ бўлган ифлосланиш ва одам хўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлган антропоген ифлосланишга бўлинади.

Атроф-муҳитнинг антропоген ифлосланиши чангли, газли, кимёвий (шу жумладан, тупроқнинг химикатлар билан ифлосланиши), ароматик, иссиқлик (сув, ҳаво, тупроқ ҳароратининг ўзгариши), ридиоактив турларга бўлинади. Ифлосланишнинг манбаи инсон хўжалик фаолияти ҳисобланади (саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт).

Шундай қилиб, ҳозирги даврда одам биосферадаги жараёнларни ўзгартирадиган асосий кучга айланди. Бу жараёнларни бошқаришни инсон эндиликда ўргана бошлади. Илмий-техника тараққиёти биосфера қонунларини билишдан анча ўзиб кетди ва бу биосферадаги мувозанатнинг сезиларли бузилишига, табиий тизимларнинг ўз-ўзини тозалаш бўйича имкониятларидан ошиб кетишига олиб келди. Табиат емирилишининг олдини олиш учун унинг қонунларини ўрганиш, табиий ресурслардан фойдаланишнинг ва мувозанатлашган табиатдан фойдаланишнинг оқилона йўллари топиш керак.

Инсон ва табиатнинг ўзаро мос ва монанд тинч-тотув яшашини таъминлаш — биосфера ривожининг янги bosқичи бўлиб, у ноосфера деб аталади.

Экология иқтисодиёти ва айниқса, хусусий экология иқтисодиётида «табиат», «атроф-муҳит», «табiiй шароит», «табiiй ресурслар», «табиат неъматлари», «табиатдан фойдаланиш», «табиат муҳофазаси» ва бошқа қатор фундаментал тушунчаларни билиш ва тўғри тушуниш муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга. Улар ушбу фан методологияси ва методикасини ишлаб чиқишга асос бўлади.

Табиий ресурсларни турли белгиларга кўра классификациялаш улардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг оптимал ечимини топишга хизмат қилади. Ресурсларни табиат тизимларига қарашли бўлиши, муносабати, жойлашиши бўйича, хўжалиқда фойдаланиш бўйича, инсонга муносабати бўйича классификациялаш мумкин. Шунингдек, табиий — экологик ресурслар ҳудудий комплекслари тармоқлараро комплекслар, супер комплекслар нуқтаи назаридан ҳам классификацияланади.

Биосфера Ернинг тирик организмлар яшайдиган фаол қобиғи ҳисобланади. У моддаларнинг тўхтовсиз биокимёвий айланиб юришига асосланган ҳолда ҳаракат қилади. Кимёвий элементларнинг айлана ёки цикл бўйича аралашиб кетиши оқибатида элементлар мунтазам равишда тирик организмларга ва жонсиз табиатга ўтади. Бу ҳаракат бир-бирига қарама-қарши бўлган икки жараён орқали таъминланади: ноорганик моддалардан мураккаб органик моддаларни синтез қилиш ва органик моддаларнинг оддий ноорганик моддаларгача емирилиши.

Жонли (биоценоз) ва жонсиз табиатнинг ўзаро таъсири остида пайдо бўладиган тизим экологик тизим ёки биогеоценозлар деб аталади. Биоценозларнинг асосий компонентлари ўсимлик, ҳайвонлар ва микроблар ҳисобланади. Моддаларнинг айланиб юришида уч гуруҳ организмлар — продуцентлар (ишлаб чиқарувчилар), консументлар (истеъмолчилар) ва редуцентлар (тикловчилар) иштирок этади.

Одам — табиатнинг бир қисми, лекин у айни бир вақтда алоҳида ижтимоий муҳит — жамиятнинг ҳам қисми ҳисобланади. Одам ўз-ўзини билишнинг, атроф дунёни билиш ва ўзгартиришнинг уникал қобилиятига эга. У тирик мавжудот сифатида ва одам авлоди индивидлари мажмуи сифатида экотизимлар ва экосфера қонунларига бўйсунди. Табиат одам ҳаёти ва жамият ривожланишининг доимий шароити ҳисобланади. Лекин ишлаб чиқариш фаолияти натижасида табиат ва жамият ўртасида модда ва энергия алмашишининг янги жараёни — ан-

тропоген ва ёки ижтимоий модда ва энергия алмашиши жараёни пайдо бўлди. Антропоген алмашиш умумпланетар модда айланиб юришини жиддий равишда ўзгартиради ва уни кескин тезлаштиради.

Антропоген таъсир атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши, табиий ресурсларнинг камайиши, табиий муҳитнинг емирилиши каби салбий йўналишларни келтириб чиқаради. Шу муносабат билан инсон ва табиатнинг ўзаро мос ва монанд тинч-тотув яшашини таъминлаш биосфера ривожининг янги босқичга айланмоқда ва у ноосфера номини олган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Атроф-муҳит ва унинг компонентларига хос бўлган қандай асосий тушунчалар бор? Уларни билиб олинг ва таърифланг.

2. «Табиат», «табиий муҳит», «табиий шароит», «табиий ресурслар», «табиат комплекслари», «экологик ресурслар», «табиатдан фойдаланиш», «атроф-муҳит муҳофазаси» тушунчалари нима? Улар хусусий экология иқтисодиётида қандай аҳамиятга эга?

3. Табиий ресурслар классификацияси нима? Табиий ресурслар қандай йўналишларда классификацияланади? Уларнинг аҳамиятини билиб олинг.

4. Табиий-экологик ресурсларнинг ҳудудий комплекслар, тармоқлараро комплекслар, суперкомплексларга боғлиқ ҳолда классификацияси хусусиятларини тушунтиринг.

5. Биосфера нима? У экология иқтисодиётида қандай аҳамиятга эга?

6. «Биоценоз», «биогеоценоз» нима?

7. Моддаларнинг айланиб юришида продуцентлар, консументлар, редуцентлар қандай роль ўйнайди?

8. Биосферада углерод, карбонат ангидрид гази, азот, фосфор, сув айланиб юришини ва унинг аҳамиятини билиб олинг.

9. Табиатда модда айланиб юриши жараёнига инсоннинг аралашishi қандай оқибатларга олиб келади?

10. Нима сабабдан одам экотизимлар ва экосфера қонунларига бўйсунди ва унга қандай ўзгартиришлар киритади?

11. Биосфера ривожининг янги босқичи ноосфера қандай хусусиятга эга?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.

2. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. – Т.: Адолат, 2002.

3. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Экология. Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 1998.

4. Гирусов Э.В., Бобылов С.Н., Новоселов А.П., Чепурных Н.В. Экология и экономика природопользования. Учебник 2-е изд. – М.: Единство, 2002.

5. Кормилицын В.И., Цицкишвали М.С., Яламов Ю.И. Основы экологии. Учебное пособие. – М., 1997.

ТАБИАТ КОМПОНЕНТЛАРИ ЭКОЛОГИЯСИ ИҚТИСОДИЁТИ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА УЛАРНИ БАҲОЛАШ

6.1. Табиат компонентларининг умумий хусусиятлари ва уларни баҳолаш йўналишлари

Атроф табиий муҳит ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо қиладиган компонентлардан таркиб топган. Уларга атмосфера, сув, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот олами, ер ости бойликлари киради.

Ушбу компонентларнинг ресурслари хусусий экология иқтисодиётининг тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилади.

Табиат компоненти ресурсларини ҳисобга олиш, уларнинг ҳолатини баҳолаш экология иқтисодиётида бирламчи ахборотларни олиш, табиий — экологик — иқтисодий алоқаларни тартибга солиш ва оптимизациялашнинг мақсадга мувофиқ йўналишларини белгилашга имкон беради. Табиий ресурслар тўғрисидаги ахборотлар қуйидаги мақсадларга хизмат қилади:

- табиий бойликларни баҳолаш ва улар билан таъминланиш даражасини аниқлаш;
- табиий ресурслар динамикаси ва улардан фойдаланишни таҳлил қилиш;
- табиий ресурсларга хўжалик фаолиятининг таъсирини баҳолаш;
- табиий ресурслар ҳолати, улардан фойдаланиш ва уларни такрор ишлаб чиқаришни узоқ муддатларга башоратлаш ва режалаштириш;
- халқ хўжалиги, унинг тармоқлари ва ҳудудий комплекслари ва тармоқларининг ривожланиши ва жойлашишини техник-иқтисодий асослаш;
- корхоналарнинг, тадбиркорларнинг табиий ресурслардан фойдаланиши ва уларни такрор ишлаб чиқаришни лойиҳалаштириш.

Табиий ресурслардан фойдаланишни баҳолаш қуйидаги кўрсаткичлар орқали амалга оширилиши мумкин: хомашё ва табиат муҳофазаси мақсадларида фойдаланиладиган табиий ресурсларнинг ҳиссаси; қазиб олинган хомашёнинг улардан фойдаланиш нормативларига нисбати; биологик ресурслар бўйича, бундан ташқари, йиллик массаларнинг ҳосил бўлишига нисбати; умуман, чиқиндиларга кетадиган материаллар ҳиссаси ва уларнинг қайта ишлаш босқичлари бўйича нисбати ва бошқалар.

Табиат — хўжалик алоқаларини иқтисодий тартибга солиш учун табиат компонентлари ресурсларини баҳолаш зарур

ва у хомашё ёки ресурс бирлигига рента ёки қўшимча даромад-ни, шунингдек, ресурс ва табиий объект ёки участкани баҳолаш тизимини ўз ичига олиши керак. Табиий ресурсларни баҳолаш тизими 3- жадвалда берилган.

3-жадвал

Табиий ресурсларни иқтисодий баҳолаш тизими

Кўрсаткич	Ҳисоблаш функцияси	Баҳолашнинг мақсади
1. Хомашё учун рента	$P = X_0 - X_\phi + \sum \Delta P_i K_i$	Хомашё тўловини аниқлаш
2. Ресурс учун рента	$T = \sum P_x P_6$	Ресурс тўловини аниқлаш
3. Ресурс бирлигига йиллик муҳофаза ва ижтимоий самара	Самаранинг ўсишини ҳисобга олиб, юқорида келтирилган формула бўйича	Ҳимоя қилиш ва ижтимоий самарани ҳисобга олиш
4. Ресурсни баҳолаш	$B = \sum T_i K_i + \sum C_i K_i - \Phi K_i$	Табиий бойликларни ва ресурслардан фойдаланиш ва яхшилаш бўйича тадбирлар самарасини аниқлаш
5. Табиий объектни баҳолаш	$B_0 = B_H + \sum P_x X_x + A_\phi$	Ресурсларни фойдаланишдан чиқарганда нобудгарчиликни ҳисобга олиш

Рента имкони борича (охирги чегарагача) ижтимоий зарурий харажатлар билан (X_0) хомашё учун фактик ҳолга келтирилган харажатлар (X_ϕ) ўртасидаги фарқ плюс унинг иқтисодий баҳосининг t йилда ўсиши (ΔP_i) ушбу кўрсаткичнинг дастлабки даврга келтириш коэффициенти (K_i) орқали ҳисобланади. Хомашёни ишлаб чиқариш учун ижтимоий зарур ва фактик харажатлар уларнинг сифатини ҳисобга олиб қабул қилиниши, яъни бир хил сифатга эга бўлган хомашёни олиш учун кетадиган харажатларга асосланиб ҳисобланиши лозим.

Табиий ресурсларга рента (T) ресурс бирлигидан (P_6) келиб чиқадиган хомашё рентаси (P_x) йиғиндиси сифатида ҳисоблаб чиқилади. Хомашё ёки табиий ресурсга рента улардан фойдаланганлик учун тўловни белгилашга имкон беради.

Ресурс бирлигини баҳолаш (B) ресурс ёки хомашёга рента, ресурсларни эксплуатация қилиш даври вақтини (V_i) ҳисобга олиб, уларни муҳофаза қилиш ва ижтимоий функциясида олинадиган самара (C_i) йиғиндиси минус асосий фондларнинг (Φ) муддатидан олдин ишдан чиққан амортизацияланмаган қисми сифатида ҳисоблаб чиқилади. Улардан табиий бойликларни баҳолашда ва табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, уларни асраш ва яхшилаш тадбирларининг самарадорлигини аниқлашда фойдаланилади.

Табиий ресурсни баҳолаш (B_0) табиий ресурс бирлигининг йиллик нормативга нисбатан баҳолаш ёки ундан фойдаланиш ҳажмини (H) баҳолаш (B) (табиий ресурсни баҳолаш), хомашё рентаси (P_x), хомашё ҳажмини (X_x) (биологик ресурслар учун тўпланган захираларни баҳолаш) баҳолаш йиғиндиси плус ресурсларни эксплуатация қилиш бўйича асосий фондларнинг (A_{ϕ}) эскиришини (йўқотилиши) баҳолаш сифатида ҳисоблаб чиқилади. Бундай баҳолаш табиий ресурсларни эксплуатациядан чиқаришда қўлланилади ва лойиҳа ишларида ҳисобга олинади.

Умумлаштирилган баҳолаш тизими асосида табиий ресурсларнинг ҳар бир тури учун уларнинг хусусиятларини ҳисобга олиб, ўзларининг баҳолаш тизими ишлаб чиқилади. Бундай баҳолаш тизими навбатдаги параграфларда таърифланган.

6.2. Атмосфеа ресурслари

Атмосфера азот, кислород, сув буғлари, карбонад ангидрид ва бошқа газлар, чангсимон зарралардан таркиб топган Ер шарининг газсимон ресурсларидир. Атмосфера қуйидаги хусусиятларга эга:

- кимёвий таркибининг нисбатан бир текис шаклланишига имкон берадиган серҳаракатчанлиги;
- маконда (худудда) ва вақт бирлигида табиий кўрсаткичларнинг ўзгарувчанлиги ва унинг табиатда сувнинг айланиб юришини таъминлаши;
- Ер юзасига қуёш энергиясининг тушиши, шунингдек, Ерда ёруғлик шароитларини таъминлайдиган электромагнит тўлқинлари учун тиниқлик (шаффофлик);
- газсимон ва чангсимон моддаларни ютиши, худудларда тарқатиши;
- ёғинлар тушиши ва биологик модда айланишида қатнашиши ҳисобига ўз-ўзини қудратли тозалаш қобилиятига эгаллиги ва уларнинг атмосфера кимёвий таркиби барқарорлигини таъминлаши ва бошқалар.

Бу хоссаларига мувофиқ атмосфера тирик организмларнинг мавжудлиги ва яшаш муҳитининг асосий шarti ҳисобланади, Ернинг иссиқлик балансида фаол роль ўйнайди, қўшлаб технологик жараёнларни, энергия ишлаб чиқаришни таъминлашда, авиация ва пневматик транспортда, зарарли газ ва чангларни тозалашда фойдаланилади, кислород, азот ва бошқа кимёвий моддаларни ишлаб чиқариш учун хомашё бўлиб хизмат қилади. Ҳойлар атмосферасининг табиий кўрсаткичлари иқлим билан даволашда фойдаланилади. Атмосфера биосфера, гидро-

сфера ва литосфера билан ўзаро таъсирда бўлади. Карбонат ангидрид, кислород ва азотнинг асосий манбаи сифатида тирик организмларнинг ҳаёти ва фаолияти учун зарур бўлган биологик модда айланиб юришида фаол иштирок этади. Улар орқали табиатда сувнинг айланиб юриши амалга ошади. Атмосфера геологик модда айланиб юришида — тоғ жинсларининг парчаланиши, емирилиши, хуудларда чанг, қум ва бошқа катта зарраларнинг кўчиб юришида фаол роль ўйнайди.

Атмосфера ва табиий, ишлаб чиқариш, ижтимоий тизимлар ўртасида тесқари алоқа мавжуд. Атмосферанинг ҳолати бу тизимларнинг ҳолатига ва ишлашига, яъни литосфера юзасининг ҳолати, саноат ва бошқаларнинг чиқармалари, маиший чиқиндиларга боғлиқдир. Улар Ернинг иссиқлик балансига, жонли табиатга, намликнинг айланиб юришига, биологик модда айланиб юришига ва бошқа жараёнларга катта таъсир ўтказади.

Атмосферада модда айланиб юриши қуйидаги баланс нисбатига ифодаланади:

$$M_0 = M_6 + K - C$$

Бунда: M_0 — моддаларнинг охириги ҳажми;

M_6 — моддаларнинг бирламчи (дастлабки) ҳажми;

K — чиқармалар, шамол энергияси ва бошқа сабаблар ҳисобига моддаларнинг кирими;

C — моддаларнинг ёгин-сочинлар, ҳаво массаларининг алмашилиши, зарраларнинг ўтириши билан боғлиқ сарфлар.

Атмосферада газсимон моддалар тўпланиши (концентрацияси) уларнинг ҳаводаги бирламчи (дастлабки) миқдорига, моддалар кирими ҳажмига, уларнинг ҳаво массалари алмашилишида аралашиб кетиши (суюлтирилиши) ва атмосферадан ёгинлар билан чиқариб ташланишига боғлиқ бўлади. Чиқармалар ва уларнинг зарарлилиги қанча кўп бўлса, ҳавонинг ҳаракати шунча кам, ёгинлар эса шунча сийрак бўлади, атмосферада зарарли моддаларнинг тўпланиши (концентрацияси) шунча кўп ва уларнинг табиий, ишлаб чиқариш ва ижтимоий тизимларга таъсири шунча кучли бўлади. Айниқса чиқармалар ҳиссасининг кўплигида ҳавонинг узоқ вақт ҳаракатсиз ҳолати (ҳаракатсизлиги) хавфлидир. У смог деб аталадиган ҳодисанинг пайдо бўлишига олиб келади. Смог — йирик саноат шаҳарларида (АҚШ, Европа, Япония ва бошқалар) тутун, қурум, кул зарралари, чанг, ёқилғи буғи кабилар аралашмасидан иборат заҳарланган ҳаводир.

Зарарли моддаларнинг жонли табиатга ноқулай таъсири ҳаво ҳарорати ва намлигининг оптимал кўрсаткичларидан сезиларли четга чиқишида кучаяди. Атмосферанинг ҳамма қисми

ҳам ўз-ўзини тозалаш қобилиятига эга эмас. Булутлар чегараларидан юқорида бундай қобилият кўчсиз, заиф намоён бўлади ва у вертикал бўйича ҳаво массаларининг аралашшига, кўчиб юришига боғлиқ бўлади. Шунинг учун стратосферанинг ифлосланиши янада кўпроқ хавфлидир. Атмосфера локал (маҳаллий) ифлосланишининг кўчайиши билан унинг глобал ифлосланиши кўпаяди, айниқса, бу жараён ифлосланган ҳаво массаларининг кам миқдордаги ёғинлар билан қурғоқчил зоналарга кўчишида яққол намоён бўлади. Ҳаво массаларининг кўчиб юриши билан боғлиқ ҳолда зарарли моддалар атмосферадан бошқа жойларга тушади. Ғарбий Европа олтингуғурт газларининг саноат чиқармалари, масалан, кислотали ёмғир кўринишида Скандинавия мамлакатларига тушиши, тупроқ ва сув ҳавзаларини ифлослантириши мумкин. Лекин ёғинлар билан барча газлар тушмайди, уларнинг айримлари атмосферада тўпланиб, уни ифлослантиради.

Атмосферада содир бўладиган жараёнлар Ердаги турли нуқталарда унинг турли ҳолатда бўлишига олиб келади. Атмосфера ҳолатининг баъзи кўрсаткичлари (табиий кўрсаткичлар) ўзгарувчан бўлса, бошқалари (кимёвий таркиби) нисбатан доимий бўлади.

Атмосферанинг табиий ҳолати гидрометеорологик кўрсаткичлар тизими билан ҳарактерланади ва улар гидрометеорологик станцияларда аниқланади. Шунингдек, атмосферанинг кимёвий таркибини аниқлаш бўйича кузатувчи (мониторинг) пунктлар тармоғи мавжуд. Уларни назорат қилиш учун зарарли моддалар тўпланишининг рухсат этилган меъёри (нормалари) ишлаб чиқилган. Мамлакатимизда атмосферага зарарли моддалар чиқариш ва уларнинг манбалари ҳисобга олиб борилади, чиқармаларни тозалаш ва утилизациялаш бўйича тадбирлар амалга оширилаётир, газ тозалаш қурилмаларининг ишлари ҳисобга олинаётир. Буларнинг ҳаммаси ҳаво ҳавзасининг ҳолати ва ундан фойдаланиш бўйича хилма-хил ахборотларни олишга имкон беради. Лекин одатда баҳолаш учун унча кўп бўлмаган кўрсаткичлардан фойдаланилади. Ҳаво ҳавзасининг табиий ҳолати жойларнинг иқлим кўрсаткичлари бўйича баҳоланади; уларга асосланиб махсус методика бўйича турли муддатларда об-ҳаво баҳоланади.

Ҳаво ҳавзаси ифлосланишини баҳолаш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

- барча ифлослантирувчи манбалардан чиқариладиган моддалар миқдори;
- ушлаб қолинган чиқармалар ҳиссаси;

- ушлаб қолинган чиқармалардан утилизация қилинганлари ҳиссаси;

- атмосферада фактик мавжуд бўлган зарарли моддаларнинг уларнинг рухсат этилган концентрацияси (тўпланиши) меъёрларига нисбати;

- бир йил давомида атмосферада зарарли моддалар миқдорининг рухсат этилган концентрацияси миқдоридан ортиб кетган кунлар сони.

Бу кўрсаткичларни умуман, интегрентлар бўйича шаҳарлар, қишлоқлар, маъмурий туманлар бўйича ҳисоблаб чиқиш керак.

Атмосфера ифлосланишининг асосий манбалари иссиқлик электр станциялари, металлургия ва қурилиш комплекслари, шунингдек, иситиш саноати ва автомобиль транспорти ҳисобланади. Ифлосланиш даражаси ва унинг манбаларининг роли халқ ҳўжалиги структурасига боғлиқ. Ўзбекистонда 2001 йилда атмосферага чиқарилган зарарли моддалар 250,3 минг тонна бўлган, шундан турғун манбаларга 711,8 минг тонна (31,6%) ва ҳаракатланувчи манбаларга 1538,5 минг т. (69,4%) тўғри келган. Мустақиллик йилларида қатор тадбирлар амалга оширилиши натижасида бу борадаги кўрсаткичлар бироз яхшиланди. 2001 йилда 1991 йилдагига нисбатан атмосферага чиқариладиган зарарли моддалар миқдори 3805 минг тоннадан 225,3 минг тоннага тушган, яъни 1554,7 минг тоннага камайган.

Атмосферага чиқарилган чиқиндилар умумий миқдорида саноат тармоқларининг улуши (% ҳисобида) қуйидаги маълумотлар билан характерланади: иситиш саноати 40%, электр энергетика 28%, металлургия 14%, қурилиш индустрияси 5%, кимё саноати 3%. Турли шаҳарларда автотраспорт ҳиссасига 10%дан 80%гача чиқармалар тўғри келади.

Ҳаво ҳавзасини иқтисодий баҳолаш ҳаво ифлосланишининг зиёни билан белгиланади, яъни ҳаво ҳавзасидан фойдаланиш натижаларига боғлиқ бўлади (4-жадвал).

4-жадвал

Ҳаво ҳавзасини иқтисодий баҳолаш тизими

Кўрсаткичлар	Ҳисоблаш формуласи	Баҳолашнинг мақсади
1. Ифлослантирувчи модда бирлигига келадиган зиён	$Z = [HT_{\tau} + HT_{ик} + HT_{юк} / Ч] + \Sigma \Delta Z_{И_{\tau}}$	Ифлослантириш учун тўловларни аниқлаш
2. Майдон бирлигига келадиган зиён	$M_{\phi} = \Sigma Z_{\tau} / M$	Ҳудди шундай мақсад
3. Ҳаво ҳавзаси	$B = M_{\phi} / M$	Зиёни аниқлаш ва ифлосланиши бартараф этиш бўйича тадбирлар самараси

Зиённинг (З) ўлчами (қиймати) ифлосланган ҳавонинг табиий, ишлаб чиқариш ва ижтимоий тизимларга таъсири бўйича аниқланади. Бунинг учун табиий-иқтисодий шароитларга ва ҳавонинг ифлосланиш даражасига ёки ундаги ифлослантнувчи моддаларнинг миқдорига боғлиқ ҳолда ушбу тизимлар учун нормативлар (Н), ишлаб чиқилади. Бу нормативлар (Н) шунингдек, табиий (Т_н), ишлаб чиқариш (Т_и) ва ижтимоий (Т_и) тизимларнинг иқтисодий кўрсаткичлари бўйича ифлосланишнинг ҳаво ҳавзасига етказадиган умумий зиёни аниқланади. Уни чиқармалар (Ч) ҳажмига бўлиб, 1 тонна чиқарманинг зиёни (З) аниқланади ва у ҳаво ҳавзасидан фойдаланишнинг иқтисодий баҳоси (Б_н) бўлиб хизмат қилади. У ҳаво ҳавзасидан фойдаланувчилардан ундирилади. Иқтисодий баҳолаш истиқболда ҳаво ҳавзасининг ифлосланишидаги ўзгаришларни ҳисобга олиб ҳисоблаб чиқилади. Сўнгра майдон бирлигига (М₆) турли ифлослантнувчилардан (И_т) етказилган зиён (З_т) ҳисоблаб чиқилади. Бунинг учун турли ифлослантнувчилардан (И_т) келадиган зиённинг йиғиндиси (З_т) майдонга (М) бўлинади ва шу асосда ҳаво ҳавзаси иқтисодий баҳоланади.

Саноат чиқармаларининг ҳаво массасини ифлонлантиришга таъсири уларнинг кўчиб юриши туфайли катта майдонларга тарқалади. Лекин ҳавонинг ифлосланиш даражаси бир хил бўлмайди ва у чиқарма манбаларидан узоқлашган сари камайиб боради. Шунинг учун ҳаво ҳавзасини иқтисодий баҳолаш микрорайонлар бўйича амалга оширилиши керак ва улар ҳавонинг ифлосланиш даражаси, табиий, ишлаб чиқариш ва ижтимоий тизимларнинг ривожланиш ҳолати ва даражасига боғлиқ ҳолда аниқланиши лозим.

6.3. Сув ресурслари

Сув ресурслари ҳамма жойда ва кўп томонлама аҳамиятга эга. Улар сув манбаи, биологик маҳсулот, энергия, кимёвий модда, шунингдек, транспорт, аҳолининг дам олиш ва соғломлаштириши воситаси бўлиб хизмат қилади. Сув — гидросферанинг асосий элементи (океанлар, денгизлар, сув ҳавзалари), бундан ташқари у атмосфера таркибига сув буғлари, литосферага туپроқ қоришмаси, ер ости ва грунт сувлари сифатида киради, қаттиқ ҳолатда (музликлар, қор, музлоқлар), эркин ва боғланган (биосферада) ҳолатда бўлади.

Сув куйидаги хоссаларга эга:

- серҳаракатлиги ва сувдаги моддаларнинг табиий аралашиб кетиши қобиляти билан ажралиб туради;

кўйлаб моддаларнинг жуда яхши қоришмаси ҳисобланади ва шунинг учун, қоида тариқасида, турли концентрациядаги қоришмаси кўришишида мавжуд бўлади;

- таркибда эритилган ҳолатда кислород ва корбонат ангидрид бор бўлиб, улар сувни биологик организмлар муҳитига айлантиради;

- тез буғланади ва атмосферанинг сув (нам) билан тўйинишини таъминлайди;

- катга солиштирма иссиқлик ҳажмига, иссиқлик ўтказиш ва буғ ҳосил бўлишига боғлиқ бўлган яширин иссиқликка эга бўлиб, улар сезиларли миқдордаги энергияни ташин (кўчириш)га имкон беради;

- суяқ кўришида енг катга юзани қоплайди ва капилляр тизимларни кўп миқдордаги сув билан таъминлайди, қаттиқ ҳолатда эса кам солиштирма оғирликка эга бўлиб, сув ҳавзаларини музлаб қолишдан сақлайди.

Бу хоссалар сувнинг ердаги табиий-экологик жараёнларда катга роль ўйнашини олдиндан белгилаб беради. Қуёш энергияси таъсирида сувнинг айланиб юриши содир бўлади ва улар атмосферани чанг ва газлардан тозалашга имкон беради, сувни чучуклаштиришни ва энергияни маконда (хулудда) ва вақт мобайнида қайта тақсимланишини таъминлайди. Бундан ташқари, океан ва денгизларда денгиз оқими кўринишида доимий сув алмашиниши мавжуд бўлиб, улар ер юзасида иссиқликни тақсимлашда катга роль ўйнайди.

«Атмосфера- Ер юзаси» тизимида сув айланиб юришида ҳар йили бир метр қалинликка яқин сув қатлами иштирок этади. Чучук сувнинг асосий манбаи, моддалар ва энергия геологик ва биологик айланиб юришининг асосий шароити сифатида «денгиз – қуруқлик» тизимидаги сувнинг айланиб юриши энг муҳим аҳамиятга эга. Бу айланиб юришни қуйидаги нисбатларда ифодалаш мумкин:

$$C_0 = C_6 + K - O$$

Бунда: C_0 – қуруқликдаги якуний (охирги) сув захиралари;

C_6 – қуруқликдаги дастлабки (бошланғич) сув захиралари;

K – қуруқликка келадиган сув кирими, m^3 ;

O – денгизга қуйиладиган сув оқими, m^3 .

Сувнинг кирими ва сарфи ҳажмига боғлиқ ҳолда қуруқликда унинг захираси мавсумлар ва йиллар, янада давомий даврлар бўйича ўзгариб туради. Қуруқликда сув захираларининг ўзгариб туришини ҳисоблаш мураккаб бўлиб, у аҳамияти катга бўлишига қарамасдан амалда ҳисобланмайди.

Қуруқликда сувнинг айланиб юриши ҳам катта аҳамиятга эга. Тўпланган сув заҳираларининг ўзгариши эътиборга олин- маса, қуруқликда сувнинг айланиб юришини қуйидаги нисбат- ларда ифодалаш мумкин:

$$\dot{E}-O=B$$

Бунда: \dot{E} —ёғинлар, мм;

O—оқим, мм;

B—буғланиш, мм. Ёғинлар ҳажмининг оқимлар ҳажмига нисбати қуруқликда сув айланиб юришининг интенсивлигини характерлайди.

Табиий ёки қуруқлик юзасидан буғланиш ва биологик ёки транспирация буғланиши фарқланади. Биологик буғланиш биоло- гик модда айланиб юришининг асосида ётади, чунки бир тонна бирламчи қуруқ органик массанинг ҳосил бўлиши учун 400 тонна- га яқин сув керак бўлади. Умумий буғланиш қанча катта бўлса ва унда транспирация (биологик) буғланишнинг ҳиссаси юқори бўл- са, биологик модда айланиб юришининг ҳажми шунча юқори бў- лади. Худудларнинг сув режимини тартибга солиш вазифаси унинг биологик маҳсулдорлиги нуқтаи назаридан шундан иборатки, у қуруқликда сув айланиб юришининг интенсивлигини кўтаришга, транспирация буғланишининг ҳиссасини кўпайтиришга ва орга- ник модда бирлигининг ҳосил бўлишига сарфланадиган сув сар- фини камайтиришга имкон беради.

«Денгиз — қуруқлик» тизимида сувнинг айланиб юриши геоло- гик модда айланиб юришида — тоғ жинсларининг парчаланиши, юмшалиши, аралашishiда, қуруқликдан денгиз ва океанларга сувда эритилган моддаларнинг зарралари ювилиб боришида катта роль ўйнайди. Шулар орқали биологик модда айланиб юришини таъ- минлаш учун сувга озуқа элементларининг қўшилиши таъминлана- ди. Денгиз ва океанлар биологик маҳсулдорлиги геологик модда айланиб юришининг ҳажмига боғлиқдир.

Сув ресурслари халқ хўжалигида сув манбаларидан олиш ва олмасдан ҳудудий ва тармоқ мақсадлари учун шунингдек оқова сувларини чиқариб ташлаш учун фойдаланилади. Сув ресурслари- дан ҳудудий фойдаланишда (биологик маҳсулотларни ишлаб чиқариш, аҳолининг дам олиши, транспорт учун) сув манбалардан чиқарилмайди ва асосан ўзининг сифатини ўзгартирмайди, тар- моқлараро фойдаланишда эса (суғориш, саноат ва маданий-маи- ший эҳтиёжлар, электр энергия ишлаб чиқариш учун), қоида тари- қасида, манбалардан чиқариб олинади ва бунда кўпишча табиий режими бузилади.

Одам қадимдан ўзининг хўжалик фаолияти жараёнида ўр- монларни кесиб ва ерни ҳайдаб сувнинг ҳажмига, тақсимланиши ва сифатига таъсир кўрсатган. Ҳавонинг ифлосланиши, ўғитлар ва

заҳарли химикатлар қўлланилиши муносабати билан одамнинг сув сифатига таъсири янада кучайди. Буни экология иқтисодиётида сув ресурслари ҳолатини ҳисобга олишда ва улардан фойдаланишда ҳар томонлама эътиборда тутиш керак.

Ҳозирги вақтда ёғинлар ва қуруқликдаги сув оқимлари етарли даражада тўлиқ ҳисобга олинаётир, бошқа сув турлари эса, айниқса, ер ости сувлари, шунингдек, сув сифати ва сув ҳавзаларининг биологик маҳсулдорлиги фақат тахминан ҳисобланаётир. Қуруқликдаги сув ресурслари баланси, унинг структураси, жойлашиши, динамикаси етарли ўрганилмаган. Сувдан фойдаланувчилар ва сув ҳавзаларига оқоваларни чиқариб ташлаш тўлиқ ҳисобга олинмаган. Сўнги йилларда мамлакатнинг сув ресурсларини ҳисобга олишни ва уларни муҳофаза қилишни яхшилаш тадбирлари амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон ҳудудига сув ресурслари ҳолати ва улардан фойдаланиш қуйидаги маълумотлар билан характерланади: ёғинлар—185мм; буғланиш—158мм; буғланишнинг ёғинга нисбати—87%; транспирация буғланишининг ҳиссаси—0,29%; сувнинг якуний солиштирма оқими—205 минг м³/км²; якуний оқимга нисбати сувдан фойдаланиш—32,2%, сув истеъмолига нисбатан сув ажратиб бериш—35%. Бу нисбий кўрсаткичлардан сув ресурсларнинг ҳолати ва улардан фойдаланишнинг йўналишларини баҳолашда фойдаланиш мумкин.

Сув ресурсларини иқтисодий-экологик баҳолаш уларнинг кўп хиллиги, у ҳамма жойда ва кўп мақсадли фойдаланиш йўналишлари мавжудлиги ифлосланиш манбаларининг хилма-хиллиги туфайли анча мураккабдир.

Ер усти сувларини иқтисодий баҳолаш уларнинг ўзаро таъсирини ҳисобга олиб, ҳавза бўйича кўриб чиқилиши ва баҳолаш комплекс бўлиши, яъни қишлоқ хўжалиги, энергетика, табиат муҳофазаси самараларини ўз ичига олиши керак. Бунда самарадорликнинг турли турлари ҳавза ҳудудлари бўйича ўзгаради ва у ҳавзанинг турли қисмлари учун баҳолашни дифференциялаш заруратини келтириб чиқаради. Буларнинг ҳаммаси баҳолашнинг мураккаб тизими ва уларнинг натижаларини олишнинг махсус методларини ишлаб чиқишни тақозо этади. Сув ресурсларини иқтисодий баҳолашда 3-жадвалда берилган хомашё учун рента, ресурс учун рента, ресурсни баҳолаш, табиий объектни баҳолаш формулаларидан фойдаланиш мумкин.

6.4. Биологик ресурслар

Биологик ресурслар жонли табиат ресурслари бўлиб, улар ўсимликлар, ҳайвонлар ва микроорганизмлардан таркиб топган ва барча муҳитларда — ерда, сувда, ҳавода тарқалган. Биологик

ресурслар — комплекс ресурслардир: уларга продуцентлар, консументлар, редуцентлар киради.

Биологик ресурслар тирик органик массаларнинг тўпланган заҳиралари, биологик модда айланиб юришининг ҳажми ва биологик маҳсулотнинг ҳажми билан характерланади. Тўпланган заҳиралар — тирик органик массаларнинг реал заҳираларидир. Биологик модда айланиб юришининг ҳажмига продуцентлар, редуцентлар ва консументлар органик массалари маҳсулотлари йиллик ҳажми, биологик маҳсулот ҳажмига органик массанинг йиллик реал ўсиши киради.

Биологик ресурслар ҳаракатининг асосида тўпланган заҳиралар ҳажми ва структураси, биологик модда айланиб юриши ва биологик маҳсулот ўртасидаги алоқалар ётади. Моддаларнинг биологик айланиб юриши жараёнида органик массанинг шаклланиши ва қуриб қолиши, ҳалок бўлиши содир бўлади. Тўпланган заҳираларнинг тўпланиши ушбу жарёнлар нисбатига боғлиқ бўлади. Тўпланган заҳираларнинг динамикаси қуйидаги баланс нисбатларида ифодаланади:

$$Z_{\text{я}} = Z_{\text{б}} - \dot{Y} - K$$

Бунда: $Z_{\text{я}}$ — органик массалар заҳираларнинг якуний массаси;
 $Z_{\text{б}}$ — органик массалар заҳираларининг бошланғич (дастлабки) массаси;

\dot{Y} — органик массанинг ўсиши;

K — органик массанинг қуриб қолиши ва ҳалок бўлиши.

Бу нисбат барча биологик ресурслар ва уларнинг элементларига нисбатан қўлланиши мумкин. Ўсиш ҳажми ва органик массанинг қуриб қолиши (ҳалок бўлиши) нисбатига боғлиқ равишда биологик ресурслардан тўпланган заҳираларнинг кўпайиши, стабиллашиши ва камайиши жараёнлари содир бўлиши мумкин. Нормал шароитларда тўпланган заҳиралар стабил бўлади ёки ўсади, уларнинг камайиши, агар уларнинг маҳсулдорлигини кўпайтириш мақсадида биологик ресурсларни тартибга солиш бўйича махсус тадбирлар билан боғлиқ бўлмаса, нормадан четга чиқиш бўлади.

Биологик ресурслардан фойдаланишнинг асосида ётадиган энг муҳим хусусият уларнинг стабиллашиши ёки стабиллашишга асосланиб биологик ресурсларнинг ички структурасини ва атроф-муҳитни яхшилаш ҳисобланади. Ресурслардан фойдаланиш уларни яхшилашга олиб келиши керак. Бунинг учун биологик маҳсулотларни тайёрлаш ҳажми уларнинг йиллик ўсишидан ортиқ бўлмаслиги лозим. Ресурслардан фойдаланиш характери ва структураси эса улардаги алоқаларни оптимизаци-

ялашга йўналтирилиши ва бунда биологик модда айланиб юришини кучайтириш ва шу асосда биологик маҳсулотни кўпайтириш асосий мақсад бўлиши керак. Иқтисодий жиҳатдан биологик ресурслардан фойдаланишнинг натижаси биологик маҳсулотларни тайёрлашдан олинадиган самара ва атроф-муҳитни яхшилаш ҳисобланади. Буларнинг ҳаммаси биологик ресурслардан фойдаланишнинг асосий тадбирларидан бири сифатида уни ташкил этишда, шунингдек, биологик ресурслардан фойдаланишни ҳисобга олишнинг ўзига хос кўрсаткичларини аниқлашда алоҳида аҳамиятга эга.

Биологик ресурслар инсон ҳаётининг энг муҳим омили ҳисобланади, чунки улар озиқ-овқат ва ёқилғи манбаи, турли маҳсулотларни тайёрлаш учун органик хомашё бўлиб хизмат қилади. Сўнгги йилларда уларнинг муҳитни тозаловчи табиий филтёр сифатидаги, шунингдек, аҳолининг дам олиши ва саломатлиги воситаси сифатидаги роли кескин ошди. Ишлаб чиқариш тизимида биологик ресурслар биосаноат суперкомплексининг хомашё қисми ҳисобланади ва ушбу суперкомплекс агросаноат, ўрмон саноати, балиқ саноати комплексларини ўз ичига олади. Уларнинг ҳар бири у ёки бошқа биологик ресурс турларидан фойдаланиш билан боғланган. Табиий ва ижтимоий тизимлар доирасида биологик ресурслар ҳудудлар биоэкологик инфратузилманинг асосий элементи ҳисобланади. Улар табиат муҳофазасида ва аҳолини соғломлаштиришда катта аҳамиятга эга.

Биологик ресурсларнинг ҳолати бир нечта нисбий кўрсаткичлар билан баҳоланади: биологик массанинг ҳажми (т/га), шу жумладан, тўпланган масса, биологик модда айланиши массаси, маҳсулотлар массаси; уларнинг маҳсулотларидан фойдаланиш даражаси (%); биосаноат комплекси структураси (%): агросаноат, ўрмон саноати, балиқ саноати. Шу нуқтаи назардан Ўзбекистонда биологик ресурсларнинг ҳолати ва улардан фойдаланиш, биосаноат комплекслари структураси қуйидаги хусусиятларга эга. Республика бўйича ўртача биологик массалар ҳажми (т/га) тўпланган массалар бўйича 1 т/га, биологик модда айланиб юриш массаси—1,4 т/га, маҳсулотлар массаси—0,8 т/га. Биологик масса маҳсулотлардан фойдаланиш даражаси 45%, биосаноат комплекси структурасида агросаноат 98%, ўрмон саноати комплекси 2% ҳиссага эга.

Биологик ресурсларни иқтисодий баҳолаш ҳосил бўладиган органик хомашёнинг барча турлари, ресурсларни муҳофазалаш ва ижтимоий функциялари турлари бўйича амалга оширилади. Биологик ресурсларнинг ҳудудлар билан боғлиқлиги ҳисобга олиниб, уларни баҳолаш ресурслар бўйича ва уларнинг

компонентлари бўйича майдон бирлигига ҳисоблаб чиқилади. Бунда айрим компонентлар ҳар йили ҳосил бўладиган органик хомашё бўйича ва уларнинг бошқа компонентларга ва умуман, биологик ресурсларга таъсирини ҳисобга олган ҳолда уларнинг муҳофаза аҳамияти бўйича ҳисоблаб чиқилади. Биологик ресурсларни иқтисодий баҳолаш тизими ва ҳисоблаш методлари 3-жадвалда берилган табиий ресурсларни иқтисодий баҳолаш тизимига мос келади. Шунинг учун биологик ресурсларни иқтисодий баҳолашда 3-жадвалда берилган ҳисоблаш формуласидан фойдаланилади.

Биологик ресурслар ва улардан фойдаланиш кўп хусусиятларга эга бўлиб, уларни иқтисодий баҳолашда ҳисобга олиш керак. Бу ресурслардан турли хил органик хомашё ва муҳофазалаш самараси бўйича фойдаланиш мумкин. Шунинг учун баҳолашда улардан комплекс фойдаланишнинг максимал самараси ўз ифодасини топиши керак. Баҳолаш жараёнида улардан максимал ва фактик фойдаланиш структураси ва максимал катталикка эришишнинг асосий тадбирлари кўрсатилиши лозим.

Биологик ресурсларни баҳолашда улардан фойдаланишнинг оптимал режимига эришишни ва рационал фойдаланганлик учун раббатлантиришни мўлжаллаш керак. Аксинча, ресурсларнинг ёмонлашувига олиб келадиган норационал фойдаланиш учун жарима санкциялари қўлланиши зарур.

Кўп ҳолларда биологик ресурслар улардан олинadиган маҳсулотлар ва муҳофаза самараси бўйича бир-бирини алмаштириши мумкин. Шунга мувофиқ иқтисодий баҳолаш уларни истеъмол қилишнинг оптимал структурасини ҳисобга олиб, ресурслардан фойдаланишнинг энг самарали йўналишлари ва энг самарали маҳсулотларни олиш кўрсаткичларига асосланиб аниқланади.

6.5. Тупроқ ресурслари

Тупроқ ресурслари — биологик ресурслар бўлиб, уларнинг ҳосил бўлиши ҳалок бўлган органик массанинг қайта ишланиши билан ва яшаш муҳити — литосферанинг юқори юмшоқ қобиғи билан боғлиқдир. Шунинг учун улар тирик организмларнинг тўпланган захиралари, биологик модда айланиб юриши ҳажми, тупроқнинг йиллик органик қисми ёки гумус кўринишидаги маҳсулотлар ва чиқиндилар билан ажралиб туради. Тўпланган органик массанинг таркиби ва ҳажми, унинг ўсиши ҳалок бўлган органик масса тушумининг таркиби ва ҳажмига, уларнинг тупроқ кесими ва яшаш муҳити бўйича тақсимланишига боғлиқ бўлади.

Тупроқ ҳаракати ва ишлаб туришининг асосида яшаш муҳитининг сифати ва ер усти ва тупроқ организмларининг биологик айланиб юриши ҳажми ва структураси ўртасидаги алоқалар ётади. Бунда тупроқнинг энг муҳим хусусияти унда биологик организмлар фаолиятининг чиқиндилари — гумуснинг тўпланиши бўлиб, улар озуқа моддаларининг манбаи бўлиб хизмат қилади ва бир вақтнинг ўзида тупроқнинг табиий ҳоссабини яхшилайдди. Тупроқда гумуснинг ўзгариши тўпланган биомассалар каби аниқланади ва у қуйидаги нисбат кўринишини олади:

$$\Gamma_{\text{я}} = \Gamma_{\text{б}} + \dot{\Upsilon} + \Pi$$

Бунда: $\Gamma_{\text{я}}$ — гумуснинг якуний захираси;

$\Gamma_{\text{б}}$ — гумуснинг бошланғич захираси;

$\dot{\Upsilon}$ — гумуснинг йиллик ўсиши;

Π — гумуснинг йиллик ювилиб кетиши ва парчаланиши.

Нормал шароитларда гумус захиралари стабил (барқарор) бўлади ёки кўпаяди. Уларнинг камайиши тупроқдан нораціонал фойдаланиш билан боғлиқ бўлади.

Тупроқдаги биологик жараёнлар, шунингдек, гумуснинг ўсиши, парчаланиши ва ювилиб кетиши ҳалок бўлган органик массаларнинг ҳажми ва таркибига, тупроққа ишлов беришга об-ҳавога ва бошқа кўрсаткичларга боғлиқдир. Ўсимликларнинг озуқа элементлари билан таъминланиши ва ҳосилдорлиги ушбу кўрсаткичларга боғлиқ бўлади. Умуман, ўсимликларнинг ҳосилдорлиги ва тупроқдаги биологик жараёнларнинг интенсивлиги ўртасида тескари алоқа мавжуд ва улар об-ҳаво шароитларидан қатъи назар ҳосилдорликнинг ўзгариб туришига олиб келади.

Ер — қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг асосий воситаси бўлиб, унинг самарадорлиги ва ўсиш суръатлари ва шунингдек, ердан рационал фойдаланиш, уни яхшилаш ва муҳофаза қилиш бўйича тадбирларнинг ҳажми ва самарадорлиги тупроқ ҳолатига боғлиқ бўлади. Булар қишлоқ хўжалик ерларнинг ҳолатини ҳисобга олиш ва баҳолашнинг аҳамиятини оширади.

Тупроқлар икки кичик тизимдан таркиб топади: яшаш муҳити ва биологик ресурслар. Улар ўсимликлар билан ўзаро муносабатларда бир бутун бўлиб ишгирик этади. Шунга қарамай, кичик тизимларнинг ҳар бири ўзининг таркиби, структураси, тузилишига эгадир.

Яшаш муҳити кимёвий ва механик таркиби, гумус миқдори, структураси, тузилиши, физик хоссалари, кимёвий реакцияси, эрозияга дучор бўлиши ва бошқа кўрсаткичлар билан ажралиб туради.

Тупроқнинг биологик ресурслари консументлардан, симбионтлардан, редуцентлардан таркиб топади ва маълум таркиби, структураси ёки тупроқ биоценози типи билан ажралиб туради. Амалиётда тупроқ ресурслари тупроқ тишлари ва тупроқнинг ҳар хиллиги билан ажралиб туради. Улар бир вақтнинг ўзида яшаш муҳитини ва тупроқнинг биологик ресурсларини ақс эттиради. Тупроқ сифати кўрсаткичлари бўлиб ундаги асосий озуқа элементлари — азот, фосфор, калийнинг ҳаракатланувчи шакллари миқдори хизмат қилади. Тупроқнинг маҳсулдорлигини дон, озуқа ва озуқа протеин бирликларидаги ўртача йиллик ҳосилдорлик характерлайди.

Қишлоқ хўжалигида тупроқ ресурсларидан қишлоқ хўжалик ер-мулклари сифатида фойдаланилади. Унинг таркибига шудгор, бўз ер, пичанзор, яйловлар, кўп йиллик дарахтлар киради. Улардан ташқари қишлоқ хўжалик корхоналарининг ерлари таркибига ўрмонлар, ўтлоқлар, жарликлар, сойлар, кумлар ва бошқа ерлар киради. Тупроқ ресурсларидан фойдаланишнинг йўналиши ва даражасини ер структураси ва қишлоқ хўжалик ерлари структураси характерлайди. Уларнинг ҳолатини ва улардан фойдаланишни баҳолаш учун ҳозирги вақтда қатор нисбий кўрсаткичлардан фойдаланилади: қишлоқ хўжалик ерларида ерларнинг (ботқоқланган, тошлоқ, шўрланган, шўрхок, эрозияга дучор бўлган ерлар) ҳиссаси, %; ердан фойдаланиш структураси (шудгор, пичанзор, яйлов, кўп йиллик дарахтлар), %; ихота ўрмонлари, %; шудгор ерларнинг мелиорацияланган қисми, %; ялпи маҳсулот, сўм: қишлоқ хўжалигида бир гектар ерга, сўм/га; ўсимликчиликда бир гектар шудгорга, сўм/га. Истиқболда кўрсаткичлар таркибига гумус ва азот, фосфор, калийнинг ҳаракатланувчи шакллари миқдори, биологик маҳсулдорлик кўрсаткичлари киритилиши мақсадга мувофиқ.

Ер ресурсларини иқтисодий баҳолаш улардан фойдаланишнинг кўп мақсадлилиги, экиладиган экинларнинг гоаят хилма-хиллиги ва табиий-иқтисодий шароитларнинг бир хил эмаслиги туфайли мураккаб муаммодир. Шу сабабли ер ресурсларининг асосий истеъмолчиси ҳисобланган қишлоқ хўжалиги мисолида иқтисодий баҳолашнинг асосий йўллари қуйида баён қилинади.

Ер — қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг асоси ҳисобланади. Шунинг учун уни шу йўналишда иқтисодий баҳолаш бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий-экологик муносабатларни такомиллаштиришда ва қишлоқ хўжалигининг самарадорлигини оширишда катта аҳамиятга эга.

Ер ресурслари қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг ҳажми ва самарадорлиги бўйича баҳоланади. Улар эса об-ҳаво шароитларига, етиштириладиган экин турларига,

транспорт шароитларига, хомашёдан фойдаланадиган ва уни қайта ишлайдиган корхоналарнинг яқинлигига ва бошқаларга боғлиқдир. Баҳолашга об-ҳаво таъсирининг ноъмалумлигини бартараф этиш учун уни қатор йилларда ҳосилдорлик ва харажатларнинг ўртача кўрсаткичлари бўйича ҳисоблаш керак. Бунда кўрсаткичлар алмашлаб экишдаги асосий экин бўйича ва алмашлаб экишни ҳисобга олиб аниқланади, яъни бошқа экинларни етиштириш самарадорлиги ҳам ҳисобга олинади.

Ерни баҳолашда ишлаб чиқариш ва маҳсулотни истеъмол пунктларига етказиш (транспорт харажатлари) харажатлари, йўл тармоқлари ҳолати, маҳсулотни қайта ишлайдиган ва истеъмол қиладиган пунктларнинг яқинлиги ва бошқа шароитлар ҳисобга олинади.

Ер ресурсларини баҳолаш тизимлари ва уларни ҳисоблаш методлари биологик ресурслар билан деярли бир хил бўлади.

6.6. Минерал хомашё ресурслари

Минерал хомашё ресурслари жонсиз табиат ресурслари бўлиб, улардан конструкция ва бошқа материаллар, кимёвий бирикмалар, ўғитлар ва бошқа кўп хил маҳсулотларни ишлаб чиқаришда фойдаланилади. Улар фойдаланиш жараёнида йўқ бўлиб кетмайди ва ўзларининг фойдали хоссаларини йўқотмайди, геологик ва хўжалик молда айланиб юриши жараёнида ўз шакли ва жойлашган ўрнини ўзгартиради. Минерал хомашё ресурсларининг манбаи литосферанинг инсон фойдаланиши мумкин бўлган қисми ва сезиларсиз даражада гидросфера ҳисобланади. Амалий жиҳатдан фойдаланилаётган барча кимёвий элементларнинг заҳиралари уларнинг ҳар йили қазиб олинаётган ҳажмидан юз миллионларча марта кўпдир. Агар Ернинг инсон фойдаланиши мумкин бўлган қобиғида мавжуд бўлган элементлар заҳираларини ажратиб олиб қатламларга айлантириш имкони бўлганда эди, шунда ерда темир қатлами қалинлиги 1 км. га яқин, мис, никель ва хром 1 м. га яқин, кўрғошин 10 см. га яқин, симоб 1 см. га етган бўлар эди. Бу заҳираларнинг ҳатто миллиондан бир қисmini қазиб олиш ва ер юзасида тарқатиш Ер юзаси кимёвий таркибининг ўзгариши оқибатида барча тирик организмларни ҳалок этган бўлар эди. Шунингдек, биологик ресурсларнинг маҳсулдорлигини ошириш учун фойдаланиладиган элементларнинг заҳиралари ҳам улкандир. Масалан, калий ва фосфорни ажратиб олганда уларнинг қатлами шунга мос ҳолда 400 м. ва 20 м. ни ташкил этар эди.

Минерал хомашё ресурслари ҳудудлар, ёғиш чуқурлиги бўйича нотекис жойлашган ва хомашё миқдори бўйича хилма-

хилдир. Шунинг учун уларнинг тугаб қолиши ва хомашё етишмовчилиги эҳтимоли борлиги тўғрисида тасаввур пайдо бўлади. Ҳақиқатда эса бу тасаввур шартли ва хомашё қазиб олишнинг фақат иқтисодий шароитларини акс эттиради. Амалиётда турли миқдордаги хомашёга эга бўлган минерал хомашё ресурсларидан фойдаланилади. Масалан, ресурсларда хомашё миқдори 80% дан (темир) то бир фоизнинг хиссаларигача (0,001) бўлиши мумкин. Бир хил сифатга эга бўлган хомашёларга талаб ҳам районлар бўйича иқтимоий зарур харажатлардаги фарқларга боғлиқ ҳолда ўзгариб туради. Булар хомашё заҳираларини қазиб олиш ҳажми имкониятларининг ва хомашё етишмаслиги тўғрисидаги тасаввурларнинг нисбийлигини кўрсатади.

Минерал хомашё ресурсларини ҳисобга олиш ҳам нисбийдир. Ҳисобга олиш ҳам ресурслардан халқ хўжалигида фойдаланиш нуқтаи назаридан, яъни конларни иқтисодий мақбул ўзлаштириш бўйича уларни ўрганиш даражасига боғлиқ ҳолда ва ўзлаштиришга тайёрланганлиги бўйича ўтказилади. Амалиётда хомашё заҳиралари А, Б, С категорияларига ва яна баланстан ташқари категорияларга бўлинади. Минерал хомашё ресурслари кўпинча ажратиб олинадиган элементлар бўйича ҳисобга олинади. Лекин умумий заҳираларни, йўлдош элементларни ва очилма жинсларни ҳисобга олиш ҳам катта аҳамиятга эга.

Минерал хомашё ресурслар ҳолатини баҳолашни қуйидаги кўрсаткичлар бўйича амалга ошириш зарур:

- бўлиши мумкин бўлган заҳиралар умумий ҳажмида ҳисобга олинадиган заҳираларнинг ҳиссаси (улуши);
- ҳисобга олинадиган заҳиралардан фойдаланиш муддатлари;
- ҳисобга олинадиган заҳираларнинг ўрганилиши ва ўзлаштиришга тайёрлиги бўйича, яъни А, Б, С категориялари бўйича структураси;
- ҳисобга олинадиган заҳираларни ўзлаштириш самардорлиги бўйича структураси;
- ҳисобга олинадиган заҳиралар бирлигига йўлдош элементлар, очилма жинсларнинг ҳиссаси;
- ҳисобга олиш даври учун янги заҳираларнинг ўсиши.

Айрим ресурслар бўйича маълумотлар асосида табиий комплекслар баҳоланади. Бунда айрим ресурсе турларининг иқтисодий аҳамияти, уларнинг комплекслилиги, ўзлаштиришнинг самараси ва бошқа кўрсаткичлар ҳисобга олинади.

Минерал хомашё ресурслари тоғ-кон суперкомплекси шаклланишининг моддий асоси бўлиб хизмат қилади. Унга металлургия, кимё ва қурилиш тармоқлараро комплекслари киради.

Минерал-хомашё ресурсларидан фойдаланиш жараёнида Ёрнинг чуқурлигидан унинг юзасига хомашёнинг кўчирилиши, ундан фойдали элементларни ажратиб олиш, уларни қайта ишлашда хўжалик тузилмаларида концентрация (тўпланиш) содир бўлади ёки маҳсулотларни истеъмол қилишда улар тарқалиб кетади. Бу жараённи ҳисобга олиш қуйидаги нисбатларда амалга оширилади:

$$Z = Z_0 + X + K + T$$

Бунда: Z - объектдаги якуний материал захиралари;

Z_0 - объектдаги бошланғич материал захиралари;

X - объектда материалларнинг кўпайиши ва уларнинг камайишини қонлаш учун зарур бўлган материалларни ишлаб чиқариш ҳажми;

K - материалларни қайтариш ҳажми;

T - материалларни тарқатиш ҳажми.

Бу нисбатларни ҳар қандай тизимлар ва объектларга, хўжалик тузилмаларига, ер юзасига ва бошқаларга нисбатан бир хил қўллаш мумкин. Унинг қисмлари ресурслардан фойдаланиш жараёнининг турли томонларини характерлайди. Масалан, бу баланс нисбатларини ишлаб чиқариш тизимларидаги материаллар динамикасига (ўзгаришига) нисбатан қўлланганда захираларнинг якуний (Z_n) ва бошланғич (Z_0) кўрсаткичлари ўртасидаги фарқ материалларга эҳтиёжни характерлайди, $X + K$ — уларни қазиб олиш ҳажмининг фарқларини, $X + K$ йиғиндиси уларнинг ишлаб чиқариш фондлари эскириши, узоқ муддатларда фойдаланиладиган товарлар ва чиқиндиларни тарқатиш билан боғлиқ бўлган камайишини характерлайди. Шунингдек, ишлаб чиқаришга материалларни қайтариш ва ер юзасига материалларни тарқатиб юбориш ўртасидаги алоқалар катта табиий-экологик — хўжалик аҳамиятига эга.

Кўрсатилган нисбатларга асосланиб тармоқлараро ва ҳудудий комплексларда материалларни қайта ишлаш ва уларни истеъмол қилиш босқичлари бўйича батафсил моддий балансларни тузиш зарур ва бу баланслар ушбу жараёнларни тартибга солишга хизмат қилиши керак. Шу билан бирга балансларни фақатгина асосий хомашёга тузиш билан чекланиб қолмасдан, уларни жонли табиат учун алоҳида зарарли бўлган йўлдош материаллар учун ҳам тузиш керак.

Бундай моддий баланслар хомашёдан фойдаланишининг тўлиқ ҳолатини кўрсатади, лекин бундай кўп материаллардан фойдаланиш қийиндир. Шунинг учун фойдаланишни баҳолаш учун қуйидаги кўрсаткичлар даражасини қўллаш мумкин:

- умуман хомашёдан фойдаланиш ва қайта ишлаш босқичлари бўйича;
- хомашёни қайтариш;
- умуман, чиқиндилардан фойдаланиш ва улардан қайта ишлаш босқичлари бўйича фойдаланиш;
- қайта ишлаш босқичлари бўйича побудгарчилик (йўқотиш);
- қазиб олиш жараёнида хомашё олиш;
- хомашёдан материалларни олиш;
- хулудий тизимлар учун – майдон бирлигига элементларни тарқатиш ҳажми.

Ўзбекистон дунёнинг улкап минерал хомашё захираларига эга бўлган мамлакатлар қаторига киради. Республикада Менделеев даврий системасининг деярли барча элементлари топилган. 100 га яқин минерал хомашё турларини ўз ичига олган 2,7 мингдан зиёд турли фойдали қазилма конлари ва маъданлари намоён бўлган истиқболли жойлар аниқланган. Кўпчилик минерал хомашё ресурслари бўйича мамлакат эҳтиёжлари узоқ муддатли истиқболга таъминланган. Лекин хомашёдан тежамкорлик билан фойдаланиш муаммоси мамлакатимиз учун ҳам биринчи даражали аҳамиятга эга. Сўнги йилларда амалга оширилган қатор тадбирлар натижасида фойдали қазилмаларни қазиб олишдаги йўқотишлар сезиларли даражада камайди. Минерал хомашё ресурсларини тўла ҳисобга олиш ва улардан фойдаланишни яхшилаш тадбирларини ишлаб чиқиш ушбу жараёнларни ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш ва атроф-муҳит ҳолатини яхшилаш нуқтаи назаридан мақсадга мувофиқ тартибга солишга имкон беради.

Минерал хомашё ресурсларини иқтисодий баҳолаш асосан улардан энг самарали фойдаланиш йўналишини ҳисобга олиб, яъни максимал рента бўйича ҳисобланади. Турли ресурслардан бир хил мақсадда фойдаланишда уларни баҳолаш ресурсдан асосий маҳсулотни ишлаб чиқаришда фойдаланишнинг самарадорлиги бўйича, яъни ресурслардан фойдаланишнинг қўшимча харажатларини ҳам қўшиб сифати бўйича баҳоланади. Масалан, ёқилғининг ҳар хил турлари энергия ва иссиқлик ишлаб чиқариш самарадорлиги бўйича, яъни ресурсни ёқиш харажатларини ҳам қўшиб шартли ёқилғи бўйича баҳоланади. Ресурслардан субстрат (асосий) ва қўшимча материал сифатида фойдаланилганда улар асосий ишлаб чиқариш самарадорлигига тўғридан-тўғри таъсири бўйича баҳоланади.

Ресурснинг кўп компонентли таркибга эга бўлган ҳолатида (таркибга очилма жинсларни ҳам қўшиш керак) ресурсга рента ресурс бирлигида хомашёга рента кўпайтмаси (кўпайтириш на-

тижаси) ва унинг миқдори сифатида аниқланади. Ресурсларга тўловлар фойдаланувчилардан ресурслардан фойдаланишидан қатъи назар ундирилиши керак. Бунда қазиб олиш ва очилма жинсларни тўплаш бўйича тўловлар алоҳида бўлиши мумкин.

Ресурслар бирлигини баҳолаш конларни эксплуатация қилишнинг оптимал муддатларига асосланиб ҳисоблаб чиқилади. Хомашёни нормативдан юқори миқдорда қазиб олиш халқ хўжалигига зиён сифатида қўриб чиқилиши, зиён миқдори фойдаланувчилардан ресурсларга тўловлар билан биргаликда ундирилиши керак. Минерал хомашё ресурслардан фойдаланишни тартибга солиш учун баҳолаш тизимлари зарур (3-жадвал формуллари бўйича амалга оширилади). Бунда ресурслардан фойдаланиш ва хомашё ва материалларнинг бир-бирини алмаштириши бўйича ўзаро боғлиқлиги тўла ҳисобга олиниши керак.

Қисқача хулосалар

Атроф-муҳит ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо қиладиган компонентлардан таркиб топган ва уларга атмосфера, сув, тупроқ, ўсимликлар ва ҳайвонот олами, ер ости бойликлари киради. Ушбу компонентларнинг ресурслари хусусий экология иқтисодиётининг тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилади.

Табиий ресурслардан фойдаланишни баҳолаш маълум кўрсаткичлар тизимига ва ҳисоблаш формулаларига асосланиб амалга оширилади. Булар қаторига хомашё учун рента, ресурс учун рента, ресурс бирлигига йиллик муҳофаза ва ижтимоий самара, табиий объектни баҳолаш кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш формулалари киради.

Атмосфера ресурслари қатор ҳаётий муҳим хоссаларга эга бўлиб, улар тирик организмларнинг мавжудлиги ва яшаш муҳитининг асосий шarti ҳисобланади ва улардан хўжалик мақсадларида кенг фойдаланилади. Атмосфера биологик ва геологик модда айланиб юришида фаол иштирок этади ва у орқали табиатда сувнинг айланиб юриши содир бўлади. Атмосфера ва табиий, ишлаб чиқариш, ижтимоий тизимлар ўртасида тескари алоқа мавжуд. Атмосферанинг ҳолати бу тизимларнинг ишлаши ва ҳолатига боғлиқ бўлиб, улар Ернинг иссиқлик балансига, жонли табиатга, намликнинг айланиб юришига, биологик модда айланиб юришига ва бошқа жараёнларга катта таъсир кўрсатади. Атмосферада модда айланиб юриши махсус баланс нисбатларида ифодаланади. Уларнинг хусусиятлари маълум кўрсаткичлар таҳлили асосида аниқланади. Ҳаво ҳавзасини иқтисодий баҳолаш ўзига хос кўрсаткичларга ва ҳисоблаш формулаларига эга.

Сув ресурслари ҳамма жойда ва кўп томонлама аҳамиятга эга. Улар сув манбаи, биологик маҳсулот, энергия, кимёвий модда, шунингдек, транспорт, аҳолининг дам олиш ва соғломлаштириш воситаси бўлиб хизмат қилади. Сув гидросферанинг асосий элементиدير. У кўплаб ўзига хос хоссаларга эга. Сувнинг айланиб юриши Ер учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у махсус нисбатларда ифодаланади. Сув ресурсларини иқтисодий баҳолаш маълум кўрсаткичлар тизими ва ҳисоблаш формулалари асосида амалга оширилади.

Биологик ресурслар жонли табиат ресурслари бўлиб, улар ўсимликлар, ҳайвонлар, микроорганизмлардан таркиб топган ва барча муҳитларда — ерда, сувда, ҳавода тарқалган. Уларга продуцентлар, консументлар, редуцентлар киради. Биологик ресурсларни ҳаракати асосида тўпланган захиралар ҳажми ва струк-

тураси, биологик модда айланиб юриши ва биологик маҳсулотлар ўртасидаги алоқалар ётади. Улар махсус формула асосида ҳисобланади. Биологик ресурслар иқтисодий баҳолаш ҳосил бўладиган органик хомашёнинг барча турлари, ресурсларни муҳофазалаш ва ижтимоий турлари бўйича амалга оширилади.

Тупроқ ресурсларининг энг муҳим хусусияти унда биологик организмлар фаолиятининг чиқиндилари – гумуснинг тўпланиши бўлиб, улар озуқа моддаларининг манбаи бўлиб хизмат қилади ва бир вақтнинг ўзида тупроқнинг табиий ҳоссабини яхшилайти. Тупроқда гумусининг ўзгариши махсус формулада ҳисобланади, ер структураси хусусиятлари қатор кўрсаткичларда ифодаланади. Ер ресурсларини иқтисодий баҳолаш уларнинг кўп мақсадлилиги, экинларнинг хилма-хиллиги, табиий-иқтисодий шароит хусусиятларига боғлиқ ҳолда аниқланади.

Минерал хомашё ресурслари жонсиз табиат ресурслари бўлиб, улардан конструкция ва бошқа материаллар кимёвий бирикмалар, ўғитлар ва бошқа кўплаб маҳсулотларни ишлаб чиқаришда фойдаланилади. Улар ҳудудлар, ётиш чуқурлиги бўйича нотекис жойлашган ва хомашё миқдори бўйича хилма – хилдир. Минерал хомашё ресурслар ҳолати қатор кўрсаткичларда ифодаланади. Минерал хомашё ресурслари тоғ - кон саноати супер комплекси шаклланишининг моддий асоси бўлиб хизмат қилади ва унга металлургия, кимё ва қурилиш тармоқлараро комплекслари киради. Минерал хомашё ресурсларидан фойдаланиш жараёнида хомашёни қазиб олиш, ундан фойдали элементларни ажратиб олиш, уларни қайта ишлашда хўжалик тузилмаларида концентрация содир бўлади. Бу жараён махсус формулада ҳисобланади. Шунга асосан моддий баланслар тузилади. Бундай моддий баланслар хомашёдан фойдаланишнинг тўлиқ ҳолатини кўрсатади. Минерал хомашё ресурсларини иқтисодий баҳолаш улардан энг самарали фойдаланиш йўналишини ҳисобга олиб, яъни максимал рента бўйича ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Табиат компонентларига хос бўлган қандай умумий хусусиятлар бор? Уларни қандай йўналишларда ҳисобга олиш керак?

2. Табиий ресурсларни баҳолаш тизими кўрсаткичлари, уларни ҳисоблаш формуласини, баҳолашнинг мақсадини билиб олинг ва тушунтиринг.

3. Атмосфера ресурслари нима? Уларга хос хусусиятларни тушунтиринг.

4. Атмосферада модда айланиб юриши ва ҳаво ҳавзаси ифлосланишини баҳолаш кўрсаткичларининг хусусиятларини тушунтиринг.

5. Ҳаво ҳавзасини иқтисодий баҳолаш қандай амалга оширилади?

6. Сув ресурслари нима ва у қандай хоссаларга эга?

7. Сувнинг табиатда айланиб юришини таърифлаб беринг.

8. Сув ресурсларини иқтисодий баҳолаш қандай амалга оширилади?

9. Биологик ресурслар, уларнинг хусусиятлари ва кўрсаткичларининг ўзига хослигини тушунтиринг.

10. Биологик ресурсларни иқтисодий баҳолаш хусусиятларини билиб олинг.

11. Тупроқ ресурслари, ер ресурслари, уларга хос хусусиятлар, уларнинг кўрсаткичлари, уларни иқтисодий баҳолаш хусусиятларини тушунтиринг.

12. Минерал хомашё ресурслари нима ва улар қандай аҳамиятга эга?

13. Минерал хомашё ресурслари ҳолатини баҳолаш қандай кўрсаткичларда ифодаланади?

14. Моддий ресурс баланслари, минерал хомашё ресурсларини иқтисодий баҳолаш хусусиятларини таърифланг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. – Т.: Адолат, 2002.
3. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. – Т., 1998.
4. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. – Т., 2002.
5. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Экология. Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 1998.
6. Бобылов С.Н. Экологизация экономического развития. Учебное пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1993.
7. Реймерс Н.Ф. Экология (теории, законы, правила, принципы и гипотезы). – М.: Молодая Россия, 1994.
8. Степановских А.С. Прикладная экология: охрана окружающей среды. Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003.

ХҲЖАЛИК ТАРМОҚЛАРИ ВА АНТРОПОГЕН ФАОЛИЯТ ТАЪСИРИДАГИ ЭКОТИЗИМЛАР ЭКОЛОГИЯСИ ИҚТИСОДИЁТИ

7.1. ХҲжалик тармоқлари ва антропоген фаолият таъсиридаги экотизимлар экологияси иқтисодиётининг умумий таърифи

Кишилик жамияти ўзининг узоқ давом этган тарихи мобайнида Ернинг ташқи қиёфасини сезиларли даражада — геологик таъсирга тенг келадиган даражада ўзгартирадиган кучга айланди. Ҳозирги даврда унинг таъсири ҳам миқёслари, ҳам айрим табиат компонентлари ва ландшафтларни ўзгартиришнинг чуқурлиги бўйича табора интенсивлашиб бораётир. Экология иқтисодиёти нуқтаи назаридан инсоннинг умуман табиатга ва унга кечаётган жараёнларга таъсири энг аввало, қаттиқ массаларни механик аралаштириб юбориш ва кўчиришда, худудларнинг сув иссиқлик режимини, биологик мувозанат ва кимёвий элементлар миграцияси режимини бузилишида намоён бўлади. Масалан, ҳар йили Ер қаъридан бир неча юз миллиард тонна тоғ жинслари қазиб олинади ва аралаштирилади, кўчирилади; атмосферадан 16 млрд. тоннагача кислород олинади; хўжалик ва маиший эҳтиёжлар учун 3,5 минг куб км сув сарфланади; ҳар йили 9 млрд. т био маҳсулотлар ишлаб чиқарилади; дунёда йиллик ёғоч тайёрлаш ҳажми 2 млрд тоннани ташкил этади.

Қишлоқ хўжалиги ерларига антропоген фаолиятнинг таъсири оқибатида содир бўладиган эрозия, тупроқнинг сув билан ювилиб кетиши ва дефляция катта зиён етказди. Ҳозирги вақтда Ер шари куруқлигининг 1/3 ишланадиган майдони эрозияга учраган бўлиб, улар ландшафтда шаклланган мувозанатнинг хўжалик фаолияти таъсирида бузилиши билан боғлиқ холда пайдо бўлган. Дефляция йилига ҳар гектар шудгардан тонналаб тупроқ зарраларини учириб кетади. Сув эрозияси ҳайдашга яроқли ер майдонларини қисқартибгина қолмай, балки рельефни парчалайди, қишлоқ хўжалигида механизацияни қўллашни қийинлаштиради.

Сув омборларини қурчиш оқибатида қўплаб дарёларнинг сув режимлари тубдан ўзгартирилди. Сув омборларини қуриш ижобий натижалари (ерларни суғориш, электр энергия ишлаб чиқариш, сув таъминоти шароитларини яхшилаш ва бошқалар) билан бир қаторда табиий-географик ва иқтисодий тартибдаги қатор салбий ўзгаришларни ҳам келтириб чиқаради. Сув омборлари ер

ости сувларининг кўтарилишига ва бу эса пастқам участкаларнинг ботқоқланишига сабаб бўлади. Сув омборидан бошлаб кўплаб километр давомида гидрологик жараёнлар тубдан ўзгаради. (Сунгий тартибга солинган дарёларнинг водийларида қишлоқ хўжалигини юритишнинг мураккаб шароити юзага келадики, улар силбий табиий жараёнлар ва ҳодисаларни (тупроқ шўрланиши, ийловлар ва пичанзорлар ҳосилдорлигининг камайиши ва бошқалар) бартараф этиш бўйича махсус табиий — ер тузилиши тартибларини ишлаб чиқиб амалга оширишни талаб қилади.

Инсон қишлоқ жойлари ландшафтини ўзгартиришга ҳам катта ҳисса қўшади. Бунда пестицидлар, гербицидлар, ўғитлар, ерни ҳайдаш ва бошқаларнинг ҳамма ёққа тарқалиб кетиши тропосферани ифлослантиради.

Инсон хўжалик фаолияти биоценозарининг қайта қурилишига сезиларли таъсир кўрсатиб, улар қатор ландшафт — экологик оқибатларга олиб келади. Дунёнинг турли туманларида айрим ҳайвонот турларининг қириб юборилиши, бир бутун, яхлит ландшафтлар (масалан, дашт, ўрмон) йўқ қилинишининг кўплаб фактлари маълум. Шу билан бир қаторда инсоннинг Ер шари аҳолисини озик-овқат маҳсулотлари билан таъминлашга йўналтирилган, яратувчилик фаолияти ҳам буюкдир: маданий ўсимликлар, уй ҳайвонлари турларини, парандаларни, қушларни яратиш, балиқ етиштириш ва бошқалар.

Табиий ландшафтнинг барча компонентлари инсоннинг ўзгартирувчи таъсирига бир хил даражада берилмайди. Ўсимлик ва ҳайвонот олами, тупроқ, сув режими, рельефнинг микро шакллари энг кўп таъсирга учраган. Вақт мобайнида ҳар қандай ландшафтда геологик фундамент ва иқлим жараёнлари барқарор бўлиб, улар кам ўзгаришга учрайдилар. Шунингдек, инсон ландшафтнинг зонал, географик кенглик, азонал қонуниятларининг умумий кечишини ҳам ўзгартиришга қодир эмас. Шунинг учун инсон ўзгартирган ва барпо этган ландшафтлар табиий қонуниятларга мувофиқ ривожланишини, ташлаб кетилган ландшафтлар ўзларининг дастлабки ҳолатига қайтишга ҳаракат қилишини унутиш мумкин эмас. Масалан, дашт зонасида ташлаб юборилган шудгорлар бўз ерга айланади, йиллар ўтиши билан (10-15 йилдан кейин) бу ерларда дашт қўриқларидан кам фарқ қиладиган иккиламчи даштлар шаклланади. Даштларда ихота дарахтзорлар полосалари вақт ўтиши билан типик ўрмон ландшафтлари кўринишини олади ва бошқалар.

Табиий ландшафтлардаги барча бузилишлар экинлар билан банд бўлган далалар, боғлар ва узумзорлар ва бошқаларга бўлинади. Инсон ўзгартирган барча ландшафтлар хўжалик

қиймати бўйича қуйидаги икки гуруҳга бўлинади: маданий ва маданий бўлмаган. Маданий ландшафтлар уларга юкланган хўжалик, эстетик ва бошқа функцияларни оптимал бажариш учун (масалан, ихота ўрмон полосалари, гидроўрмон парклар, қишлоқ хўжалиги экинлари даласи ва бошқалар) инсон томонидан доимий қўллаб қувватлаб турилади. Маданий бўлмаган антропоген ландшафтлар эса, қоида тариқасида, нораціонал хўжалик юритиш оқибатида пайдо бўлади (ташландиқ ерлар, жарликлар ва бошқалар).

Ҳозирги вақтда инсон ландшафтни ўзгартирувчи жараёнларнинг қудратли ташқи омили бўлиб иштирок этса-да, унинг таъсири натижалари кўп даражада ландшафтнинг ўз табиатига ва жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши даражасига боғлиқдир. Жамиятнинг табиий ландшафтни қайта ўзгартириши даражаси қуйидаги асосий омиллар билан белгиланади: 1) аҳоли сони; 2) жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси; 3) ишлаб чиқариш кучларининг энергетика базаси; 4) одамлар томонидан ҳудудларни ўзлаштиришнинг тарихий давомийлиги муддатлари.

Ландшафтда содир бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни қуйидаги етти асосий типларга ажратиш мумкин (5-жадвал):

Табиий ландшафтдаги барча бузилишлар қуйидаги уч гуруҳга бўлинади: 1) туб; 2) бир компонентли; 3) кўп компонентли.

Туб бузилишлар ландшафт, оқим, биокомпонентлар ва микроклиматнинг геологик-геоморфологик асосининг ўзгаришини билдиради. Шаҳарлар, аҳоли яшаш манзиллари, йирик сув омборларини қуриш, фойдали қазилмаларни очиқ усулда қазиб олиш, ўрмонларни кесиш табиий ландшафтларга ўчоқли туб ўзгартиришлар киритади. Бир компонентли ва кўп компонентли ўзгартиришлар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши таъсирида содир бўлади. Масалан, тупроқ, дарё оқими, микрорельеф хоссаларининг ўзгариш даражаси деҳқончилик тизими ва деҳқончилик маданиятига боғлиқдир. Турли хўжалик фаолияти шакллари юзага келтирадиган ландшафт структурасидаги бу ўзгаришлар антропоген ландшафтнинг айрим категорияларининг шаклланишига олиб келади.

Ландшафтнинг қайтариб бўлмайдиган ўзгаришлари ландшафтдаги табиий жараёнларнинг хўжалик таъсирида (режалаштирилган ёки номақбул ўзгаришлар) содир бўлишининг тезлашиши, масалан, батқоқланиш, тупроқ шўрланиши, жарликнинг пайдо бўлиши ва бошқалар оқибатида юз беради. Инсон таъсирида ландшафтнинг ўзгариши даражаси ва характерига кўра

улар ўзгармаган (бирламчи), кам ўзгарган, кучли ўзгартирилган (бузилган), рационал қайта ўзгартирилган ландшафтларга бўлинади. Улар мавжудлигининг давомийлиги бўйича ўз-ўзини тартибга солинадиган узоқ яшовчи ландшафтлар (тупроқ кўтармалар, қўрғонлар, баъзи сув ҳовзалари) кўп йиллик қисман тартибга солинувчи ландшафтлар (ҳовузлар, ўрмонлар ва бошқалар). Қисқа муддатли тартибга солинувчи ландшафтларга (дон ва техника экинлари) бўлинади.

5-жадвал

Ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг асосий типлар улар барпо этадиган ландшафт типлари (А.М.Рияпчев, 1972 й.)

№	Ландшафтдаги ижтимоий-иқтисодий жараёнлар типлари	Антропоген ландшафтлар типлари
1	Қўриқчи ва фойдали қазилмаларни қазиб олиш (техноген жараёнлар)	1.1. Урбанизацияланган ва саноат ландшафтлари 1.2. Қўшлоқлар ва фермалар 1.3. Ер усти коммуникациялари 1.4. Сувий сув ҳавзалари ва каналлар 1.5. Тоғ-коп саноат ландшафтлари
2	Ёлбағирларни терросалаш (зишанооялаш)	2.1. Тоғ дехқончилиги ландшафтлари
3	Мелиорация	3.1. Сувориландиган ерлар 3.2. Қуритилган ерлар
4	Дехқончилик	4.1. Дехқончилик ландшафтлари 4.2. Боғ ва узумзорлар 4.3. Ибтидоий (примитив) дехқончилик ландшафтлари
5	Чорвачилик (яйлов чорвачилиги)	5.1. Сувий яшилган яйловлар ландшафтлари 5.2. Табиий мичанзорлар 5.3. Камҳосил яйловлар ландшафтлари (тоғ, арктика, семнарид)
6	Ўрмон хўжалиги	6.1. Эксплуатация қилинадиган ўрмонлар 6.2. Табиий ўрмонлар 6.3. Иккиламчи бутазорлар (маквис, буш) 6.4. Монокультуралар (экилган ўрмонлар)
7	Рекреатция	7.1. Рекреатция ландшафтлари 7.2. Ўрмон парклари (шаҳар атрофидан олис зоналари) 7.3. Қўриқхоналар ва миллий парклар

Табиий ресурсларнинг ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш омили сифатидаги ролининг ошиб бориши «табиат-ишлаб чиқариш» тизими ишлашининг самарадорлигини оширишда ишлаб чиқаришни роционал жойлаштиришнинг аҳамиятини оширади. Ишлаб чиқаришнинг жойлашиши нормал атроф-муҳит шаклланишининг асосий шароитига, табиатдан фой-

даланиш масалалри эса ишлаб чиқаришни худудий ташкил этишнинг энг асосий омилларидан бирига айланаётир. Бу масалаларни тўғри ҳал этиш учун тармоқлар, ишлаб чиқариш ва технологияларни уларнинг табиатга ва унинг компонентлари — ўсимлик, ер, сув, ҳаво, инсонга муносабатлари бўйича классификациялаш зарур. Тармоқлар ва ишлаб чиқаришни классификациялашда энг аввало уларнинг жонли табиат ва инсонга зарарли таъсири ҳар томонлама тўла ҳисобга олинishi керак.

6-жадвалда халқ хўжалиги тармоқларининг табиий ресурслардан фойдаланиш даражаси ва йўналишлари ҳамда табиий муҳит элементларига таъсири бўйича ҳар бир гуруҳ тармоқлар учун ўртача кўрсаткичларга асосланган классификацияси берилган. Бу гуруҳлар таркибида ўртача кўрсаткичлар қиймати ва ўлчамидан фарқ қиладиган тармоқлар мавжуд ва шунинг учун классификация барча тармоқ ва ишлаб чиқаришлар, хатто технологиялар учун ҳам зарурдир. Корхоналар, ишлаб чиқариш, технологияларни жойлаштиришда уларнинг ресурслардан фойдаланиш ва атроф-муҳит учун зарарлигининг бир хил типдагилари бирикмалари (бирга қўшилишини) пайдо бўлишига йўл қўйилмаслиги керак. Булар атроф-муҳит, ҳовли ифлосланиши ёки худудлар аҳлат ва чиқиндилар билан ифлосланишининг олдини олишга ёрдам беради.

Моддий тармоқлар орасида ўрмон хўжалиги атроф табиий муҳитга зарарли таъсир кўрсатмаслиги, балки уни анча яхшилаши билан алоҳида ўринни эгаллайди. Ўрмон хўжалиги фаолияти жонли табиатнинг энг қудратли комплекси ҳисобланган ўрмонлар билан боғлиқ бўлиб, улар ўзлари эгаллаган майдонларгагина эмас, балки туташ худудларга ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Ўрмонларнинг атроф-муҳитга ижобий таъсири икки аспектда намоён бўлади. Биринчидан, ўрмонлар жонсиз табиатни (иқлим, ер, сув ва ҳаво тозалиги) асраш, сақлаш ва яхшилашнинг, шунингдек, товуш ва бошқа тўлқинларни ушлаб қолишнинг энг самарали омилли ҳисобланади. Иккинчидан, улар биотик модда айланиб юришини ва худудлар флора ва фаунаси хилма-хиллигини кучайтиради ва шулар орқали жонли табиатнинг муҳит шароитига, зараркунандалар ва касалликларга барқарорлигини оширади. Буларнинг ҳаммаси ўрмон хўжалигининг табиатдан фойдаланиш ва ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишдаги қаҳта аҳамиятини белгилаб беради. Бунда ўрмонларнинг ҳамма жойдаги табиий-географик аҳамияти уларни инфратузилманинг доимий элементларидан бири сифатида кўриб чиқишни тақозо этади. Шу сабабдан инфратузилма таркибида табиий-экологик ёки биоэкологик инфратузилмани ажратиш зарурати пайдо бўлади. Унинг асосий элементини муҳофаза йўналишидаги ўрмонлар ташкил этиш керак.

Халқ хўжалиги тармоқлари гуруҳларининг экологик иқтисодий классификацияси (қисқартмалар: к – катта; ў – ўрта; п - паст)

№	Халқ хўжалиги тармоқлари	Ресурс истеъмоли бўйича			Чиқиндилар ҳосил бўлиши бўйича			Қўйидагиларга салбий таъсир бўйича				
		ер ҳажми	сув ҳажми	ҳовия шё ҳажми	киттиқ	сувоқ	чанг га галлар	ер-га	сув-га	хаво-га	био-сферага	одамга
1	Йиғилди энергетикаси	п	к	к	п	ў	к	ў	ў	к	к	-
2	Гидроэнергетика	ў	к	п	-	-	-	п	п	-	п	-
3	Нефть ва газ казиб олиш	п	ў	п	-	п	п	п	п	п	ў	п
4	Кўмир, сланец саноати	ў	п	п	ў	п	ў	п	п	ў	ў	ў
5	Қора металлургия	ў	к	к	ў	п	ў	ў	ў	ў	ў	к
6	Рангли металлургия	ў	ў	к	к	п	ў	к	к	к	к	к
7	Кимё ва нефтькимё	п	к	ў	ў	ў	ў	ў	ў	к	к	к
8	Машинасозлик ва металл ишлаш	п	ў	ў	п	п	п	п	п	п	п	ў
9	Ўрмон ва ёғочни қайта ишлаш	ў	ў	ў	ў	п	п	ў	п	п	ў	ў
10	Целюлаза - қоғози	п	к	к	ў	к	ў	ў	ў	ў	ў	к
11	Қурилиш материаллари ишлаб чиқариш	ў	п	к	к	п	к	ў	ў	к	к	к
12	Қурилиш буюмлари ишлаб чиқариш	п	ў	к	п	п	п	п	п	п	п	ў
13	Ойна ва чини - фаянс	п	п	к	ў	п	ў	п	ў	ў	ў	ў
14	Енгил саноат	п	п	ў	п	п	п	п	ў	ў	ў	ў
15	Ошиқ-овқат, микробиология, омухта ем саноати	п	ў	к	п	п	ў	п	ў	ў	ў	ў
16	Медицина, матбаа саноати ва бошқалар	п	п	ў	п	-	п	п	п	п	п	п
17	Қишлоқ хўжалиги	к	к	п	ў	ў	п	к	ў	п	ў	п
18	Ўрмон хўжалиги	к	п	п	-	-	-	-	-	-	-	-
19	Транспорт	ў	п	п	-	п	к	п	п	ў	ў	ў
20	Қурилиш	п	п	ў	ў	-	п	п	п	п	п	п
21	Мў - коммунал хўжалиги	ў	к	-	п	к	ў	ў	к	ў	к	ў

Биоэкологик инфратузилма кўрсаткичлари бўлиб умумий худудга нисбатан фоизларда ифодаланган муҳофазат ўрмонлари майдони – ўрмонлар билан қопланганлик даражаси кўрсаткичи хизмат қилади. Биоэкологик инфратузилмани шакллантириш тизимли ёндашувга асосланиши керак. Бунда ҳар бир худудий тизимлар учун уларга хос ва мос оптимал биоэкологик инфратузилма кўрсаткичлари белгиланиши лозим. Чўллар, суғорилади – текислик, тоғ зоналарининг ўрмонлар билан қопланиши кўрсаткичлари бир хил бўлмайди. Олимларнинг тавсияларига қўра

суғориладиган текслик туманларида ўрмонлар билан қопланиш (боғ ва узумзорларни ҳам қўшиб) 8-15 %, тоғ зонасида эса 30-40 %, чўлларда эса мамлакатнинг ўрмонлар билан қопланиши ўртача даражасида бўлиши керак. Шунини ҳам айтиш керакки, мамлакатнинг кўпчилик туманларида муҳофаза ўрмонлари майдони оптимал кўрсаткичлардан кам бўлиб, улар ўрмончилиқни ривожлантиришни талаб қилади.

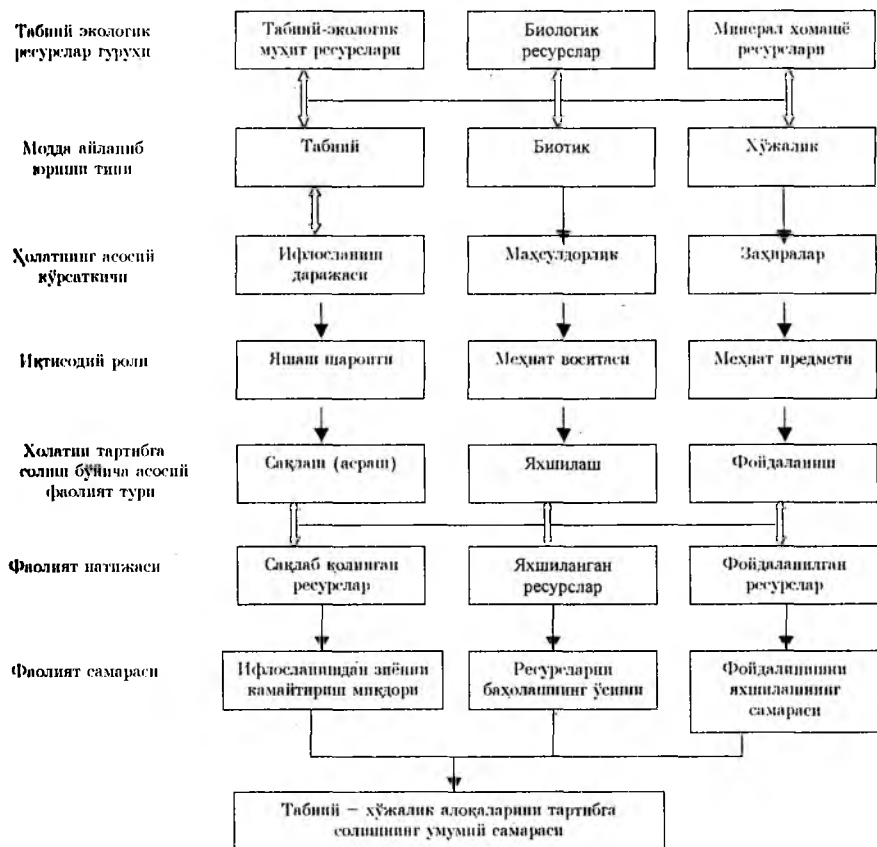
Шундай қилиб, тармоқларни табиий ресурслардан фойдаланиш ва атроф-муҳитга зарарли таъсири бўйича классификациялаш, шунингдек, биоэкологик инфратузилма минтақавий аспектда табиатдан фойдаланишни экологик-иқтисодий тартибга солиш учун асос ҳисобланади.

Табиатдан фойдаланиш умумий жараён эканлиги ҳисобга олинганда, табиий ресурслар ҳолатини табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг умумий натижаси сифатида қараб чиқилиши мумкин. Бунда экология иқтисодиётида табиий ресурслардан фойдаланиш, уларни яхшилаш ва муҳофаза қилишнинг табиий-хўжалик алоқаларини тартибга солишнинг оптимал йўналишларини белгилаш имкониятлари пайдо бўлади. Шунингдан назардан табиий ресурслар ҳолати ва улардан хўжалик тармоқларида фойдаланишни унча гуруҳ – табиий экологик муҳит ресурслари, биологик ресурслар ва минерал-хомашё ресурслари бўйича таҳлил қилиш керак. Уларнинг ҳар бири турли иқтисодий роль ўйнайди, ўзларининг модда айланиб-юриши типи ва ҳолати, шунингдек, уларни экологик-иқтисодий тартибга солиш фаолиятининг асосий турлари ва натижалари билан характерланади (7-чизма).

7-чизмадаги барча кўрсаткичлар ўзаро боғлиқ бўлиб, улар экология иқтисодиёти муаммолари ечимини топишда ва тадбирлар самарадорлигини аниқлашда ҳисобга олиниши керак. Бунда у ёки бошқа самаранинг устун бўлишига боғлиқ ҳолда табиат муҳофазаси (ресурсларни сақлаш, асраш самараси билан), табиатни яхшиловчи (яхшилаш самараси билан) ва хомашёдан, ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларидан комплекс фойдаланиш бўйича тадбирлар белгиланади.

Табиий-экологик муҳит ресурсларини асраш ва сақлаш асосан улардан фойдаланишни тартибга солиш ёки улар чиқиндилар ёки саноат чиқармалари билан ифлосланишининг олдини олиш билан тартибга солинади. Биологик ресурсларни яхшилаш улардан хомашё ва табиат муҳофазаси мақсадларида ва табиий офатлар ва хавфли ифлосланишлардан муҳофазалашда фойдаланишни инкор этмайди. Бундан ташқари, улар биологик ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини оширишга ва атроф-му-

ҳитми асрашга имкон беради. Минерал хомашё ресурсларини яхшилаш, ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларини ҳам қўшиб, атроф-муҳит ифлосланишининг камайишига, демак, табиий-экологик муҳитни ва биологик ресурсларни асрашга олиб келади. Минерал хомашё ресурсларидан нораціонал фойдаланиш кўнinchа табиий-экологик муҳитнинг ифлосланишига, биологик ресурсларни ёмонлашишига сабаб бўлади.

7-чизма. Табиий – экологик ресурслар ҳолатини тартибга солишнинг умумий самараси

Табиий ресурсларнинг ҳолати улардан фойдаланиш ҳажми ва методларига, уларни муҳофаза қилиш ва асрашга, фойдаланиш ҳажми эса хомашёга эҳтиёжга, хомашё ва чиқиндилардан фойдаланиш даражасига боғлиқ. Ҳозирги вақтда ресурс-

лардан фойдаланиш ҳолатини белгилаб берувчи энг асосий омил улардан фойдаланиш ҳисобланади ва уни хомашёдан фойдаланиш ва атроф-муҳитни асраш нуқтаи назаридан кўриб чиқиш ва таҳлил қилиш керак.

Ресурсларнинг ҳолати, улардан фойдаланиш ва хомашёга эҳтиёж (талаб) ўртасида ўзаро алоқалар мавжуд. Хомашё етишмовчилигида улардан фойдаланиш ҳажми хомашёга эҳтиёжга нисбатан хомашёнинг ҳолатига кўпроқ боғлиқ бўлади, яъни хомашёдан фойдаланиш ва унинг ҳолатига хомашёга эҳтиёжни мавжуд иқтисодий мақбул бўлган заҳиралар билан таъминлаш тобора кўпроқ таъсир кўрсатади. Бундан ташқари ресурсларнинг ҳолати улардан фойдаланишнинг йўналишига, айниқса, уларнинг хомашё ва муҳофаза қилишга ихтисослашишига боғлиқ бўлади. Шу боис улардан фойдаланиш билан ва ресурсларни яхшилаш ва муҳофаза қилишни ҳисобга олиб, комплекс кўриб чиқиш керак.

Ресурслар ҳолати баҳоловчи кўрсаткичлар орқали таҳлил қилинади. Асосий кўрсаткичлар бўлиб қуйидагилар хизмат қилади: минерал хомашё ресурслари учун – хомашёнинг иқтисодий мақбул, ўзлаштирилса бўладиган, разведка қилинган, аниқланган ва прогноз заҳиралари ва улардан фойдаланиш муддатлари; биологик ресурслар учун – ресурсларнинг ҳажми, таркиби, сифати ҳолати ва маҳсулдорлиги; табиий-экологик муҳит ресурслари учун – муҳитнинг ифлосланиш даражаси, яъни ифлослантирувчи моддалар фактик миқдорининг рухсат бериладиган меъёри концентрацияси кўрсаткичларига нисбати. Бу асосий кўрсаткичлардан ташқари ресурсларнинг жойлашиши, уларнинг таркиби ва тузилиши ва фойдаланиш кўрсаткичларидан фойдаланилади.

7.2. Саноат, транспорт ва шаҳар экотизимлари

Саноат, транспорт ва шаҳар экотизимлари антропоген ландшафтлар қаторига киради. Улар тайёр энергияни (газ, кўмир, электр) олади. Улар ҳам инсон яшashi ва ҳаётини яхшилаш генератори, ҳам атроф табиий муҳитни ифлослантирувчи манбалари ҳисобланади. Саноат ва транспорт экотизимлари энергияни кўп истеъмол қилади. Улар табиий экотизимлар билан биологик боғлиқ бўлиб, улардан соддалаштирилиши, яъни турлар хилма-хиллигининг монокультура тизимларигача пасайишигача соддалаштирилиши билан кескин фарқ қилади. Улар энергияни, кислородни, сувни кўп истеъмол қилади, ис гази, ифлослантирувчи моддалар чиқиндиларни кўплаб ишлаб чиқара-

ди, тупроқ унумдорлигини пасайтиради, сувни ифлослантиради, табиатга катта зарар етказади. Уларни қўллаб-қувватлаш ва тиклаш катта харажатларни талаб қилади.

Саноат ишлаб чиқаришида табиат объектларига ва инсон саломатлигига қора ва рангли металлургия, қўмир, нефть қазиб олиш, нефтни қайта ишлаш, кимё ва қурилиш материаллари саноати катта зарар етказади. Автотранспорт ҳавога чиқарадиган зарарли газлар ва чиқармалар ҳам табиатга зарари бўйича саноатдан қилишмайди. Масалан, фақат битта автомобиль йилига ўртача 4 тонна кислородни ютади, тахминан 200 модданинг аралашмасидан иборат чиқарма газларни, 800 кг углеводород оксиди, 40 кг азот оксидини ва деярли 200 кг турли углеводородларни ҳавога чиқаради.

Шунинг учун саноат ишлаб чиқариши ва транспорт барча турларининг атроф-муҳитга зарарли таъсирини бартараф этиш ва максимал камайтириш табиат муҳофазаси ва экология иқтисодиётининг энг муҳим вазифалари қаторига киради. Бу вазифалар қуйидаги йўналишларда ҳал этилади:

- саноат корхоналарининг зарарли чиқармалари ва чиқиндиларини тозалашни такомиллаштириш, тозалаш қурилмалари ишлаши ва уларни назорат қилиш самарадорлигини ошириш, атроф-муҳитга зарарли моддалар чиқаришининг рухсат этилган нормативларига қатъий амал қилиш;

- моддий ресурслар ва табиий хомашёдан фойдаланишда тежаш режимини кучайтириш;

- технологик жараёнларни ишлаб чиқариш чиқиндиларини камайтириш томонига доимий такомиллаштириш, чиқиндиларни утилизациялаш ҳажмини кенгайтириш, экологик хавфсиз маҳсулотлар ишлаб чиқаришни таъминлаш;

- ишлаб чиқаришнинг ёпиқ циклида табиий ресурсларнинг комплекс истеъмолига асосланган кам чиқиндили ва чиқиндисиз технологияни кенг миқёсда қўллаш;

- автомобиль ва бошқа дивигателлар чиқарадиган газларда мавжуд бўлган зарарли моддаларнинг токсиклигини (заҳарлилигини) камайтириш ва нейтралациялаш;

- дизель дивигателли енгил автомобиллар ишлаб чиқаришни тезлаштириш, электромобилларни, «водородли» автомобиллар ишлаб чиқаришни ўзлаштириш ва бошқалар.

Ишлаб чиқариш—хўжалик фаолияти жараёнида атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг умумий талаблари ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барча босқичларида бажарилиши керак: корхоналар, иншоотлар ва бошқа объектларни режалаштириш, жойлаштириш, лойиҳалаштириш, қуриш ва эксплуатацияга топ-

ширишда; табиий муҳит ҳолатига таъсир кўрсатадиган янги технологик жараёнларни жорий этишда.

Саноат, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш соҳалари доирасидаги экотизимларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш режими қуйидаги икки асосий йўналишда амалга оширилади:

- 1) объектларга экологик статус бериш;
- 2) ишлаб чиқариш — хўжалик фаолиятини экологизациялаш.

Объектларнинг экологик статуси қуйидагиларда ифодаланади:

а) объектлар уларнинг экологик хавфлилиги даражаси нуқтаи назаридан паспортизация қилинади. Масалан, корхона экология паспортида атроф-муҳитга тушадиган чиқиндилар ҳажми, тозалаш иншоотларининг мавжудлиги, атроф-муҳит муҳофазасига харажатлар ҳажми ва бошқа маълумотлар берилади;

б) корхоналар атрофида уларнинг фаолияти етказадиган экологик зарар даражасига боғлиқ ҳолда санитария — муҳофаза зоналари ташкил этилади. Бу кўрсаткич бўйича корхоналар бешта классга бўлиниб, классификацияланади. Масалан, биринчи класс корхоналари учун санитария муҳофаза зонаси кенглиги 1000 м белгиланади; иккинчи класс учун — 500 м; учинчи класс учун — 300 м; тўртинчи класс учун — 100 м; бешинчи класс учун — 50 м.

в) корхоналар учун ўзларининг ишлаб чиқаришининг экологик хавфсизлигини таъминлаш бўйича мажбуриятлари ва ҳуқуқлари белгиланади. Масалан, корхона атроф-муҳитни ифлосланиш ва бошқа зарарли таъсирлардан муҳофаза қилиши, ишлаб чиқаришнинг табиатга таъсирини тўла компенсацияловчи табиат муҳофазаси тадбирларини амалга ошириши шарт.

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини экологизациялаш қуйидаги тадбирларни ўз ичига олади:

а) экологизациялаш объектлар хўжалик эксплуатациясига туширилишидан бошланади. Масалан, янги иншоотлар, янги техника ва технологиялар лойиҳаларини ишлаб чиқишда улар албатта экологик экспертизадан ўтказилади;

б) экологизациялаш корхоналарнинг техника ва технологиясини такомиллаштириш, модернизациялаш, илмий-техник ўзгариши давомида амалга оширилади. Улар табиат муҳофазаси манфаатларига зид бўлмаслиги керак;

в) экологизациялаш саноат корхоналари ва ташкилотлари ишлаб чиқариш муносабатларининг зарурий элементи ҳисобланади. Табиат муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасида мавжуд қонунчилик нормаларини атбатга ҳисобга олиш талаб қилинади. Ишлаб чиқаришнинг экологик

хавфсизлигини таъминлаш ҳар бир корхона меҳнат жамоасининг бурчи ҳисобланади;

г) экологизациялаш жамият экологик манфаатларининг иқтисодий манфаатларидан устунлигида ифодаланади. Масалан, буйича табиатдан фойдаланиш белгиланган режимини қўпол равишда бузган корхоналар фаолияти йўл қўйилган бузилишлар тузатишга қадар тўхтатилиши мумкин.

Асосий фаолиятни табиий хомашёдан фойдаланиш ва уни қайта ишлаш бўлган корхоналар учун қонунчилик қўйидаги қўшимча талабларни қўяди:

а) чиқиндисиз ва кам чиқиндили технологияни қўллаш;

б) қазиб олинган табиий хомашёни комплекс қайта ишлаш. Булар ишлаб чиқариш чиқиндиларини анча камайтиради ва ҳатто уларни бартараф этади;

в) энергия ва ёқилгининг янги турларидан фойдаланишга ўтиш. Масалан, қуёш, шамол энергиясидан фойдаланиш.

Экология иқтисодиётида саноатнинг фойдали қазилма бойликларини қазиб олиш билан боғлиқ бўлган тармоғи — тоғ-кон саноатининг экологик-иқтисодий хусусиятларини ҳар томонлама комплекс ҳисобга олиш муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга. Инсоният истеъмол қиладиган табиий ресурслар умумий ҳажмининг 70 %дан кўпроғи ер ости бойликларига тўғри келади. Улардан 94% энергия ресурслари (мотор ёқилғиси, иссиқлик ва атом электростанциялари ёқилғилари), 90 %дан ортиқроқ оғир индустрия маҳсулотлари (конструкция материаллари, прокат, қувурлар), 75% қурилиш материаллари, 60% ўғитлар, 50% озиқ-овқат йўналишига эга бўлмаган халқ истеъмоли товарлари, 10 % озиқ-овқат қўшимчалари, дори-дормонлар ишлаб чиқарилади.

Ер ости артезиан сувларининг катта қисми минераллашган бўлиб, улардан бальнеология мақсадларида ва ичимлик суви билан таъминлашда кенг фойдаланилади. Минерал балчиқлар, термал (иссиқ) сув манбалари турли касалликларни даволашнинг ажойиб воситаси ҳисобланади.

Шу билан бир қаторда ҳар қандай фойдали қазилмани қазиб олиш табиатга жиддий аралашув ҳисобланади. Айниқса ландшафт комплексларига фойдали қазилмаларни очиқ усулда қазиб олиш емирувчи ва чуқур таъсир кўрсатади. Масалан, Ангрен кўмири конида карьер майдони ғоят катта ҳудудни — 35 км²ни эгаллайди. Унинг чуқурлиги 520-530 метрга етган. Карьердан ҳар йили 96 миллион куб метр тоғ жинси қазиб олинади, тоғ жинсларининг катта қисми тексликларга чиқариб ташланади. Улар катта ер майдонини эгаллайди ва ифлослайди. Мурунгов олтин кони карьери чуқурлиги қарийб 1000 м га етади.

Ҳозирги вақтда табиий модда айланиб юришига кўп миқдордаги тоғ жинслари, саноат оқавалари, тутунлар, оғир металлларнинг юқори концентрацияси кўринишидаги техноген моддалар тушиши хосдир.

Ер ости бойликларидан фойдаланишда экологик-иқтисодий муносабатларни давлат томонидан тартибга солишнинг асосий вазифаси минерал-хомашё базасини такрор ишлаб чиқаришни таъминлаш, улардан ҳозирги ва келажак алодлар манфаатларини ҳисобга олиб фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишдан иборат.

Ер ости бойликларидан фойдаланишни давлат томонидан тартибга солиш бошқариш, лицензиялаш ҳисоб ва назорат воситасида амалга оширилади.

Шаҳар ва қишлоқ экотизимлари техноген ландшафтлар ҳисобланади. Шаҳар ландшафтида оддий табиий ҳудудий комплекслар тўплами туб ўзгаришга учраган ва уларнинг кўпчилик компонентлари қурилиш ва шаҳар эксплуатациясида бузилган, уларнинг ривожланиши йўналишини кўп даражада инсон техноген қопламалар ёрдамида бошқаради. Шаҳар экотизимларининг табиий муҳити табиий ландшафтларнинг табиий (зонал-азонал) қисмлари ҳисобланади. Улар йирик шаҳарларда янги компонент – техноген қопламани орттиради (қўшиб олади). Техноген қопламалар таъсирида шаҳар экотизимлари қайта ўзгаради, ўз структурасининг қайта қурилиши оқибатида миқдор ва сифат ўзгаришларига учрайди, янги алоқаларга эга бўлади, лекин табиат қонунларига мувофиқ ривожланишни тўхтатмайди. Тўғри, бу ривожланиш энди кўп даражада инсон томонидан тартибга солинади ва техноген қопламалари орқали ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан боғланади.

«Техноген қопламалар» (ТҚ) тушунчаси етарли даражада сиғими катта тушунчадир. У шаҳар ҳудудида инсон таъсирида пайдо бўлган барча янги қўшилмаларни ўз ичига олади. Техноген қопламаларга маданий қатлам, тупроқнинг қаттиқ қопламалари, инсон барпо этган яшил дарахтзорлар гуруҳлари, сунъий ва қайта қурилган табиий ҳавзалар, ер усти ва ер ости коммуникациялари ва бошқалар киради. Лекин шаҳар техноген қопламаларининг асосини ишлаб турган техник тизимлар, қурилмалар ва иншоотлар – заводлар, фабрикалар, электростанциялар, шахталар, тўғонлар, селитеб (уй-жой) комплекслари ва бошқалар ташкил этади.

Техноген қопламаларнинг (ТҚ) ривожланиш даражаси, уларнинг ишлаб чиқариш – техник типлари шаҳарнинг ишлаб чиқариш ихтисосига, унинг саноат корхоналари технологик

жараёнларининг хусусиятларига, планировка структурасига, қурилиш ва уй-жойнинг зичлиги ва қаватлилигига, шаклланиш тарихига, шунингдек, табиий шароит имкониятларига ва табиий муҳитнинг унинг ривожланишига таъсири хусусиятларига яқиндан боғлиқ бўлади. ТҚ пайдо бўлиши ва шаклланиши инсон таъсири билан боғлиқ. Айтиб ўтиш керакки, бир вақтда ТҚнинг ўзи табиатнинг таркибий қисмига, унинг шаҳар ландшафтлари ривожланиши ва динамикасини қандайдир даражада ифодаловчи ва тартибга солувчи фаол компонентига айланади. ТҚнинг кўп турлари — тўғонлар, парклар, хиёбонлар ва бошқалар шаҳар ландшафтга унинг структура элементи сифатида киради.

Шаҳар ландшафти динамикаси ва ривожланишини унинг элементар геотизимларининг — участкалар, мавзелар, микрозоналар, микротизимлар (муҳандислик иншоотлари — сув ҳавзалари режими, муҳандислик иншоотлари — яшил дарахтлар) модда ва энергия оқимини ифодаловчи ҳаракати (ишлаши) сифатида кўрсатиш мумкин. Бунда табиий ҳудудий комплекслар ва улар қисмларининг ТҚ билан бевосита ва тескари алоқалари ТҚ ҳоссаларга боғлиқ бўлади.

Шаҳар геотизимлари йирик шаҳарларнинг бошқа ҳудудий тизимлари — ҳудудий ишлаб чиқариш, меъморчилик-планировка, рекреация, транспорт, маъмурий бошқарув, маиший хизмат тизимларига нисбатан муҳит ҳисобланади. Уни ўрганиш йирик шаҳарларнинг ҳудудий тизимларини бошқариш учун зарур. Шаҳар геотизимлари, унинг структура қисмлари шаклланиши ва динамикаси қонуниятларини чуқур билмасдан туриб шаҳар ҳудудлари комплекс ташкил этишнинг кўплаб назарий илмий асосланган амалий масалаларини (эксплуатация ва қурилиш нормативларини белгилаш, рационал планировка структурасини барпо этиш, мелиорацияни амалга ошириш, номақбул табиий ва антропоген жараёнлар ва ҳодисалар, илмий башоратлаш) ҳал этиш мумкин эмас.

Шаҳар экотизимларини яхшилашнинг экологик-иқтисодий тадбирлари барча аҳолининг санитария — эпидемиологик фаровонлигини барпо этишга йўналтирилади. Улар тармоқ ва ҳудудий принциплар бўйича амалга оширилади.

Шаҳар экотизимларини муҳофаза қилиш қуйидаги йўналишларда олиб борилади: шаҳарларда атроф-муҳитни муҳофаза қилишни режалаштириш, шунингдек, ушбу ҳудудларни планировкалаш ва ободонлаштириш, иморат қуриб, обод қилиш; уларда санитария режими таъминлаш, дарахтларни, ўрмон-паркларни, дам олиш зоналарини муҳофаза қилиш, кенгайтириш ва бошқалар.

7.3. Қишлоқ хўжалиги (аграр) экотизимлари

Табиий ландшафтларнинг антропоген фаолият миқёслари бўйича энг кўп ўзгариши ҳудудларни қишлоқ хўжалиги маҳсадларида ўзлаштиришда кузатилади. Инсон ўзининг қишлоқ хўжалик фаолиятида ер, ўсимли ва ҳайвонот олами, энергетика ресурсларидан фойдаланиб, биринчи навбатда ўзини озиқ-овқат билан, сўнгра турли хомашёга эҳтиёжини таъминлайди. Бунда у табиатга инсоннинг бошқа ҳар қандай фаолиятига нисбатан катта таъсир кўрсатади. Ўрмонларнинг кўп даражада кесиб юборилиши ва шудгорга айлантирилиши деҳқончиликнинг ривожланиши билан боғлиқдир. Масалан, аралаш ва кенг баргли ўрмонлар зонасида уларнинг майдони 50 %га, Ўрта ер денгизи зонасида 80-85%га қисқарган. Ерларни ҳайдаш ўрмон-дашт, дашт, чала чўл ва чўл табиат зоналарида, шунингдек, кўпчилик тоғли туманларда ўсимлик ва ҳайвонот оламининг кучли ўзгаришига сабаб бўлди.

Дала қишлоқ хўжалик ландшафтларининг ўзига хослиги маданий ўсимликларнинг ҳаддан ташқари устунлиги билан белгиланади. Масалан, ҳозирги агроландшафтларда табиий ўсимликлардан қишлоқ хўжалигига катта зарар етказадиган бегона ўтлар сақланиб қолган. Ҳайвонот олами таркиби ҳам кескин ўзгарган: кемирувчилар ва бошқа қишлоқ хўжалик зараркунандалари (қушлар, ҳашаротлар) сони кўпайган ва улар ҳар йили миллионлаб тонна дон, шולי ва бошқа экинларни йўқ қиладилар. Маданий ўсимликлар таъсирида ландшафтда биологик моддага айланиб юриши ҳам ўзгарган: тупроқдан ҳосил билан бирга озуқа моддаларининг бир томонлама чиқиб кетиши содир бўлаётир, яъни ўсимликларнинг қуриб қолган қисмлари билан озуқаларнинг табиий қайтиш жараёни тўхтаган. Маданий тупроқлар деб аталадиган тупроқлар шаклланган ва улар антропоген қишлоқ хўжалик ландшафтларининг асосий хусусияти ҳисобланади.

Айниқса, тупроқнинг сув, иссиқлик ва биологик режими суғориш таъсирида анча ўзгаради, бунда табиий белгилар фақат тупроқ кесимининг чуқур қисмидагина ўзгаришсиз қолади. Воҳаларда қадимги суғориладиган тупроқлар (ёши минг йилларга тенг) учун кам миқдордаги гумусда (1-2%) қалин гумус қатлами, кучли тўйинган микрофлора фаолияти жарактерлидир. Бу тупроқлар табиий тупроқларга нисбатан доимий ўғитланиб турганлиги сабабли бир неча марта кўп азотга эгадир.

Воҳа антропоген ландшафтларида суғориш каналлари, ариқлар, ҳовузлар, сув омборлари ўзига хос гидротўрларни ташкил этади. Умуман, суғориш тупроқнинг физик хоссаларини

яхшилайди ва унда намлик заҳираларини кўпайтиради. Суғориладиган ерларнинг микроклими, сув баланси экиладиган ўсимликларнинг физиологик жараёнларига ва сув режимига ижобий таъсир кўрсатади.

Яйлов сифатида фойдаланиладиган табиий ландшафтларда сезиларли ўзгаришлар кузатилади. Мол боқиш таъсирида, қоида тариқасида, ўтларнинг турлари таркиби ўзгаради, тартибсиз, тизимсиз мол боқишда яйлов эрозияси (дигрессияси) ривожланади.

Қишлоқ хўжалик экинларининг маҳсулдорлиги кўп омилларга боғлиқ. Уларнинг бир қисми, масалан, ҳарорат режими, қуёш радиацияси очиқ далада инсон томонидан тартибга солинмайди, лекин амалиётда экиш муддатлари, ўсимлик зичлиги, эгатлар қаторини танлаш йўли билан ҳисобга олинади.

Бошқа омиллар инсоннинг ишлаб чиқариш фаолияти орқали таъминланади. Уларнинг энг муҳимларига қуйидагилар киради: тупроқда намликнинг мавжудлиги; ўсимликларнинг озуқалар билан таъминланганлиги; навлар; уруғлар сифати; зараркунандалар, касалликлар ва бегона ўтлардан муҳофаза қилиш; ўсишни тартибга солиш; ҳосилни йиғиб олиш.

Агротизимларнинг фойдали иш коэффициентини оширишда қишлоқ хўжалигини юритишнинг адаптив (мослашув) тизимини кенг қўллаш муҳим аҳамиятга эга. У антропоген энергия истеъмолини камайтиришга, агроэкологизимлар таркибига кирадиган барча фойдали организмларнинг ҳаётий фаолиятини фоллаштиришга имкон беради.

7-жадвал

Қишлоқ хўжалигини юритишнинг адаптив (мослашув) тизими (Маркин Б.М., Наумова Л.Г. 1999, бўйича)

Тупроққа ишлов бериш	Ўсимликчилик	Чорвачилик
Плуг ўришга ер юмшатикичлардан фойдаланиш	Барқарор навлар селекцияси	Юқори биоконверсия коэффициентига эга зотлар селекцияси
Экилган (банд) шудгор тизимини қўллаш	Навларни уларнинг экологиясини ҳисобга олиб жойлаштириш ва районлаштириш	Озуқа элементлари бўйича балансланган рацион
Сидерациядан фойдаланиш	Аралаш экинларни жорий этиш	Барча ўсимлик қолдиқларидан тўла фойдаланиш
Алмашлаб экишни қўллаш		Фермаларни гўнг ва озуқаларни ташини харажатларини камайтириш учун ҳудудларда текис жойлаштириш

Қишлоқ хўжалигини юртишнинг адаптив тизими антропоген энергиянинг ҳар бир бирлигига қишлоқ хўжалик экинлари ҳосили ва чорвачилик маҳсулдорлигининг максимал даражасига эришишга имкон беради. Уларда ўсимликлар тўплаган қуёш энергияси жойланган бўлади. Агроэкотизимда тугамайдиган ва экологик тоза қуёш энергияси агроэкотизим бирлигига қанча кўп тўплаган бўлса, агроэкотизим шунча кўп адаптив бўлади.

Экология иқтисодиёти нуқтаи назаридан ҳозирги қишлоқ хўжалик тизимида табиат муҳофазасининг икки экологик-иқтисодий йўналишини ажратиш мумкин: 1) атроф-муҳит ва унинг барча компонентларини қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг зарарли таъсиридан муҳофаза қилиш; 2) қишлоқ хўжалигини антропоген атроф-муҳитнинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилиш.

Биринчи йўналиш қишлоқ хўжалик корхоналари, акционерлик жамиятлари, ташкилотлар ва бирлашмалар, фермер хўжаликларга табиий ресурслардан рационал фойдаланиш ва атроф-муҳит муҳофазаси бўйича юкланган мажбуриятларни тўла бажаришни, шу жумладан, булар учун зарур бўлган барча тадбирларни амалга оширишни тақозо этади. Уларни бажариш қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг асосий йўналиши доирасида қишлоқ хўжалигини индустриялаш, ер мелиорацияси, кимёллаштириш билан биргаликда амалга оширилади.

Қишлоқ хўжалигини атропоген атроф-муҳитнинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилишда саноат, қурилиш ва бошқа корхоналар фаолияти оқибатида юзага келадиган зарарли таъсир ва ўзгаришларни ҳар томонлама ҳисобга олиш ва келтириладиган зиённи ундириш масалалари ҳал этилиши керак.

Табиат муҳофазаси нуқтаи назаридан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши объектларига қуйидаги талаблар қўйилади:

а) улар экологик хавфсиз бўлиши;

б) қишлоқ хўжалик ишлари технологиялари ва усуллари максимал экологизациялашуви, эксплуатация қилинадиган табиат объектлари табиий жараёнларига узвий қўшилиб кетиши;

в) ишлаб чиқариладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари инсон саломатлиги учун хавфсиз бўлиши.

Қишлоқ хўжалиги жамият ва табиатнинг фаол ўзаро таъсири соҳаси бўлиб, унда табиий экотизимлар янги сифатга эга бўлган агрозооэкотизимларга айлантирилади. Бунда қоида тариқасида, табиий экотизимлар қашшоқлашади (саёзлашади), чунки, ҳайдаладиган далаларда, масалан, бой ва хилма-хил табиий ўтлар ўрнига монокультура (бир хил ўсимлик) етиштирилади. Экотизимларнинг қашшоқланиши эса уларнинг беқарорлигини келтириб чиқаради (экотизимларнинг кучи улар таркиби-

нинг кўп хиллиги билан белгиланади). Шунинг учун қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши доирасидаги экотизимларнинг энг муҳим муаммоси агроценозларни (қайта ўзгартиручи тизимлар) биоценозлар (табiiй ҳолда сақлаб қолинган тизимлар) билан кўшиб олиб бориш ҳисобланади.

7.4. Рекреация экотизимлари

Рекреация ва даволаш соғломлаштириш зоналарида уларнинг ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва атроф-муҳит муҳофазаси катта аҳамиятга эга. Рекреация зоналарига аҳолининг ташкил этилган ва оммавий дам олиши ва туризмга мўлжалланган ер ва сув муҳитининг табiiй ёки маданий участкалари киради. Шундай зоналар таркибига шаҳар ҳудудлари участкалари, шаҳар атрофи ва яшил зоналар, ўрмонлар парклар, миллий, табiiй парклар (боғлар), ботаника, зоология боғлари, дендрологик парклар, туристик маршрутлар, дам олиш, уйлари ва базалари ҳудудлари, кўриқхона ва буютмаларнинг аҳоли бориб кўриши учун ажратилган маълум участкалари киради. Рекреацияга мўлжалланган ерлар табиат муҳофазаси ерларининг алоҳида тури бўлиб, уларга табиат муҳофазаси, соғломлаштириш, тарихий маданий мақсадларга мўлжалланган ерлар ажратилади. Ўрмонлар ҳам рекреация учун катта аҳамиятга эга.

Даволаш-соғломлаштириш зоналарига фуқораларни даволаш ва саломатлигини тиклашга мўлжалланган ер ва сув муҳитлари ҳудудлари, уларга курорт ва санатория курорт зоналари киради.

Аҳолининг саломатлиги ва атроф-муҳит сифати ўртасида бевосита ва билвосита алоқалар мавжуд. Масалан, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташилотининг маълумотларига кўра, аҳоли саломатлиги 50-50% уларнинг иқтисодий таъминоти ва яшаш тарзи, 18-20% атроф муҳитнинг ҳолатига, 20-30% тиббiiй хизмат даражасига боғлиқ бўлади. Хавонинг ифлосланиши аҳоли саломатлигининг 43-45% ёмонлашувига сабаб бўлади. Замонавий гигиена фани атроф-муҳитнинг ифлосланиши аҳоли касалланишининг ўртача даражаси 20% га ошишини аниқлаган.

Бундай вазиятда рекреация фаолияти ижтимоий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишининг муҳим тармоғига айланган бўлиб, у аҳолининг ишдан бўш вақтидан фойдаланишни яхшилашга ва дам олишини ташкил этишга хизмат қилади. Рекреация инсон тамонидан юқори баҳоланадиган ва ижтимоий натижа берадиган кенг йўналишни қамраб олади. Унда дам олиш ва соғломлаштириш, билиш ва ижод, одамлар ва табиат билан танишиш, таълим ва тарбияни такомиллаштириш ва бошқалар биргаликда ўз ифодасини топади. Бундай эҳтиёжларни қондириш, соғломлаштириш, умрни ўзайтириш, инсоннинг жисмоний ва маънавий даражасини ошириш, шахсни бар-

комаллаштириш, билим ва малакаларни ошириш ва бошқа қатор ижтимоий натижаларга эришишга имкон беради. Табиий омилларга асосланган рекреация фаолияти (туризм) шаҳар ва қишлоқ аҳолиси орасида кенг тарқалган касалликларнинг оммавий профилактик воситаси ҳисобланади. У фақатгина иш қобилиятини тиклашни ва меҳнат унумдорлигини оширишнигина таъминлаб қолмай, балки 20-50 % га юрак-томир, асаб, нафас олиш, ошқозон, суюқ касалликлари патологияси пайдо бўлишининг олдини олишни таъминлайди.

Рекреация фаолиятининг ана шундай самарадорлиги табиий омилларнинг фойдали таъсири ва бундай фаолиятни ушбу омиллар мавжуд ҳудудларда ташкил этиш билан боғлиқдир. Шундай қилиб, табиий омиллардан фойдаланиладиган рекреация фаолияти экология иқтисодиётининг алоҳида тури-рекреация йўналишида табиатдан фойдаланиш ҳисобланади. Бундай фаолият самарадорлигини оширишнинг вазифаси рекреацияда табиатдан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш билан боғлиқдир.

Рекреация соҳасини ривожлантириш ва жойлаштириш, унинг самарадорлигини ошириш муаммоларини ҳал этишда қуйидаги вазифаларни ҳал этишга алоҳида аҳамият берилади:

- туманлар ва ҳудудларда рекреацияда табиатдан фойдаланиш имкониятларининг оптимал структурасини шакллантириш;
- туманлар ва ҳудудларда рекреацияда табиатдан фойдаланиш ва бошқа соҳаларда табиатдан фойдаланишни таққослаб баҳолаш;
- табиий рекреация ресурсларини муҳофаза қилиш, улардан рационал фойдаланиш, уларни такрор ишлаб чиқариш бўйича хўжалик тадбирларини баҳолаш;
- табиий рекреация ресурсларидан фойдаланишнинг фактик самарадорлигини баҳолаш.

Рекреация самарадорлигини аниқлашда қуйидагилар ҳисобга олинади ва таърифланади:

1. Тадбирлар мақсади, яъни рекреация фаолиятининг кутилаётган ва эришиш мумкин бўлган натижалари.

2. Рекреация фаолиятининг конкрет минтақавий ва ижтимоий-демографик хусусиятларини энг пастки даражадаги шароитларини таърифловчи тегишли ижтимоий стандартлар.

3. Тадбирлар натижаси, яъни тадбирларнинг ҳар бирига асосланиб ташкил этиш мумкин бўлган вариантлари ёки қўйилган мақсадга эришишнинг муқобил йўллари.

4. Тадбирлар вариантининг ҳар бирини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган ресурслар харажати (табиий рекреация ресурсларини қўшиб).

5. Ҳисоб-китоб шароитларида қўйилган мақсадларга эришишга йўналтирилиши мумкин бўлган (ресурслар бўйича чекловлар) ресурслар ва айниқса қўриб чиқилаётган ҳудудларнинг табиий рекреация ресурслари.

Кўрсатилган беш гуруҳ таърифлар самарадорликни баҳолаш мақсадида иқтисодий-математик моделларни шакллантириш учун етарлидир. Бундан ташқари улар тадбирлар натижаларини қўйилган мақсадлар, реал ажратилиши мумкин бўлган ресурслар билан талаб қилинадиган ресурслар харажатига таққослашга имкон беради. Булар йўл қўйиш мумкин бўлган қарорларни шакллантиришга ва вариантларни йўл қўйиш мумкинлиги нуқтаи назаридан дастлабки баҳолашга ёрдам беради.

Барча бешта гуруҳ таърифлар ёки натижаларнинг (1-3 – гуруҳлар) ёки харажатларнинг (4 ва 5 - гуруҳлар) тарифини беради.

Рекреацияда табиатдан фойдаланиш фаолиятининг ижтимоий ва ижтимоий-иқтисодий натижаларини хўжалик тадбирлари натижаларининг айрим томонларини ифодалайдиган натурал-моддий, сифат ва қиймат тавсифларининг ўзаро боғлиқ кўрсаткичлари тизимида акс эттирилади.

Натурал кўрсаткичларда қўйидагилар ифодаланади:

- рекреацияда табиатдан фойдаланиш соҳасида амалга ошириш мўлжалланаётган тадбирларнинг аҳолини қамраб олиши (ҳисобланган контингент одамлар) - хизмат кўрсатиладиган одам-кун миқдори ёки бир йилда хизмат кўрсатиладиган аҳоли сони, хизмат кўрсатиш ва сифати (категорияси) бўйича алоҳида ҳисоблар;

- маршрут, дам олиш дастури, ҳудудлар ёки барпо этиладиган объектларнинг қуввати (қанча киши қабул қилиш имконияти);

- ижтимоий натижаларга имкон берадиган рекреация фаолиятига аҳоли сарфлайдиган вақт;

- аҳолининг рекреация фаолиятига кирадиган вақт сарфининг қисқариши билан боғлиқ бўлган вақтини тежаш (рекреация хизматини кутиш).

Нисбий кўрсаткичларда хизмат кўрсатиш сифатининг эксперт баҳоси, ҳудудлар ва объектларнинг хоссалари (функционаллиги қулайлиги билан бирга, комфортлиги (қулайлиги, шинамлиги), нафосати, ташқи кўринишининг ўзига жалб этиши, атроф-муҳит билан уйғунлигини ҳам қўшиб) ифодаланади (одатда балларда ҳисобланади).

Қиймат кўрсаткичларида қўйидагилар акс эттирилади:

- белгиланган баҳоларда маҳсулотлар ва хизматларни реализация қилишнинг йиллик ҳажми ва уларни реализация қилишдан олинган фойда;

- соғлиқни сақлаш муассасаларида касалланишнинг камайиши билан боғлиқ бўлган харажатларнинг шартли – ҳисобланган камайиши;

- меҳнат унумдорлигининг ошиши ходимлар квалификациянинг ошиши билан боғлиқ бўлган ижтимоий инфратузилмани барпо этиш ва унинг хизматига харажатларнинг камайиши;

- аҳоли вақтни тежашининг қиймат баҳоси.

Кишилик жамияти тарихи мобайнида Ернинг ташқи қиёфасини сезиларли даражада ўзгартирди ва хилма-хил антропоген ландшафтларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Инсоннинг табиатга таъсири, энг аввало, қаттиқ массаларни механик аралаштириб юбориш ва кўчиришда, ҳудудларнинг сув-иссиқлик режимини, биологик мувозанат ва кимёвий элементлар миграцияси режими бузилишида намоён бўлади.

Табиий ландшафтлардаги барча бузилишлар туб, бир компонентли, кўп компонентли бўлади. Жамиятнинг табиатга таъсири оқибати ҳисобланган бундай ўзгартiriшлар аҳоли сони, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси, ишлаб чиқариш кучларининг энергетика базаси, ҳудудларни ўзлаштиришнинг тарихий давомийлиги даври билан белгиланади. Ландшафтда содир бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар етгита асосий типга бўлинади ва уларга боғлиқ ҳолда турли типдаги антропоген ландшафтлар пайдо бўлади.

Халқ хўжалигининг турли тармоқлари, ишлаб чиқариш ва технологиялар табиий ресурслардан фойдаланиш даражаси ва йўналишлари ҳамда табиий муҳит элементларига ва компонентларига таъсири бўйича турли ва ўзига хос хусусиятларга эга. Шунинг учун халқ хўжалиги тармоқлари гуруҳининг экологик — иқтисодий классификацияси муҳим аҳамиятга эга. Бундай классификация табиатдан фойдаланишни экологик иқтисодий тартибга солиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Табиатдан фойдаланиш умумий жараён бўлиб, у табиий ресурслар ҳолатини табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг умумий натижасини ифодалайди. Бунда табиий ресурслардан фойдаланиш, уларни яхшилаш ва муҳофаза қилишнинг табиий хўжалик алоқаларини тартибга солишнинг оптимал йўналишларини белгилаш имкониятлари пайдо бўлади. Шу нуқтаи назардан табиий ресурслар ҳолати ва улардан хўжалик тармоқларида фойдаланишнинг учта гуруҳга — табиий экологик муҳит ресурслари, биологик ресурслар, минерал хом ашё ресурсларига бўлинади. Уларнинг ҳар бири модда айланиб юриши типи ҳолатининг асосий кўрсаткичи, иқтисодий роли, ҳолатини тартибга солиш бўйича асосий фаолият тури, фаолият натижаси, фаолият самараси бўйича бир-биридан фарқ қилади. Ушбу йўналишда улар таҳлил қилинади ва тегишли илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқилади.

Саноат, транспорт ва шаҳар экотизимлари антропоген ландшафтлар қаторига киради. Саноатнинг қатор тармоқлари табиат

объектларига, инсон саломатлигига катта зарар етказди. Уларни бургараф этиш ва максимал камайтириш энг муҳим вазифалар қаторига қиради. Булар тадбирлар комплексини амалга оширишни талаб қилади. Саноат, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш соҳалари доирасидаги экотизимларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш режими икки йўналишда амалга оширилади:

1. Объектларга статус бериш;

2. Ишлаб чиқариш хўжалик фаолиятини экологизациялаш.

Ер ости бойликларидан фойдаланишда экологик – иқтисодий муносабатларни давлат томонидан тартибга солишнинг асосий вазифаси минерал хомашё базасини такрор ишлаб чиқаришни таъминлаш, улардан ҳозирги ва келажак авлодлар манфаатларини ҳисобга олиб фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишдан иборат.

Шаҳар экотизимлари техноген ландшафт бўлиб, уларда табиат комплекслари туб ўзгаришларга учраган ва асосан техноген қонламалар ҳуқумронлик қилади. Шаҳар экотизимларини муҳофаза қилишда уларни режалаштириш, ҳудудларни планировкалаш ва ободонлаштириш, санитария режимини таъминлаш, яшил зоналарни барпо этиш муҳим йўналишлар ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги экотизимлари антропоген ландшафтлар структурасида энг кўп салмоқга эгаллиги билан алоҳида ўринни эгаллайди. Агротизимларнинг фойдали иш коэффициентини оширишда қишлоқ хўжалигини юритишнинг адаптив тизимини кенг қўллаш муҳимдир. Қишлоқ хўжалик тизимида табиат муҳофазасининг икки экологик – иқтисодий йўналишини ажратиш мумкин:

1) Атроф-муҳит ва унинг барча компонентларини қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилиш;

2) Қишлоқ хўжалигини антропоген атроф-муҳитнинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилиш.

Рекреация ва даволаш-соғломлаштириш зоналарида уларнинг ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва атроф-муҳит муҳофазаси катта аҳамиятга эга. Рекреация самарадорлиги аниқлашда қўйидагилар ҳар томонлама тўла ҳисобга олинishi керак:

1) Тадбирлар мақсади;

2) Ижтимоий стандартлар;

3) Тадбирлар натижаси;

4) Ресурслар харажати;

5) Ресурслар.

Шунга биноан ҳисобларда натурал – моддий, сифат ва қиймат характеристикалари кўрсаткичлари тизимларидан кенг фойдаланилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Хўжалик тармоқлари ва антропоген фаолият таъсиридаги экотизимлар қандай экологик иқтисодий хусусиятларга эга?

2. Ландшафтда содир бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар қандай типларга бўлинади? Улар таъсирида қандай антропоген ландшафтлар типлари пайдо бўлади?

3. Халқ хўжалиги тармоқлари гуруҳлари қандай экологик – иқтисодий классификацияланади. Бу классификация қандай аҳамиятга эга?

4. Табиий – экологик ресурслар ҳолатини баҳолаш ва тартибга солиш хусусиятларини тушунтиринг.

5. Саноат ва транспорт таъсиридаги экотизимлар қандай ўзгаришларга учраган ва улар қандай хусусиятларга эга?

6. Саноат ва транспорт таъсиридаги экотизимлар қандай йўналишларда муҳофаза қилинади?

7. Саноат, транспорт соҳаларида экотизимлар муҳофазасида объектларга экологик статус бериш, ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятини экологиязациялаш қандай аҳамиятга эга?

8. Шаҳар экотизимлари нима ва уларнинг қандай ўзига хос хусусиятлари бор?

9. Шаҳар экотизимларини муҳофаза қилиш йўналишларини таърифланг.

10. Қишлоқ хўжалигига (аграр) экотизимлар нима ва улар қандай хусусиятларга эга?

11. Қишлоқ хўжалигини юритишнинг адаптив тизими ва агротизимларини муҳофаза қилишнинг асосий йўналишларини таърифланг.

12. Рекреация экотизимлари, улардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш йўналишларини тушунтириб беринг.

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари — Т.: «Ўзбекистон», 1997.

2. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. — Т.: «Адолат», 2002.

3. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. — Т., 2002.

4. Акимов Т.А. Хаскин В.В. Экология. Учебник для вузов. — М.: «ЮНИТИ», 1998.

5. Бобылов С.Н. Экологизация экономического развития. — М., 1994.

6. Миркин Б.Н., Наумова Л.Г. Экология России. — М.: «Устойчивый мир», 1999.

7. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Словарь — справочник. — М.: «Мысль», 1990.

8. Рябчиков А.М. Структура и динамика геосферы, ее естественное развитие и изменение человеком. — М.: «Мысль», 1972.

9. Степановских А.С. Прикладная экология: охрана окружающей среды. Учебник для вузов. — М.: «ЮНИТИ — ДАНА», 2003.

АЛОҲИДА МУҲОФАЗА ҚИЛИНАДИГАН ХУДУДЛАР ЭКОТИЗИМЛАРИ ЭКОЛОГИЯСИ ИҚТИСОДИЁТИ

8.1. Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар экртизмларининг умумий таърифи

Табиий ресурслардан ишлаб чиқаришда тобора кўпроқ фойдаланиш, жамиятнинг турли-туман эҳтиёжларини қондириш, инсон ҳаёти ва фаолиятини таъминлаш учун табиий муҳитдан фойдаланишнинг кучайиши табиатнинг айрим участкаларини табиий Ҳолатда сақлаш заруратини келтириб чиқаради. Бундай участкалар алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар (акваториялар) бўлиб, улар экологик, генетик, асраш, муҳофаза қилиш, санитария-гигиена, соғломлаштириш, маданий-маорифий функцияларни бажаради ва улар фаол хўжалик ўзлаштирилишидан чиқарилади. Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар экологик балансни қўллаб-қувватлаш, табиий ресурсларни тақрор ишлаб чиқариш, экотизимлар ва организмлар генофондлари эталонларини сақлаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва сақлаш, рекреация ва табиат муҳофазаси таълим—тарбияси, шунингдек, ҳам табиий шароитларда, ҳам инсон таъсирида кечадиган маҳаллий, минтақавий ва глобал табиий жараёнларни ўрганиш мақсадларига хизмат қилади.

Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар статуси, функцияси, режими ва бошқаришни ташкил этишдаги фарқлари ҳисобга олиниб, қўйидаги категорияларга бўлинади (классификацияланади):

1. Давлат табиат қўриқхоналари, шу жумладан, биосфера қўриқхоналари.

2. Миллий парклар.

3. Давлат миллий табиат парклари (боғлари).

4. Давлат табиат буюртма қўриқхоналари (заказниклар).

5. Давлат табиат ёдгорликлари.

6. Алоҳида муҳофаза қилинадиган бошқа табиий ҳудудлар: сув муҳофазаси минтақалари (тегралари), курорт-соғломлаштириш табиий ҳудудлари, рекреация зоналари (тегралари), ботаника боғлари, дендрология боғлари, қўриқланма (оралиқ) тегралари, ўрмонларнинг тақиқланган минтақалари, ҳайвонот боғлари, балиқчилик хўжалиги тегралари.

Бундан ташқари алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудларнинг бошқа шакллари — яшил зоналар, шаҳар ўрмонлари,

шаҳар парклари, боғ-парк санъати ёдгорликлари, муҳофаза қилинадиган қирғоқ линиялари, муҳофаза қилинадиган дарё тизимлари, муҳофаза қилинадиган ландшафтлар, биологик станциялар, микроқўриқхоналар ва бошқалар ҳам ташкил этилиши мумкин.

Халқаро табиат ва табиий ресурслар уюшмасини БМТнинг атроф-муҳит бўйича дастури (ЮНЕП) ва жонли табиатни муҳофаза қилиш Жаҳон фондининг қўллаб-қувватлашида тайёрлаган «Жаҳон табиат муҳофазаси стратегияси» ҳужжатида жонли табиат тўғрисидаги тажриба ва билимлар, уларни муҳофаза қилиш ҳамда улардан фойдаланиш умумлаштирилган. Бу ҳужжатда биринчи марта табиатни муҳофаза қилишнинг қуйидаги учта вазифаси белгилаб берилган:

- инсон яшаши ва жамият ривожланиши боғлиқ бўлган фундаментал экологик жараёнлар ва халқ таъминоти тизимлари (тупроқ регенерацияси, озуқа моддаларнинг айланиб юриши, сувнинг табиий тозаланиши)ни қўллаб-қувватлаш;

- юқорида кўрсатилган қўллаб-қувватлаш жараёнларини ва ҳаёт таъминоти тизимларининг ҳаракатига ва ишлашига боғлиқ бўлган генетик хилма-хилликни (дунёнинг тирик организмларида аниқланган генетик материаллар тўплами)ни сақлаш. Шунингдек, маданий ўсимликлар, уй ҳайвонлари ва микроорганизмларни яхшилаш ва муҳофаза қилиш учун зарур бўлган селекция дастурини амалга ошириш; тиббиёт, техникадаги новаторликни ривожлантириш; жонли ресурслардан фойдаланувчи саноатнинг қўллаб тармоқлари муваффақиятини таъминлаш.

- инсонларнинг яшашини қўллаб-қувватлайдиган қўллаб биологик турлар ва экотизимлардан (ёввойи ҳайвонлар, ўрмонлар, яйловлар) барқарор фойдаланишни таъминлаш.

Ушбу мақсадли вазифалар ҳозирги замон алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар тизимларининг ишлаши ва ҳаракатини белгилаб беради.

Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар тизимининг роли атроф-муҳитнинг барқарорлигини таъминлаш, жамиятнинг ижтимоий талаблари ва моддий эҳтиёжларни таъминлаш билан белгиланади. Шунга мувофиқ алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар қуйидаги экологик-иқтисодий функцияларни бажаради:

- генофондни сақлаш;
- фундаментал экологик жараёнлар ва ҳаёт таъминоти тизимларини қўллаб-қувватлаш;

- илмий, билиш ва тарбиявий мақсадларда муҳофаза қилинадиган табиат комплекслари тўғрисидаги ахборот маълумотларини тўплаш ва илмий тадқиқотларни ўтказиш имкониятларини таъминлаш.

Ўзбекистондаги алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар тўғрисидаги маълумотлар қуйидаги жадвалда берилган (8жадвал).

8-жадвал

Ўзбекистон Республикасининг қўриқхоналари, табиий ва миллий парклари (боғлари), буюртма қўриқхоналари, табиий ёдгорликлари (Национальный доклад... 2002 ва бошқа манбалар бўйича)

	Номи	Ташкил этилган йили ва вазифалари	Майдони	Манзили
I. Қўриқхоналар				
1	Чотқол тоғ-ўрмон давлат қўриқхонаси	1947 йил. Фарбий Тянь Шаннинг экотизимларини сақлаш ва атроф-муҳит ҳолати мониторинги. 1995 йилда биосфера қўриқхоналари тизимига киритилган	35724	Тошкент вилояти, Чотқол тоғининг фарбий тизмаси. Паркент ва Оҳангарон туманлари
2	Ҳисор тоғ-ўрмон давлат қўриқхонаси	1983 йил. Ҳисор тоғи табиий комплекси ва экотизимларини сақлаш	80986	Қашқадарё вилояти, Яккабоғ ва Шаҳрисабз туманлари. Ҳисор тоғининг фарбий тизмалари
3	Зомин тоғ-ўрмон давлат қўриқхонаси	1960 йил. Арча ўрмонлари ва уларга хос ҳайвонот оламни сақлаш ва уларнинг ҳолатини илмий тадқиқ этиш	26840	Жиззах вилояти, Зомин тумани. Туркистон тоғининг шимолий ён бағирлари. Зомин ва Баҳмал туманлари
4	Бадаб-Тўқай текислиги - тўқай давлат қўриқхонаси	1971 йил. Амударё оқими тартибга солинган шароитда тўқай ўрмонлари ва ҳайвонот оламни сақлаш	6462	Қорақалпоғистон Республикаси, Бегуний ва Кегайли туманлари. Қуйи Амударёнинг ўнг қирғоғи
5	Қизилқум водий - давлат қўриқхонаси	1971 йил. Амударё қуйи оқимида тўқай ўрмонлари ва ҳайвонот оламни сақлаш	10311	Бухоро вилояти, Ромитан тумани ва Хоразм вилояти, Дўстлик тумани. Амударёнинг ўнг қирғоғи
6	Зарафшон водий - тўқай давлат қўриқхонаси	1975 йил. Зарафшон дарёси ўрта оқимида тўқай комплексларини ва тустовуқларнинг ноёб кичик тури - Зарафшон тустовуқларини тиклаш ва сақлаш. Ҳозирги вақтда қўриқхонанинг волеер (атрофи ўралган майдон) комплексига реинтродукция мақсадларида Бухоро буғуларини такрор тиклаш ва қўнайтириш бўйича ишлар олиб борилмоқда	2352	Самарқанд вилояти, Будунғур ва Жомбой туманлари. Зарафшон дарёси бўйида 45 км.га чўзилган

	Номи	Ташкил этилган йили ва вазифалари	Майдонига	Манзили
I. Қўриқхоналар				
7	Нурота тоғ-ёноқ ўрмонлари давлат қўриқхонаси	1975 йилда шу номдаги буюртма қўриқхонага айлантирилган. Ёноқнинг қимматли генофонди турини ва дунёда ягона бўлган ва Халқаро табиат муҳофазаси уюшмаси (МСОП) қизил китобга киритилган бардошли популяция – Северцев қўйини сақлаш	17752	Жиззах вилояти, Фориш тумани. Нурота тоғларининг шимолий ёнбағирлари
8	Китоб геология давлат қўриқхонаси	1978 йил. Палеонтология – стратиграфия объектларини муҳофаза қилиш ва режали ўрганиш	5378	Қашқадарё вилояти, Китоб тумани. Ер тарихининг геологик ёдгорлиги – Хисор тоғлари
9	Сурхон тоғ-ўрмон давлат қўриқхонаси	1978 йил. Шу номдаги буюртма Шеробод ўрмон-мелiorация станцияси ерларида 1970 йилдан мавжуд бўлган. Қўҳитанг тоғлари экотизимларини сақлаш	23802,3	Сурхондарё вилояти, Шеробод ва Термиз туманлари. Қўҳитанг тоғлари
II. Табиат ва миллий парklar (боғлар)				
10	Зомин халқ парки	1976 йил. Ноёб тоғ-арча экотизимларини сақлаш, тиклаш ва рекреацияда фзлаштириш	24110	Жиззах вилояти, Зомин тумани. Туркистон тоғлари
11	Уғом-Чотқоқ табиий миллий парки (боғи)	1990 йил. Эталон табиат комплекслари ва генофондини сақлаш. Барча ҳудуди функционал зоналар – агропарк, фаол рекреация, тартибга солинмаган рекреация, қўриқхона, қўриқхонага тенглаштирилган, табиий ландшафт зоналарига бўлинган	574580	Тошкент вилояти, Фарбий Тяньшан тоғлари. Бўстоплиқ, Паркент, Оҳангарон туманлари
III. Буюртма қўриқхоналари				
12	Ариасой	1983 йил	63300	Жиззах вилояти
13	Қорақўл	1990 йил	10000	Бухоро вилояти
14	Сайқоқли	1991 йил	1000000	Қорақалпоғистон Республикаси
15	Судочье	1991 йил	50000	Қорақалпоғистон Республикаси
16	Сармиш	1991 йил	2510	Навоий вилояти
17	Қорақир	1992 йил	30000	Бухоро вилояти
18	Қарнабчўл	1992 йил	40000	Самарқанд вилояти
19	Қўшрабат	1992 йил	16500	Самарқанд вилояти
20	Денгижқўл	1992 йил	8600	Хоразм вилояти

	Номи	Ташкил этилган йили ва вақтфалари	Майдони га	Манзили
I. Қўриқхоналар				
21	Навоий	1998 йил	25000	Навоий вилояти
22	Қашқадарё	1998 йил	23700	Қашқадарё вилояти
IV. Табиат ёдгорликлари				
23	«Варданзи» табиат ёдгорлиги	1975 йил. Саховул ўрмонлари ноёб участкаларини ва уларда яшайдиган ўсимлик ва ҳайвонот турларини сақлаш. Табиат ёдгорлиги статуси 1991 йилда берилган	300	Бухоро вилояти, қадимги Варданзи шаҳарчаси фрагментининг қум остида қolib кетган қалъаси харобалари
24	Езёвон-Ёвон чўллари (Қорақалпоқ чўли) участкаларидаги табиат ёдгорликлари	Фарғона vodiysi марказий қисми табиий текслик комплексларини ва маҳаллий эндемиклар – бу ерда мавжуд бўлган ва яшайдиган ўсимлик ва ҳайвонот турларини сақлаш мақсадларида ташкил этилган	3161,5	Наманган вилояти, Мингбулоқ тумани (1000га), Чуст тумани (96га), Фарғона вилояти Езёвон тумани (1843га), Оқунбобоев тумани (142,5га). Табиат ёдгорлиги Фарғона ва Наманган ўрмон хўжаликлари ҳудудида жойлашган
ЖАМИ			2081348,8	
V. Ноёб ёввойи ҳайвонларни етиштирадиган питомниклар				
25	«Жайрон» экомаркази. Ҳайвонларнинг ноёб турини етиштирадиган Республика илмий-табиатчиқариш маркази	1976 йилда Бухоро жайронларни етиштириш бўйича ихтисослашган питомник ташкил этилди. 1989 йилда у Республика «Жайрон» экомарказига айлантирилган	7122	Бухоро вилояти. Унинг ҳудудида ярим эркин шароитларда жайрон, Пржевальский оти, қулон, туволоқ ва бошқа ҳайвон турлари етиштирилади
VI. Ботаника боғлари, зоология парклари				
26	Тошкент ботаника боғи. Унинг асосий қисми дендропарк ҳисобланади	1922 йил. 6000дан ортиқ ўсимлик турлари мавжуд. Ўсимликларни нақлимлаштириш, ноёб, йўқolib бораётган ўсимликларни сақлаш, муҳофаза қилиш. Тиббиёт ва саноат ботаникаси	8	Тошкент шаҳри
27	Тошкент ҳайвонот боғи (зоопарк)	1924 йил. 124 хил ҳайвонот тури мавжуд. Халқаро ва Республика «Қизил китоб»га кирган, йўқolib кетаётган ҳайвон турларини сақлаш, уларни сунъий йўл билан кўпайтириш	3,2	Тошкент шаҳри
28	Термиз ҳайвонот боғи	1938 йил. Ноёб, йўқolib кетаётган ҳайвон турларини сақлаш, уларни сунъий йўл билан кўпайтириш	35,5	Термиз шаҳри

Ўзбекистонда алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг умумий майдони — 2,08 млн. гектар (республика ҳудудининг 4,6%)ни ташкил этади. Республикада 9 та қўриқхона, 2 та табиий ва миллий парк, 11 та буюртма қўриқхоналари, 2 та табиат ёдгорликлари, 1 та ноёб ҳайвонларни етиштирадиган ихтисослашган питомник («Жайрон» маркази) бор.

Ўзбекистон Республикасининг «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонуни (1993 йил) «ҳозирги ва келажак авлод манфаатларини кўзлаб ноёб ҳамда экологик, иқтисодий, илмий, маданий, санитария-соғломлаштириш, эстетик нуқтаи назардан миллий ва умумхалқ мулки бўлмиш қимматли табиий мажмуаларни муҳофаза этишнинг умумий, ҳуқуқий, экологик, иқтисодий ва ташкилий асосларини белгилаб беради». Ушбу қонуннинг асосий вазифаси қуйидагича белгиланган: «... ноёб табиий мажмуаларни, табиат ёдгорликларини, ўсимликлар ва ҳайвонларнинг ирсий фондиди сақлаб қолишдан, табиий жараёнларни ўрганишдан ва табиий муҳитни кузатиш ва тадқиқ этиш мажмуидан, аҳолини экология бобида тарбиялашдан, табиатни муҳофаза қилиш аҳамиятига молик ҳудудлардан хўжалик мақсадида фойдаланишни чеклашдан иборатдир» (2-модда).

8.2. Давлат қўриқхоналари ва давлат миллий парклари (боғлари)

Давлат қўриқхоналари хўжалик фаолиятида фойдаланишдан тўлиқ олинган алоҳида муҳофаза қилинадиган табиат комплекслари ва объектлари (ер, сув, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот олами) бўлиб, табиат муҳофазаси, илмий, экологик-маърифий аҳамиятга эга функцияни бажаради. Улар табиий муҳитнинг табиийлигини, типик ёки камёб ландшафтлар, ўсимлик ва ҳайвонот оламининг генетик фондларини асраш ва сақлаш жойлари ҳисобланади.

Давлат табиат қўриқхоналари табиатни муҳофазаловчи, илмий-тадқиқот, экологик-маърифий, муассасалар бўлиб, табиий жараёнлар ва ҳодисаларнинг табиий кечишини, ўсимлик ва ҳайвонот оламининг генетик фондиди, айрим ўсимлик ҳамда ҳайвонот турлари ва туркумларини, типик ва ноёб экологик типизмларини сақлаш ва ўрганиш мақсадларини кўзда тутлади.

Давлат табиат қўриқхоналари зиммасига қуйидаги вазифалар юклатилган:

- биологик хилма-хилликни сақлаш ва муҳофаза қилинадиган табиат комплекслари ва объектларининг табиий ҳолати-

ни қўллаб-қувватлаш мақсадларида табиий ҳудудларни муҳофаза қилишни амалга ошириш;

- илмий тадқиқотларни, шу жумладан, табиат йилномасини олиб боришни ташкил этиш ва ўтказиш;

- атроф-муҳитнинг умумдават тизими доирасида экологик мониторингни амалга ошириш;

- экологик билимларни тарғиб этиш;

- хўжалик ва бошқа объектлар жойлашиши лойиҳалари ва чизмаларининг давлат экологик экспертизасида қатнашиши;

- табиатни муҳофаза қилиш соҳасида илмий ходимлар ва мутахассислар тайёрлашга ҳамкорлик қилиш.

Давлат қўриқхоналарини ташкил этиш бўйича қарорни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қабул қилади.

Табиат қўриқхоналарига туташ участка ҳудудларида ва сув кенгликларида табиатдан фойдаланишнинг чекланган режимига эга бўлган муҳофаза зоналари ташкил этилади.

Давлат қўриқхоналарининг ҳудудида қўриқхона мақсадлари ва режимига зид бўлган, табиий жараёнларга салбий таъсир кўрсатадиган ҳар қандай фаолият тақиқланади.

Қўриқхоналарнинг ҳудудларида ва уларнинг муҳофаза зоналарида иқлимлаштириш мақсадида ўсимликлар ва жониворлар турларини ва хилларини интродукциялаш ва жойлаштириш амалга оширилади.

Давлат қўриқхоналарида илмий тадқиқот ишлари амалга оширилади. Улар учун «Табиат солномаси»ни юритиш мажбурий ҳисобланади.

Давлат қўриқхоналари ҳудудларида қуйидаги йўналишдаги фаолият ва тадбирларни ўтказишга йўл қўйилади: табиат комплексларининг табиий ҳолатини сақлаш, антропоген таъсир оқибатида табиат комплекслари ва уларнинг компонентларидаги ўзгаришларни бартараф этиш ва уларни тиклаш; санитария ва ёнғинга қарши хавфсизликни таъминлайдиган шароитларни қўллаб-қувватлаш; одамлар ҳаётига ва аҳоли яшаш манзилларига хавф соладиган ва табиий офатларни келтириб чиқариши мумкин бўлган шарт-шароитларни бартараф этиш; экологик вазифаларни амалга ошириш; экологик-маърифий ишларни олиб бориш; назорат функциясида амалга ошириш.

Ўзбекистонда 9 та давлат қўриқхонаси бўлиб, улар 209,6 минг гектар майдонни эгаллайди (8-жадвал).

Биосфера давлат қўриқхонаси мақомига эга бўлган қўриқхоналар (Чотқол) белгиланган тартибда халқаро биосфера қўриқхоналари тизими таркибига киритилади ва улар глобал экологик мониторингни амалга оширишда иштирок этади.

Давлат кўриқхоналари юридик шахс бўлиб, республика бюджетидан таъминланади, мустақил балансда туради.

Давлат миллий парки (боғ)лари табиат муҳофазаси, экологик-маърифий, илмий-тадқиқот муассасалари бўлиб, улар табиат муҳофазаси, маърифий, илмий ва маданий мақсадларда ва тартибга солинадиган туризмда фойдаланишга йўналтирилган. Уларнинг ҳудуд (акватория)лари алоҳида экологик, тарихий ва эстетик қийматга эга бўлган табиат комплекслари ва объектларини эгаллайди. Миллий парклар атрофида табиатдан фойдаланишнинг тартибга солинган режимига эга бўлган муҳофаза зоналари барпо этилади.

Давлат миллий паркларига қуйидаги вазифалар юклатилиди:

- табиий комплекслар, ноёб ва эталон табиат участкалари ва объектларини сақлаш;
- тарихий-маданий объектларни сақлаш;
- аҳолини экологик маорифлаштириш (экологик таълим-тарбия бериш);
- тартибга солинадиган туризм ва дам олиш учун шароитлар яратиш;
- табиат муҳофазаси ва экологик таълим-тарбиянинг илмий методларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- экологик мониторингни амалга ошириш;
- бузилган табиат ва тарихий-маданий комплекслар ва объектларни қайта тиклаш;
- захираларни тежайдиган, экологик жиҳатдан соф технологияларни қишлоқ хўжалиги, саноат ва бошқа тармоқларда ишлатишга кўмаклашиш;
- илмий кадрлар ва мутахассислар тайёрлашда ҳамкорлик қилиш.

Давлат миллий паркларини ташкил этиш тўғрисидаги қарорни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси манфаатдор идораларнинг Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси билан келишиб киритган тақдимига мувофиқ қабул қилади.

Миллий давлат парклари ҳудудларида уларнинг табиий, тарихий-маданий ва бошқа хусусиятлари ҳисобга олиниб, дифференцияланган режим белгиланади. Шунга мувофиқ миллий парк ерларида турли функционал зоналари бўлинади:

- кўриқхона зонаси, унда ҳар қандай хўжалик фаолияти ва рекреацияда фойдаланиш тақиқланади;

- алоҳида муҳофаза қилинадиган зона, унинг доирасида табиий комплекслар ва объектларни сақлаш учун шароит таъминланади, ушбу ҳудудда қатъий тартибга солиш асосида бориб кўришга рухсат берилади;

- билиш (танишиш) туризми зонаси, у экологик таълим-тарбия ва миллий паркнинг диққатга сазовор объектлари билан танишишни ташкил этишга мўлжалланади;

- рекреация зонаси, у дам олишга мўлжалланган;

- тарихий-маданий объектларни муҳофаза қилиш зонаси, унинг чегараларида уларни сақлашга шароит яратилади;

- таширф қилувчиларга хизмат кўрсатиш зонаси, у тунаш жойлари, палатали лагерлар ва бошқа туристик сервис, таширф қилувчиларга маданий, маиший ва ахборот хизмати кўрсатиш объектларини жойлаштириш учун мўлжалланган;

- хўжаликка белгиланган зона, унда миллий паркнинг ишлашни таъминлаш учун зарур хўжалик фаолияти амалга оширилади.

Миллий парklar ҳудудларида, унинг мақсад ва вазифаларига зид бўладиган ҳар қандай фаолият, шу жумладан, қуйидагилар тақиқланади:

- фойдали қазилмаларни разведка қилиш ва қазиб олиш; - тупроқ қоплами ва очик (ер юзасига чиқиб қолган) геологик топ жинсларининг бузилишига олиб келадиган ишлар;

- уларнинг ҳудудлари доирасида боғ ва дача (дала ҳовли) участкалари бериш ва ажратиш;

- миллий паркдан фойдаланиш режими билан боғлиқ бўлмаган магистрал йўллар, трубопроводлар (қувурлар), электр узатиш линиялари ва бошқа коммуникациялар ва бошқа объектлар;

- ўрмонларни кесиш, ов қилиш;

- ёввойи ўсимликларни саноат учун тайёрланиши, ўсимлик ва ҳайвонот олами объектлари яшаш муҳитининг бузилиши билан боғлиқ бўлган ҳар қандай фаолият, биологик коллекцияларни тўплаш, тирик организмларни иқлимлаштириш мақсадларида улар интродукцияси;

- ушбу парklarнинг ишлаши билан боғлиқ бўлмаган механизациялашган транспорт воситаларининг ҳаракати ва тўхташ жойлари;

- оммавий спорт ва томоша тадбирларини ташкил этишни, туристик тўхташ жойларини ва гулханлар ёқишни ташкил этишни улар учун махсус белгиланган жойлардан ташқарида ташкил этиш;

- тарихий-маданий қийматига эга бўлган предметларни олиб чиқиб кетиш.

Миллий парklar юридик шахс бўлиб, давлат бюджетидан таъминланади, мустақил балансда туради, рекреация, туризм-экскурсия, реклама — ноширлик ва қонунда рухсат этилган бошқа фаолиятдан келадиган даромадлардан фойдаланилади.

Давлат миллий табиат парklари миллий (халқ) паркла-

ридан фарқ қилиб, улар табиат муҳофазаси ва рекреация муассасалари ҳисобланади. Уларнинг ҳудудлари катта экологик ва эстетик қийматга эга бўлган табиат комплекслари ва объектиларини ўз ичига олади. Улар табиат муҳофазаси, маърифий рекреация мақсадларини амалга оширади.

Миллий табиат парклари ҳудудларида табиат участкаларининг экологик ва рекреация қийматиға боғлиқ ҳолда турли режимда муҳофаза қилиш ва фойдаланиш зоналари ажратилди. Масалан, умумий майдони 574,3 минг гектар бўлган Угам-Чотқол миллий табиат паркида қуйидаги функционал зоналар ажратилган (9-жадвал).

9-жадвал

Угам-Чотқол миллий табиат паркининг функционал зоналарға бўлиниши

№	Функционал зоналар	Майдони, минг га	%
1	Агропарк зонаси	59,1	10,3
2	Фаол рекреация зонаси	30,7	5,3
3	Тартибға солиб фойдаланиладиган рекреация зонаси	13,6	2,4
4	Қўриқхона зонаси	35,8	6,2
5	Қўриқхонаға тенглаштирилган зона	109,1	19,0
6	Табиат ландшафтлари	326,1	56,8
	ЖАМИ	574,6	100,0

Давлат миллий табиат паркларида улар ҳудудини табиий, илмий, эстетик ва маданий қиммати пасайишиға олиб келадиган фаолият турлари тақиқланади ёки чегараланади.

8.3. Давлат буюртма қўриқхоналари ва давлат табиат ёдгорликлари

Давлат буюртма қўриқхоналари (заказниклари) алоҳида аҳамиятға эга бўлган табиат комплекслари ёки уларнинг компонентларини сақлаш, қайта тиклаш ва экологик балансини қўллаб-қувватлаш мақсадида буюртма қўриқхона олдиға қўйилган вазифани бажариш учун зарур муддатға ажратиб бериладиган ҳудудлар (акваториялар) ҳисобланади.

Давлат буюртма қўриқхоналари республика ёки маҳаллий аҳамиятға эга бўлиши мумкин. Республика аҳамиятиға эга бўлган буюртма қўриқхоналари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий аҳамиятға эга бўлган буюртма қўриқхоналар эса табиатни муҳофаза қилиш идораларининг тақдимиға кўра вилоят ҳокимларининг қарори билан ташкил этилади.

Давлат буюртма қўриқхоналари вазифаси ва ихтисосига кўра турлича бўлади. Уларни қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

- комплекс (ландшафт) буюртма қўриқхоналари. Алоҳида қимматга эга бўлган табиат комплекслари (ландшафтлар)ни асраш ва тиклаш учун мўлжалланади;

- биологик (ботаник ва зоологик) буюртма қўриқхоналари. Қимматли, ноёб ва йўқолиб бораётган ўсимлик ва ҳайвонот олами турларини асраб қолиш, сақлаш, тиклаш, шу жумладан, хўжалик, илмий ва маданий жиҳатдан қимматли турлари учун мўлжалланган;

- палеонтологик буюртма қўриқхоналари. Айрим қазилма бойликлар ва уларнинг комплексини асраш мақсадида ташкил этилади;

- гидрологик буюртма қўриқхоналари (ботқоқ, кўл, дарё, денгиз). Қимматли сув объектлари ва экологик тизимларни асраш, сақлаш ва тиклаш учун мўлжалланган;

- геоморфологик буюртма қўриқхоналари. Нодир, ноёб, нафосатли, рельеф шакллари асраб қолишга мўлжалланган;

- геологик буюртма қўриқхоналари. Нодир ва ноёб геологик ва минералогик ҳосилалар ва тузилмаларни асраб қолиш учун мўлжалланган.

Буюртма қўриқхоналар муддатсиз (муддати кўрсатилмасдан), беш йилдан ортиқ муддатга (узоқ муддатли) ёки беш йилдан кам муддатга (қисқа муддатли) қилиб ташкил этилади.

Давлат буюртма қўриқхоналари ҳудудлари уларни хўжалик мақсадларида ердан фойдаланувчилардан тортиб олинмайди. Ерида давлат буюртма қўриқхоналари ташкил этилган корхоналар, муассаса ва ташкилотлар давлат буюртма қўриқхонаси белгилайдиган тартибга риоя этишлари шарт.

Давлат буюртма қўриқхоналари ҳудудларида унинг олди-га қўйилган мақсад ва вазифаларга зид бўлган фаолиятнинг ҳар қандай тури тўхтатилади ёки чеклаб қўйилади.

Ҳар бир давлат буюртма қўриқхонасининг вазифаси ва режими хусусиятлари улар тўғрисидаги Низомда белгиланади ва у тегишли орган томонидан тасдиқланади.

Табиат ёдгорликлари — экологик, илмий, эстетик, маданий жиҳатдан қимматли, ноёб, ўрнини тўлдириб бўлмайдиган, келиб чиқиши табиий ва сунъий бўлган объектлар ҳисобланади. Ер эгалари ва ердан фойдаланувчилардан улар эгаллаб турган ер участкаларини олиб қўймасдан ҳам объект давлат ёдгорлиги деб ҳам эълон қилиниши мумкин. Улар жойлашган ҳудудда уларни сақлаб қолишга хавф солувчи ҳар қандай фаолият тақиқланади. Табиат ёдгорликлари жойлашган ерлардан фойдаланувчилар уларни муҳофаза қилиш мажбуриятини ўз зиммаларига оладилар.

8.4. Дендрология парклари, ботаника боғлари, зоология парклари

Дендрология парклари ва ботаника боғлари табиат муҳофазаси муассасалари бўлиб, уларнинг вазифасига ўсимлик олами хилма-хиллигини асраш ва бойитиш мақсадларида ўсимликларнинг махсус коллекциясини яратиш, шунингдек, илмий, ўқув ва маърифий фаолиятни амалга ошириш киради.

Дендрология парклари илмий, маданий ва рекреация ва бошқа йўналишларда фойдаланиш учун дарактлар ва буталарнинг ҳар хил турларини ва улардан таркиб топган дарактзор — бутазорларни махсус яратилган шароитда ўстириш, асраш ва ўрганиш билан шуғулланади. Уларнинг ҳудудида дендрология термаларига таҳдид солувчи фаолият билан шуғулланиш тақиқланади.

Ботаника боғлари ботаника термаларини тузатиш, тўлдириш ва асраш, илмий, ўқув ва таълим ишларини олиб бориш йўли билан маҳаллий миқёсдаги ва жаҳон миқёсида ўсимликларнинг мажмуаларининг нодир ва муайян туркумига хос турларини махсус яратилган шароитда асраш, ўрганиш, иқлимлаштириш, кўпайтириш ҳамда улардан самарали, оқилона фойдаланиш билан шуғулланади. Ботаника боғлари ҳудудларида унинг мақсад ва вазифаларига зид келадиган фаолият билан шуғулланиш тақиқланади.

Дендрология парклари ва ботаника боғлари ҳудудлари турли функционал зоналарга бўлиниши мумкин:

- экспозиция зонаси, уни кўришга маъмурият белгилаган тартибда рухсат берилади;
- илмий-тадқиқот зонаси, уларда илмий ходимлар фаолият кўрсатадилар;
- маъмурият зонаси.

Айрим парклар ва боғларнинг вазифалари, илмий йўналишлар, юридик статуси, ташкилий тузилиши ва режими уларни ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилган идора томонидан тасдиқланган низом билан белгиланади.

Дендрология парклари ва ботаника боғлари давлат бюджети томонидан таъминланади.

Зоология парклари (ҳайвонот боғлари) экология таълим-тарбия ишларини амалга ошириш, ҳайвонларнинг нодир экзотик ва маҳаллий турлари экспозицияларини яратиш, уларнинг генофондини сақлаб қолиш, ёввойи ҳайвонларни ўрганиш, уларни тутқунликда кўпайтиришнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш билан шуғулланади. Улар ҳам табиатни муҳофаза қилиш муассасалари ҳисобланади.

Ҳайвонот боғлари ҳудудида уларнинг мақсад ва вазифаларига зид келадиган фаолият билан шуғулланиш маън қилинади.

Ҳайвонот боғлари ҳудудида экспозиция, илмий, рекреация, ёрдамчи хўжалик функционал зоналари ажратилади. Ҳайвонот боғлари кўчма экспозицияларни ташкил этиш билан шуғулланади ва уларнинг таркибида жониворларни озуқа билан таъмин этиш мақсадида ёрдамчи хўжалик ташкил этилади.

8.5. Алоҳида муҳофаза қилинадиган бошқа табиий ҳудудлар тизими

Сувни муҳофази қилиш зоналари дарёлар, кўллар, сув омборлари, коллекторлар ҳамда бошқа сув объектларининг ўзларига туташ ҳудуд сувини муҳофаза қилиш, ифлосланиш, булғаниш, саёзланишнинг ва лойқа билан тўлиб қолишнинг олдини олиш мақсадида ташкил этилади. Улар энг мақбул сув маромини сақлаб туришга хизмат қилади.

Сувни муҳофаза қилиш зоналарини ташкил этишнинг нормативларини белгилашнинг асосий хусусиятлари ва маълумотлари 10-жадвалда берилган.

Сув омборлари ва бошқа сув ҳавзалари

- 1) Катта сув омборлари ва бошқа сув ҳавзалари
- 2) Ўртача сув омборлари ва бошқа сув ҳавзалари
- 3) Кичик сув омборлари ва бошқа сув ҳавзалари
- 4) Ҳуда кичик сув омборлари ва бошқа сув ҳавзалари
- 5) Қирғоқбўйи минтақалари (шудгор, дарахтзорлар, ўрмонлар, дарахтзор-чангалзор жойларда):

- а) тик қиялиги 3 гача
- б) тик қиялиги 3-8 гача
- в) энг камида
- б) Дарёлар, сойлар, ирмоқларнинг сувни муҳофаза қилиш зоналари кенглиги:

1. Катта дарёларда
2. Ўртача дарёларда
3. Кичик дарёларда
4. Ҳуда кичик дарёларда
5. Қирғоқбўйи минтақалари:

- а) шудгор ва кўп йиллик дарахтзор жойларда:
қияликлар тиклиги 3 гача
қияликлар тиклиги 3 дан ортиқ
- б) пичанзор ва яйловларда:
қияликлар тиклиги 3 гача
қияликлар тиклиги 3 дан ортиқ
- в) ўрмон ва дарахт-чангалзор майдонларда:
қияликлар тиклиги 3 гача
қияликлар тиклиги 3 дан ортиқ

Сув омборлари ва бошқа сув ҳавзалари, дарёлар, магистрал каналлар, коллекторларнинг, ичимлик суви ва маиший сув таъминогининг, даволаш ва маданий соғломлаштиришда ишлатиладиган сув манбаларининг сувни муҳофаза қилиш зоналарини белгилаш нормативлари¹

1	Сув объектлари	Сув сифими, куб/км	Сув сарфи, сек/метр куб	Лойиҳа ҳисоб-китоб сарфи, сек/м. куб	Муҳофаза қилиш зонаси, метр
1	Сув омборлари ва бошқа сув ҳавзалари				
	1) Катта сув омборлари ва бошқа сув ҳавзалари	1,1-10	-	-	300-500
	2) Ўртача сув омборлари ва бошқа сув ҳавзалари	0,6-1,0	-	-	2200-300
	3) Кичик сув омборлари ва бошқа сув ҳавзалари	0,2-0,5	-	-	100-200
	4) Жуда кичик сув омборлари ва бошқа сув ҳавзалари	0,1дан кам	-	-	100гача
	5) Қирғоқбўйи минтакалари (шудгор, дарахтзорлар, ўрмонлар, дарахтзор-чангалзор жойларда):				
	а) тик қийлиги 3 гача	-	-	-	55 м.гача
	б) тик қийлиги 3-8 гача	-	-	-	35-40
	в) энг қамида	-	-	-	20
	6) Дарёлар, сойлар, irmoқларнинг сувни муҳофаза қилиш зоналари кенглиги:				
	1. Катта дарёларда	-	100>	-	300-500
	2. Ўртача дарёларда	-	5-100	-	100-300
	3. Кичик дарёларда	-	2-5	-	50-100
	4. Жуда кичик дарёларда	-	2	-	50гача
	5. Қирғоқбўйи минтакалари:				
	а) шудгор ва кўп йиллик дарахтзор жойларда:				
	қияликлар тиклиги 3 гача	-	-	-	35-55
	қияликлар тиклиги 3 дан ортиқ	-	-	-	55-100
	б) шчанзор ва яйловларда:				
	қияликлар тиклиги 3 гача	-	-	-	25-35
	қияликлар тиклиги 3 дан ортиқ	-	-	-	35-40
	в) ўрмон ва дарахт-чангалзор майдонларда:				
	қияликлар тиклиги 3 гача	-	-	-	35-55
	қияликлар тиклиги 3 дан ортиқ	-	-	-	55-100

¹ Жадвал куйидаги маълумотларга асосланиб тузилган: Ўзбекистон Республикасидаги сув омборлари ва бошқа сув ҳавзалари, дарёлар магистрал каналлар ва коллекторларнинг, шунингдек, ичимлик суви ва маиший сув таъминотининг, даволаш ва маданий-соғломлаштиришда ишлатиладиган сув манбаларининг сувни муҳофаза қилиш зоналари ҳақида Низом. Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 7 апрелдаги 174-сонли қарори билан тасдиқланган. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонулар ва норматив ҳужжатлар. —Т.: «Адолат», 2002, 265-287 б.

	Сув объектлари	Сув сифими, куб/км	Сув сарфи, сек/метр куб	Лойиҳа ҳисоб-китоб сарфи, сек/м. куб	Муҳофазат қилиш зонаси, метр
1	2	3	4	5	6
II	Магистрал каналлар ва коллекторлар 1) Секундига 50дан 100 куб метргача сув ўтказиш қувватига эга бўлган магистрал каналлар учун 2) Лойиҳа – ҳисоб-китоб сув сарфи секундига 10дан 20 куб метргача бўлган коллекторлар учун 3) Секундига 100дан 150 куб метргача сув ўтказиш қувватига эга бўлган магистрал каналлар учун 4) Лойиҳа – ҳисоб-китоб сув сарфи секундига 20дан 50 куб метргача бўлган коллекторлар учун 5) Секундига 150 куб метрдан ортиқ сув ўтказиш қувватига эга бўлган магистрал каналлар учун 6) Лойиҳа – ҳисоб-китоб сув сарфи секундига 50 куб метрдан ортиқ бўлган коллекторлар учун				100 100 200 200 300 300
III	Хўжалик-ичимлик сув таъминоти манбаларининг санитария муҳофазат зоналарини белгилаш 1) Сув олиш жойидаги сув таъминотининг юза ва ер ости манбалари санитария муҳофазаси зонаси уч минтақадан иборат бўлиши керак: а) биринчи минтақа - қаттиқ тартибли минтақа; б) иккинчи ва учинчи минтақалар – хўжалик фаолияти чекланган тартибли минтақалар 2) Сув таъминоти юза манбаларининг санитария муҳофазаси зонаси биринчи минтақасининг чегаралари сув олиш жойларидан қуйидагича масофада белгиланади: а) дарё ва каналлар учун: - оқим бўйича юқорига камида; - оқим бўйича қуйига камида; - сув олиш жойига тутаниб кетувчи қирғоқ бўйлаб ёзги-кузги сув сатхи бўйича сув кесимининг камида қарама-қарши қирғоқ томон йўналишида: - дарё ва каналлар кенглиги 100 мдан кам бўлганда – ёз-куз давридаги сув сатхининг бутун акваторияси ва сув кесимидан 50 м. кенликдаги қарама-қарши қирғоқ, дарё ва каналлар кенглиги 100 м.дан кўчи бўлганда – кенглиги камида 100 м. бўлган акватория минтақаси; б) сув омборлари ва қўллар учун: - акватория бўйича барча йўналишларда камида				200 100 100 100

	Сув объектлари	Сув сийими, куб/км	Сув сарфи, сек/метр куб	Лойиха ҳисоб-китоб сарфи, сек/м. куб	Муҳофазат қилиш зонаси, метр
1	2	3	4	5	6
	<p>- сув олинadиган жойга тутаниб кетувчи қирғоқ бўйича – сув омборларида нормал тамба даражасида ва кўлда ёз-қуз давридаги сув сатхи шароитида сув кесимининг камида</p> <p>3) Сув таъминотининг юза маъбаларининг санитария муҳофазаси зонасининг иккинчи минтақаси чегаралари қуйидагича белгиланади:</p> <p>а) дарё ва каналлар учун:</p> <ul style="list-style-type: none"> - оқим бўйлаб юқорига, прмоқлар ҳам шу жумлага киради, дарё ва каналлар кенглиги ҳамда узунлиги бўйича ўртача сув оқими тезлигидан, ёз-қуз даврида сув сатҳининг ўртача ойлик сув сарфи 95% таъминланганда сувнинг минтақа (пояс) чегарасидан сув олин жойигача оқиб келиш вақтидан келиб чиққан ҳолда камида 3 сутка; - оқим бўйлаб қуйига – биринчи минтақа (пояс) чегарасидан камида - ён томондаги чегаралар – ёз-қуз давридаги сув сатхи шароитида сув кесими масофасидан: • текисликдаги рельефда • тоғли рельефда • тик қияликда <p>б) сув омборлари ва каналлар учун:</p> <ul style="list-style-type: none"> - шамоллар сони сув олин жойига томон 10% гача бўлганда барча йўналишларда акватория бўйлаб 3 км. масофагача, шамоллар сони 10%дан ортиқ бўлганда 5 км.гача - ён томондаги чегаралар – сув омборида тамбаниннг нормал даражасида ва кўлда сувнинг ёз-қуз давридаги сатхи шароитида сув кесимидан: • текисликдаги рельефда; • тоғли рельефда; • тик қияликда; <p>4) Сув таъминотининг юза маъбалари санитария муҳофазаси зонасининг учинчи минтақаси чегаралари дарё ва каналлар оқими бўйлаб юқорига ва қуйига ёки иккинчи минтақа учун бўлганидек, сув омбори ва кўзларининг акваторияси бўйлаб барча томонларга, ён томондаги чегаралар сув айирғич бўйлаб, бироқ дарё ва каналлар ёки сув омборлари ва кўзлардан 3-5 км.дан кўп бўлмаган масофада бўлиши керак</p> <p>5) Сув таъминотининг ер ости маъбаларининг санитария муҳофазаси зонаси биринчи минтақаси чегаралари яққа сув олин жойидан (қудуқ, шахта қудуғи, каятаж) ёки гўржли сув олишда энг чеккадаги сув олин шишотидан бошлаб қуйидагича масофада ўринтилиши керак:</p>				<p>100</p> <p>250</p> <p>500</p> <p>750</p> <p>1000</p> <p>500</p> <p>750</p> <p>1000</p>

	Сув объектлари	Сув сизими, куб/км	Сув сарфи, сс/метр куб	Лоғиха ҳисоб-китоб сарфи, сс/м. куб	Муҳофазат қилинган зонаси, метр
1	2	3	4	5	6
IV	<ul style="list-style-type: none"> - муҳофазат қилинган ер ости сувларидан фойдаланилганда; - етарлича муҳофазат қилинмаган ер ости сувларидан фойдаланилганда; - инфильтрацион сув олинган жойларида сув манбаининг юзасидан камда - ер ости сувлари захиралари ёниқ турдаги инфильтрацион ишшоотдан: <ul style="list-style-type: none"> • сувий равишда тўдирилганда; • очик типда 	-	-	-	30
	<p>б) Водопровод ишшоотлари худуди санитария муҳофазаси биринчи минтақасининг чегараси майдонининг ўраб олиншига мос келади ва қуйидаги масофада бўлиши керак:</p>	-	-	-	100
	<ul style="list-style-type: none"> - тоза сув хавзалари деворидан, фильтрлардан, контакт ёриткичлардан камда; 	-	-	-	30
	<ul style="list-style-type: none"> - қолган бошқа ишшоотлардан ва водопровод минорасидан камда 	-	-	-	15
	<p>7) Сув таъминоти манбаи зонаси иккинчи минтақаси ташқарисидан жойланган водопровод ишшоотлари тўсиқлари атрофидаги санитария минтақаси камда 100 м. кенгликка эга бўлиши керак</p>	-	-	-	-
	<p>8) Водопровод бўйлаб санитария — химия минтақалари белгиланади, уларнинг кенглиги энг чеккадан водопроводдан бошлаб ҳисобланади:</p>	-	-	-	-
	<ul style="list-style-type: none"> - қурилгани тугалланган худудда қуруқ туپроққа ётқизилганда диаметри 1000 мм.гача бўлганда камда 10 м. ва диаметри катта бўлганда камда 20 м., нам туپроқда диаметридан қатъий назар, камда 50 м. 	-	-	-	-
	<ul style="list-style-type: none"> - қурилиб тугалланган худудда давлат санитария назорати ва табиат муҳофазаси органлари билан келишилган ҳолда минтақа кенглигининг юқоридан қўрсатиб ўтилган ҳажмларини камайтиришига йўл қўйилади. 	-	-	-	-
	<p>Даволаш — соғломлаштириш эҳтиёжлари учун фойдаланиладиган минерал сув манбаларининг санитария муҳофазаси округларини белгилаш</p>	-	-	-	-
	<p>1) Аҳолини даволаш ва маданий соғломлаштириш эҳтиёжлари учун фойдаланиладиган минерал сув омборлари, шифобахш балчиқ олинладиган жойлар, минерал қўллар атрофида даволаш манбаларининг табиий, физик ва кимёвий хоссаларини сақлаш, шунингдек, уларни бузилишдан, инфосланишдан ҳамда муддатидан олдин тугаб қолишдан асраш мақсадида санитария муҳофазаси округи белгиланади</p> <p>2) Ушбу округ уч зонага бўлинади:</p> <ul style="list-style-type: none"> • қаттиқ тартибли зона; 	-	-	-	250

	Сув объектлари	Сув сивими, куб/км	Сув сарфи, сек/метр куб	Лойиҳа ҳисоб китоб сарфи, сек/м. куб	Муҳофазат қилиш зонаси, метр
1	2	3	4	5	6
	<ul style="list-style-type: none"> • чекланган зона; • кузатиш зонаси. <p>3) Биринчи зона минерал сувлари юзага чиқадиган, шифобахш балчиқ конлари, минерал кўллари, сувдан давонани мақсадларида фойдаланиладиган манбалар, илжайлар жойланган жойларини, денгиз бўйи минтақасини ва илжайларга туташиб кетувчи конглиги камида 100 м.ли худудларни камраб олади</p> <p>4) Иккинчи зона юза сувларининг минерал сувлар юзага чиқадиган жойга ва шифобахш балчиқ конларига, минерал кўллари ва кўрфазаларга, минерал манбалар ҳосил қилинида шитинок этувчи минерал ва чуқук сув циркуляцияга учрайдиган ер юзасидан унча чуқур бўлмаган жойларга томон оқини юз берадиган худудни; минерал сувлар, шифобахш балчиқлар табиий ва суғийи сақланадиган жойларини; санатория курорт муассасалари ва дам олин муассасалари жойланган худудни, парклари, ўрмон-парклари ва бошқа кўлакамзорларни барто этиш учун мўтжалланган худудни камраб олади</p> <p>5) Учинчи зона гидроминерал ресурслар тўғинадиган ва пайдо бўладиган жойларини, худудни ўраб олган ўрмонларини, шунингдек, санитария муҳофазаси округи учун белгиланган қондаларга ривож қилинимаганда хўжалиқ мақсадларида фойдаланилиши минерал сув ва шифобахш балчиқ конларининг гидрогеология режимига, санитария ва ландшафт иқлим шароитларига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган худудни камраб олади</p>				

Сувни муҳофазат қилиш зонасида сув объектларини ёқалаб хўжалиқ фаолияти юритиш қатъий чекланган худуддан иборат қирғоқ бўйи зоналари ажратилади. Бунда санитария муҳофазаси зонасида ҳар қандай хўжалиқ фаолияти юритиш тақиқланади. Сувни муҳофазат қилиш зоналари доирасида чекланган хўжалиқ фаолияти юритишга йўл қўйилади. Лекин ушбу зонада бута-дарахтларни кесиш, заҳарли кимёвий моддаларни қўллаш, заҳарли кимёвий моддалар ва минерал ўғитлар омборлари қуриш, уларда модда ва ўғитларни сақлаш, канализация-тозалаш ва оқава сувлар тўпланадиган турли иншоотлар қуриш, чорвачилиқ комплексларини, ахлат, ишлаб чиқариш чиқиндилари ташланадиган, кўмиладиган жойларни жойлаштириш, шунингдек, суғоришда

«суюк гўнг» (шарбат) ишлатиш, автомобиль трансюртини қўйиб туриш, уларга ёқилғи қўйиш, уларни ювиш ва таъмирлаш жойларини ташкил этиш, нефть маҳсулотлари сақланадиган омборхоналарни жойлаштириш, зиғир, каноп ва тери ювиладиган жойлар ташкил этиш тақиқланади.

Курорт-соғломлаштириш ва рекреация табиий ҳудудлари даволаш ресурслари мавжуд бўлган, даволаш, профилактика ва аҳоли дам олиши учун қулай бўлган жойлар ҳисобланади. Курорт-соғломлаштириш табиий ҳудудлари учта зонага бўлинади: 1) даволаш хусусиятига эга бўлган манбалар, шифобахш балчиқ қатламлари бор бўлган зоналар. Бунда ҳар қандай хўжалик фаолияти тақиқланади; 2) санаторийлар, пансионатлар, дам олиш уйларининг дам олувчилар ҳордиқ чиқарадиган манзиллари, улар даволаниши ва яшаши учун қурилган бинолар жойлашган ҳудудлар зонаси. Бунда хўжалик фаолияти юритиш маън этилади; 3) санаторийлар, пансионатлар, дам олиш уйларига туташ ҳудудлар зонаси. Бу зонада даволаш манбаларига зиён етказмайдиган ҳамда атроф-муҳитга зарарли таъсир кўрсатмайдиган ва ифлослантормаидиган чекланган хўжалик фаолияти юритишга рухсат берилади. Белгиланган режимни биринчи зонада фойдаланувчилар, иккинчи ва учинчи зоналарда – фойдаланувчилар, ердан фойдаланувчилар, ушбу зоналарда яшовчи фуқаролар амалга оширадилар.

Табиий даволаш ресурсларидан даволаш мақсадларида фойдаланиш ҳар йили ушбу фаолият тури учун бериладиган лицензиялар шартларига мувофиқ амалга оширилади.

Ўрмонларнинг тақиқланган зоналари ғоят қимматли, нодир ва ноёб ўсимлик турларининг генофондини муҳофаза қилиш, сақлаб қолиш ва уларда алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар режимини ўрнатиш мақсадларида ташкил этилади.

Балиқчилик хўжалиги зоналари нодир, йўқолиб бораётган балиқ турлари ва бошқа сув жонзотларини муҳофаза қилиш ва кўпайтириш мақсадларида ҳамда балиқ хўжалиги эҳтиёжлари учун фойдаланиладиган сув объектларини муҳофаза қилиш учун ташкил этилади. Уларда балиқлар ва бошқа сув жонзотларини муҳофаза қилиш ҳамда уларни кўпайтириш билан боғлиқ шароитларга зарар етказувчи ҳар қандай хўжалик фаолияти билан шуғулланиш маън этилади.

Шундай қилиб, алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг турли шакллари тизими экотизимларнинг ўз-ўзини такрор ишлаб чиқариш ва тиклашга асосланиб, атроф-муҳит барқарорлигини таъминлашга хизмат қилади. Шу сабабдан алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларни барқарор ривожлантириш

ва худудий ташкил этиш стратегияси уларнинг барча функцияларини таъминлашга йўналтирилиши керак. Уларнинг ривожланган, турли тип ва йўналишларининг оптимал турини барпо этиш хилма-хил экотизимлардаги нормал жараёнларни таъминлашга ва шу асосда уларни асраш, сақлаш, муҳофаза қилишга имкон беради.

8.6. Алоҳида муҳофаза қилинадиган худудлар самарадорлигини ошириш тадбирлари

Алоҳида муҳофаза қилинадиган худудлар самарадорлигини ошириш учун чўлга айланаётган ерларда агроўрмон мелиорацияси тадбирларини ўтказиш, муҳофаза қилинадиган ўсимликларни териб кетиш ва ҳайвонларни овлаш устидан назоратни кучайтириш ҳамда янги қўриқхоналар, миллий парклар, буюртма қўриқхоналарини, табиат ёдгорликларини, табиат муҳофазаси зоналарини ташкил этиш керак. Алоҳида муҳофаза қилинадиган майдонлар мавжуд меъёрларга мувофиқ мамлакатнинг энг камида 10% худудини эгаллаши лозим, яъни ҳозирги даражага нисбатан икки марта кенгайтирилиши зарур. Сепартология (алоҳида муҳофаза қилинадиган худудларни танлаш, майдони ва ташкил этилиши хусусиятларини ўрганадиган фан) фани тавсияларга мувофиқ экстремал табиий шароитга эга бўлган, экотизимлари турларининг камлиги билан ажралиб турадиган жойларда (Чекка Шимол районлари ёки аксинча, чўллар), шунингдек, жуда юқори рекреация қийматига — даволаш хусусиятига эга, инсон томонидан кам ўзлаштирилган экотизимларда алоҳида муҳофаза қилинадиган худудлар салмоғи 80%дан 100%гача бўлиши лозим. Шундай категорияли жойларга Ўзбекистон тоғларини ҳам киритиш мақсадга мувофиқ. Бошқа худудларда шундай экотизимлар салмоғи 20-30%дан кам бўлмаслиги керак. Муҳофаза қилинадиган худудларнинг оптимал майдонлари у ёки бошқа қўриқхоналарни ташкил этишнинг аниқ мақсадларига мувофиқ индивидуал ҳал этилади.

Афсуски, алоҳида муҳофаза қилинадиган худудларларни барпо этиш кўп харажат талаб қиладиган, халқ хўжалиги самарадорлигини ошириш эҳтиёжларига зид келадиган фаолият деб қараш кенг тарқалаган. Амалда бундай қарашлар хатодир. Бу муассасалар коммерция муассасалари эмас, яъни очиқ фойда бермайди, ўзларнинг ишлашлари учун катта харажат талаб қилади, хўжалик оборотидан худудларнинг бир қисмини чиқаради, лекин уларга туташ худудларда чўллашиш жараёнлари тўхтайти, зараркунандалар сони камаяди, далаларнинг табиий

ҳосилдорлиги (яъни кимёвий воситаларни кам қўллаш асосида) ошади, дарёлар сув оқими сақланади, соғлиқни сақлаш харажатлари камаяди. Ҳисоблашнинг тўғри методикаси қўлланганда алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудуднинг харажатлари юқори самара бериши аниқ равшан бўлади.

Уларнинг самардорлигини ошириш кўп жиҳатдан қуйидаги тадбирларни амалга ошириш билан боғлиқдир:

1) алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг ўзаро боғлиқ тизимини ташкил этиш ва уларни бошқаришни такомиллаштириш;

2) алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар мақомига жиддий амал қилиш;

3) алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар кадастрини тузиш;

4) миллий боғларда инфратизимни мустаҳкамлаш;

5) муҳофаза қилинадиган майдонлардан ҳар томонлама комплекс фойдаланишга ўтиш ва экологик туризмни ривожлантириш;

6) табиат ёдгорликларини муҳофаза қилиш манфаатлардан келиб чиқиб уларни рўйхатга олиш ва ҳимояга муҳтож объектларни аниқлаш ва уларни табиат муҳофазаси тизимига киритиш;

7) алоҳида муҳофаза қилинадиган объектлар бўйича жаҳонда мавжуд хорижий тажрибани таҳлил этиш ва улардан фойдаланишни кўзда тутиш.

Яна кечиктириб бўлмайдиган тадбирлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- экотизимлар барқарорлигини қўллаб-қувватлаш учун биохилма-хилликни сақлаш, бунинг учун алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларни ташкил этиш;

- энг кам харажатлар билан максимал самара олиш учун алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар типларни, уларнинг географик ўрни ва оптимал майдонини танлашга илмий ёндашиш;

- алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларни тўғри ташкил этиш ва харажатларнинг ўзини қоплаш истиқболини ҳам кўзда тутиб тегишли ҳисоблаш уларнинг экологик, иқтисодий самарадорлигини кўрсатади.

Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар экологик балансни қўллаб-қувватлаш, табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқариш, экотизимлар ва организмлар генофондлари эталонларини сақлаш, рекерация ва табиат муҳофазаси таълим тарбияси, шунингдек ҳам табиий шароитларда, ҳам инсон таъсирида кечадиган маҳаллий, минтақавий ва глобал табиий жараёнларни ўрганиш мақсадларига хизмат қилади.

Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар статуси, функцияси, режими ва бошқаришни ташкил этишдаги фарқлари ҳисобга олиниб, қуйидаги категорияларга бўлинади: 1) давлат табиат қўриқхоналари; 2) миллий парклар; 3) давлат миллий табиат парклари; 4) давлат табиат буюртма қўриқхоналари; 5) давлат табиат ёдгорликлари; 6) алоҳида муҳофаза қилинадиган бошқа табиий ҳудудлар.

Ўзбекистонда алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг умумий майдони 2,08 миллион гектарни ёки республика ҳудудининг 4,6%ни ташкил этади. Республикада 9 қўриқхона, 2та миллий парк, 11 буюртма қўриқхоналари, 2та табиат ёдгорликлари, 1та ноёб ҳайвонларни етиштирадиган ихтисослашган питомник бор.

Давлат қўриқхоналари хўжалик фаолиятида фойдаланишдан тўлиқ олинган алоҳида муҳофаза қилинадиган табиат комплекслари ва объектлари бўлиб, табиат муҳофазаси, илмий, экологик-маърифий, аҳамиятга эга функцияни бажаради. Улар табиий муҳитнинг табиийлигини, типик ёки ноёб ландшафтлар, ўсимлик ва ҳайвонот оламининг генетик фондларини асраш ва сақлаш жойлари ҳисобланади. Биосфера давлат қўриқхонаси мақомига эга бўлган қўриқхоналар белгиланган тартибда халқаро биосфера қўриқхоналари тизими таркибига киритилади ва улар глобал экологик мониторингни амалга оширишда иштираётган тартибда.

Давлат миллий парклари (боглари) табиат муҳофазаси, экологик-маърифий, илмий-тадқиқот муассасалари бўлиб, улар табиат муҳофазаси, маърифий, илмий ва маданий мақсадларда ва тартибга солинган туризмда фойдаланишга йўналтирилган. Улар қуйидаги функционал зоналарга бўлинади: қўриқхона, алоҳида муҳофаза қилинадиган, туризм, рекреация, тарихий-маданий объектларни муҳофаза қилиш, келувчиларга хизмат кўрсатиш, хўжалик.

Давлат буюртма қўриқхоналари алоҳида аҳамиятга эга бўлган табиат комплекслари ёки уларнинг компонентларини сақлаш ва тиклаш ва экологик балансни қўллаб-қувватлаш мақсадида буюртма қўриқхона олдига қўйилган вазифани ба-

жариш учун зарур муддатга ажратиб бериладиган ҳудудлар (акваториялар) ҳисобланади. Улар қуйидаги турларга бўлиниши мумкин: комплекс, биологик, палеантологик, гидрологик, геоморфологик, геологик. Улар муддатсиз, узоқ муддатга (беш йилдан ортиқ), қисқа муддатли (беш йилдан кам) ташкил этилади.

Табиат ёдгорликлари – экологик, илмий, эстетик, маданий жиҳатдан қимматли, ноёб, ўрнини тўлдириб бўлмайдиган, келиб чиқиши табиий ва сунъий бўлган объектлар ҳисобланади.

Дендрология парклари, ботаника боғлари, зоология парклари табиат муҳофазаси муассасалари бўлиб, ўсимлик ва ҳайвонот олами хилма-хиллигини асраш ва бойитиш, илмий ўқув ва маърифий вазифаларни бажаради.

Алоҳида муҳофаза қилинадиган бошқа табиий ҳудудлар тизимига сувви муҳофаза қилиш зонаси, курорт-соғломлаштириш ва рекреация табиий ҳудудлари, ўрмонларнинг тақиқланган зоналари, балиқ хўжалиги зоналари киради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар нима ва улар қандай категорияларга бўлинади?

2. Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар қандай функцияларни бажаради?

3. Ўзбекистонда алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар тизими хусусиятларини, таркибини билиб олинг.

4. Давлат қўриқхоналари нима, улар қандай вазифа ва функцияларни бажаради?

5. Давлат миллий парклари нима ва улар қандай вазифа ва функцияларни бажаради?

6. Ўзбекистонда қандай миллий парклар бор ва улар қандай функционал зоналарига бўлинади?

7. Давлат буюртма қўриқхоналари ва уларнинг турларини таърифланг.

8. Табиат ёдгорликлари қандай мақсадларда қўриқланади?

9. Дендрология парклари, ботаника боғлари, зоология парклари қандай вазифа ва функцияларга эга?

10. Ўзбекистоннинг сув муҳофазаси зоналари қандай нормативларга асосланиб ташкил этилади?

11. Курорт-соғломлаштириш ва рекреация табиий ҳудудлари қандай муҳофаза қилинади?

12. Ўрмонларнинг тақиқланган зоналари ва балиқчилик хўжалиги зоналарини ташкил этишнинг мақсад ва вазифаларини тушунтиринг.

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. – Т.: Адолат, 2002.
3. Биологик хилма-хилликни сақлаш. Миллий стратегия ва ҳаракат режаси. – Т., 1998.
4. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. – Т., 1998.
5. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. – Т., 1998.
6. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. – Т., 2002.
7. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Экология. Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 1998.
8. Реймерс Н.Ф., Штильмарк Ф.Р. Особо охраняемые природные территории. – М.: Мысль, 1978.
9. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Словарь-справочник. – М.: Мысль, 1990.
10. Степановских А.С. Прикладная экология: охрана окружающей среды. Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003.

III БЎЛИМ

АМАЛИЙ ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИ

IX боб

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ЭКОЛОГИК ВАЗИЯТ ВА УНИ БАҲОЛАШ АМАЛИЁТИ

9.1. Экологик вазиятнинг умумий таърифи

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Рио-де-Жанейрода 1992 йилда ўтказилган атроф-муҳит ва ривожланишга бағишланган конференциясида жамиятнинг барқарор ривожланиши табиий муҳитни емириш ва табиий ресурсларнинг камайиши ва тугаши ҳисобига амалга ошмаслиги, шунингдек, кучли иқтисодиётсиз яшаш муҳитининг зарур сифатини таъминлаб бўлмаслиги тўғрисидаги хулосаларга келди. Узаро боғлиқ бўлган иқтисодиёт, экология ва ижтимоий жараёнларни биргаликда бошқариш барқарор ривожланишни таъминлашнинг асосий шартидир. Ушбу қоидалар Ўзбекистон Республикасига ҳам тўлиқ тааллуқлидир. Бу конференцияда глобал экологик муаммолар ечимини топишда бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларнинг алоҳида роль ўйнаши тўғрисидаги ғоя биринчи марта кун тартибига қўйилди ва тўла қўллаб қувватланди. Бу мамлакатлар қаторига Ўзбекистон ва Марказий Осиёнинг бошқа давлатлари ҳам киради. Улар катта табиий ресурс салоҳиятига эга бўлиб, регионал ва глобал миқёсда атроф-муҳитни соғломлаштиришга салмоқли ҳисса қўшиш имкониятига эгадир. Шу муносабат билан Ўзбекистондаги ҳозирги экологик вазиятни экология иқтисодиёти нуқтаи назаридан таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда экологик тадбирлар тизимини амалга оширишга катта аҳамият берилиб, бу тизим мамлакат миллий иқтисодиётини ислоҳ қилишнинг таркибий қисмига айланди. Амалга оширилган энг муҳим тадбирлар қаторига қуйидагилар киради: атроф-муҳитни муҳофаза қилишни амалга оширишнинг кўп босқичли тузилмалари барпо этилди; атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асоси яратилди ва у муттасил такомиллаштириб борилмоқда; 2005 йилгача даврда табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан рационал фойдаланиш бўйича давлат дастури ишлаб чиқилган ва у амалга оширилмоқда; атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси ишлаб чиқилган; биологик хилма-хил-

ликни сақлаш миллий стратегияси ва ҳаракат режаси ишлаб чиқилган; республикада атроф-муҳит гигиенаси бўйича миллий ҳаракат режаси ишлаб чиқилган; алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар майдони сезиларли кўпайтирилган. Кўрсатилган ҳужжатлар ва амалга оширилган тадбирлар мамлакатда экологик-иқтисодий муносабатларни ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Шу сабабдан Республика фуқароларининг яшаши учун соғлом шарт-шароит вужудга келтириш ва табиатдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, табиий ресурсларнинг озайишига йўл қўймаслик, табиатни асраш ва муҳофаза қилишда экология иқтисодиёти амалиёти бошқаришнинг ўта муҳим аҳамиятга эга бўлган йўналишлари қаторига киради.

Экология иқтисодиёти амалиёти нуқтаи назаридан табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида республикада узоқ давр мобайнида ҳукмронлик қилган ўтмиш тоталитар тузумдан мерос бўлиб қолган экологик муаммолар ечимини топиш, мамлакатда мавжуд бўлган бошқа экологик муаммоларнинг яхлиг манзарасини аниқлаш, уларни келтириб чиқарган сабаблар ва улардан кузатилаётган кўнгилсиз оқибатларнинг натижаси ҳисобланган мураккаб экология иқтисодий вазиятнинг таъсирини таҳлил этиш мамлакатнинг антропоген омилларга боғлиқ бўлган экологик вазияти тўғрисида тўла тасаввур беради. Булар ўз навбатида экология иқтисодиёти амалиётида мақсадга мувофиқ лойиҳаларга афзаллик бериш ёки самарасиз лойиҳаларни рад этиш масалаларини тўғри ҳал этишга хизмат қилади.

Республикадаги ҳозирги экологик вазият узоқ ўтмиш ва яқин даврларда ижтимоий-иқтисодий ривожланишда ҳукмронлик қилган бошқарувнинг юқори даражада марказлашуви, иқтисодиёт ва табиатдан фойдаланиш ўртасида мақсадга мувофиқ мувозанатнинг ўрнатилмаганлиги, ишлаб чиқариш, айниқса қишлоқ хўжалигига ҳаддан зиёд аҳамият берилгани, табиий ресурслардан фойдаланиш ва табиат муҳофазасини бошқаришга етарли эътибор берилмаганлиги ва бошқа кўплаб омиллар билан узвий боғлиқдир. Булар эса ўз навбатида мамлакат табиатига катта зарар етказди, умумий экологик вазиятнинг кескинлашувига, экотизимлар ва ландшафтнинг бузилишига ва бошқа оғир оқибатларга олиб келди, республикада умумий экологик барқарорликни жиддий хавф остига қўйди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов табиий муҳитни инсон юритадиган хўжалик фаолиятининг зарарли таъсиридан ҳимоя қилиш билан боғлиқ кўпгина экологик муаммо-

лар тўғрисида гапириб, Марказий Осиё ва Ўзбекистондаги экологик вазиятни қўйидагича ҳаққоний баҳолайди: «Марказий Осиё минтақасида экологик фалокатнинг ғоят хавфли зоналаридан бири вужудга келганлигини алам билан очиқ айтиш мумкин. Вазиятнинг мураккаблиги шундаки, у бир неча ўн йилликлар мобайнида ушбу муаммони инкор этиш натижасидагина эмас, балки минтақада инсон ҳаёт фаолиятининг деярли барча соҳалари экологик хатар остида қолганлиги натижасида келиб чиққандир. Табиатга қўпол ва такаббурларча муносабатда бўлишга йўл қўйиб бўлмайди. Биз бу борада аччиқ тажрибага эгамиз. Бундай муносабатни табиат кечирмайди. Инсон-табиатининг хўжайини, деган сохта социалистик мафкуравий даъво, айниқса, Марказий Осиё минтақасида қўплаб одамлар, бир қанча халқлар ва миллатларнинг ҳаёти учун фожиага айланди. Уларни қирлиб кетиш, генофонднинг йўқ бўлиб кетиши ёқасига келтириб қўйди».¹ И.А.Каримов Ўзбекистонда ҳам бу жараёнлар мавжудлигини ва бу ерда жуда мураккаб, хавфли вазият вужудга келганлигини алоҳида таъкидлайди. (Ўша асар 116 бет)

Ўзбекистондаги ҳозирги экологик вазиятнинг экология иқтисодиёти амалиётида ҳисобга олиниши зарур бўлган асосий хусусиятларидан қўйидагиларни кўрсатиш мумкин:

– республикада атроф-муҳитнинг экологик талабларга тўла жавоб берадиган (ҳаво, сув, тупроқнинг ифлосланиши белгиланган стандарт талаблари даражасида бўлган) ҳудудлар мамлакат умумий майдонининг 27%ни (120 минг кв. км.) ташкил этади ва мазкур ҳудудда Ўзбекистоннинг 45%га яқин аҳолиси (11млн. киши) яшайди. Қолган ҳудудларда экологик вазият турли даражада бузилишларга учраган;

– иқтисодиётнинг хомашё ва табиатни эксплуатация қилувчи ресурс ва энергияни кўп истеъмол қиладиган тармоқларнинг тез ривожланиши (айниқса, анъанавий қишлоқ хўжалиги, фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва экспорт қилиш, энергия ва хомашёни кўп истеъмол қиладиган тармоқлар) табиий муҳитга салбий таъсир қилиш босимининг кучайиб боришига ва меъёрдан ошиб кетишига олиб келган;

– табиат компонентларининг барчасида экологик ҳолат сезиларли ўзгаришларга учраган. Булар қаторига ҳавонинг, ер усти ва ер ости сувларининг ифлосланиши, тупроқнинг шўрланиши ва деградацияга учраши, биологик маҳсулдорлик ва хил-

¹ Каримов. И.А. Ўзбекистон XXI аср[†] бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997, 116–б.

ма-хилликнинг камайиши, яйловларнинг дигрессияси, ўрмонларнинг кесиб юборилиши, чўллашув жараёнларининг кучайиши ва бошқалар киради;

– аҳоли яшаш манзиллари–шаҳар ва қишлоқларда экологик вазиятнинг ёмонлашуви ва унинг аҳоли саломатлиги ва турмуш даражасига зарарли таъсирининг кучайиши бориши кузатилмоқда. Булар қаторига аҳолининг тоза ичимлик суви билан етарли даражада таъминланмаганлиги, коммунал хўжалиги ва саноат оқаваларининг, чиқиндиларнинг кўпайиши, санитария хизматининг паст даражаси ва бошқа ноқулайликларнинг мавжудлиги киради;

– қаттиқ чиқиндиларнинг (шу жумладан, захарли саноат чиқиндилари) кўплаб тўпланиб қолиши, радиоактив ифлосланишнинг катта хавфлари борлиги (Марказий Қизилқум, Тошкент вилояти ва бошқалар);

– табиий ва техноген ҳалокатлар (сел, кўчки, ўпирилиш, зилзилалар) хавфининг кучайиб бориши;

– Орол денгизининг қуриши ва Орол бўйидаги салбий экологик ўзгаришларга боғлиқ бўлган ҳалокат ва инқирозлар, ижтимоий офат, экологик ноқулайликларнинг мавжудлиги;

– алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар майдони ва структурасининг талабга жавоб бермаслиги;

– қўшни давлатларнинг чегараларидан ўтиб келаётган ифлослантирувчи таъсирнинг мавжудлиги ва бошқалар.

Ўзбекистонда мавжуд бўлган экологик вазиятнинг кўрсатилган хусусиятлари экология иқтисодиёти амалиётида аҳолининг яшаш учун қулай шароитлар яратиш, табиий ресурслардан тугаб қолмайдиган тарзда фойдаланиш, табиатнинг маҳсулдорлиги, ўз-ўзи тиклаш имкониятларини сақлаб қолиш, атроф-муҳитни сақлаш ва муҳофаза қилиш соҳасида миллий манфаатларнинг устуворлигини таъминлаш, халқ хўжалигида экологиялаштиришни кенг қўллаш йўналишларида тадқиқотни кучайтиришни тақозо этади.

9.2. Табиат компонентларининг экологик ҳолати

9.2.1. Атмосфера ҳавоси

Атроф-муҳитнинг экологик ҳолати ва ҳудудларда экологик мувозанатнинг бузилиши кўп жиҳатдан атмосферага антропоген таъсирнинг салбий хусусиятлари билан белгиланади. Ўзбекистонда 35 мингдан кўпроқ ҳавони булғаётган доимий манбалар бўлиб, уларнинг фақат ярмига яқини чанг ва захарли газларни ушлагичлар билан жиҳозланган, 1,5 мингта манба чанг

ушлагич қурилмалар билан жиҳозланмаган. Мавжуд қурилмаларнинг ўртача самарадорлиги ҳам 60-70% ошмайди. Булардан ташқари атмосферанинг автомобиллар томонидан ифлосланиши айниқса шаҳарларда катта кўрсаткичларга эга.

Республикада ҳар йили атмосферага доимий ва ҳаракатланувчи манбалардан чиқариладиган ифлослантирувчи чиқинди миқдори 1,8 млн. тоннани ташкил этади. Атмосферага чиқарилган чиқиндилар умумий миқдорида саноат тармоқларининг улуши (% ҳисобида) қуйидагича тақсимланган: иситиш саноати 40, электрэнергетика-28, металлургия-14, қурилиш индустрияси-5, кимё саноати-3.

Доимий манбалардан атмосферага 150 хилдан ортиқ ифлослантирувчи моддалар чиқарилади. Атмосфера ҳавосидаги энг кўп захарли моддалар саноат зоналарига яқин жойлашган (ёки ўша томондан шамол эстанда) тураржой районларида бўлиб, бу ерда стандартларда кўрсатилган миқдордан анча юқори бўлиши кузатишган. Олмалиқ, Чирчиқ, Навоий, Самарқанд ва Фарғона шаҳарларида кимё ва металлургия саноати корхоналарининг кимёвий моддалари атмосфера ҳавосини энг кўп даражада ифлослайди. Йирик шаҳарларда атмосфера ҳавосини ифлословчи асосий омил шаҳар транспортидир. Масалан, Тошкент шаҳри атмосферасининг ифлосланишида шаҳар транспортининг ҳиссаси 80% дан ортади. Умуман, республика бўйича атмосферага чиқариладиган ифлослантирувчи моддаларнинг 53% автомобиль транспорти ҳиссасига (0,98 млн. т.), республика доимий манбаларидан чиқадиган чиқиндиларнинг 84 фоизи Тошкент, Қашқадарё, Бухоро, Фарғона, Навоий вилоятлари ҳиссасига туғри келади.

Табиий ифлослантирувчи манбалар қаторига Қизилқум ва Қорақум саҳролари, Орол денгизининг қуриб бориши туфайли пайдо бўлган «Оролқум» чанг ва туз саҳроси киради. Сурхондарё вилоятининг кўшлаб туманлари Тожикистон алюминий заводининг (Мирзо Турсунзода шаҳри) захарли чиқиндиларидан катта зарар кўрмоқдалар.

Атмосферанинг ифлослантирадиган манбалар ва уларнинг зарарлари устидан назорат юритишда қуйидаги чора-тадбирларни амалга оширишга алоҳида эътибор бериш лозим: а) энг йирик ифлослантирувчи корхоналар томонидан атмосферага чиқинди чиқариб ташлашни максимум қисқартириш; б) мунтазам равишда автотранспортда ёнган газларнинг чиқарилишига қарши кураш; в) корхоналарда технология жараёнларини такомиллаштириш, замонавий ва мукамал ҳаво тозалагич мосламаларидан фойдаланиш; г) атмосфера ҳавосининг тозаллиги устидан назоратни кучайтириш.

9.2.2. Сув ресурслари

Сув ресурслари Ўзбекистоннинг қурғоқчил кескин континентал иқлимли, ҳудудларида чўллар ҳукмрон мавқега эга бўлган шароитда ҳаётий муҳим аҳамиятга эга. Мамлакатда ҳар йили 60 куб км. ҳажмда сув сарфланади. Ўзбекистонда фойдаланиладиган дарё сув оқимларининг асосий қисми (85%) Қирғизистон ва Тожикистон тоғларидан бошланади. Сувдан оқилона фойдаланмаслик, унинг ифлосланиши, сифати пастлиги ва этишмаслиги бир қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда. Буларга қуйидагилар киради: а) кўплаб оқар сувларнинг ва ер ости сувларининг ифлосланганлиги. Масалан, аниқланган ер ости чучук сувларининг 40%и ичишга яроқсиз ҳолга келиб қолган; б) аҳолининг ичимлик суви билан етарли таъминланмаганлиги. Умуман, мамлакатнинг учдан бир қисми аҳолиси давлат стандартларига тўғри келмайдиган ичимлик сувини истеъмол қилмоқда; в) суғоришда сувдан тежамкорлик билан фойдаланмаслик. Оқиб келаётган сувнинг 40%и суғориш тармоқларида ва қарийб 20%и суғориш жараёнида йўқотилади. Сув танқис шароитда далани ортиқча суғориш ернинг шўрланишига, ер ости сувларининг ер юзасига яқинлиги ва бошқа сабабларга кўра, аҳоли яшайдиган жойларнинг сув остида қолишига олиб келади; г) ер юзасидаги сувнинг ифлосланиши. Суғориладиган дехқончилик ер юзасидаги сувни ифлословчи асосий манба бўлиб, жами сувнинг 78%ини, саноат 18%ини, коммунал хўжалик 4%ини ифлослайди. Коллектор-зовурда оқаётган сувнинг деярли ярми республика оқар сув тармоқларига ва сув ҳавзаларига тушади; д) коммунал хўжалиги ва саноат оқавалари. Қишлоқлардан оқиб чиқадиган оқава сувлар ҳеч қаерда тозаланмайди ва у оқар сувларни, сув ҳавзаларини бактериялар билан зарарлайди. Канализация тармоқларини қуриш сув таъминоти-га нисбатан анча орқада қолмоқда. Масалан, шаҳар аҳолисининг 54%, қишлоқ аҳолисининг 3%игина канализация билан таъминланган. Саноат корхоналари жами сувнинг 20%дан камроғини ишлатса ҳам улар жойларда муҳитни ифлослайдиган хавфли манбаларни вужудга келтиради.

Суғориш кўламининг катталиги, сувнинг минераллашганлиги ва ифлос коллектор-зовур сувлари жуда кўпайиб кетганлиги сув сифатини яхшилаш билан боғлиқ энг муҳим экологик муаммони ҳал этишни мураккаблаштиради. Ҳозирги вақтда 60% дан зиёд ирригация тизими қайта тиклашни талаб этади.

Сув ресурсларини тежаш ва муҳофаза қилишнинг муҳим йўналишлари қуйидагилардан иборат: а) ичимлик суви билан таъ-

минлаш: сув таъминотини яхшилаш, сувни тежаш, ичимлик сув манбаларини муҳофазалаш; б) санитария ва маиший оқава сувларини тозалаш; в) қишлоқ хўжалигида сувни тежаш ва муҳофаза қилиш: ирригация тузилмасини қайта ташкил этиш ва модернизациялаш, сув, ер ва шўрланишни комплекс бошқариш, коллектор-зовур сувларини ташлаб юборишни тартибга солиш, оқава сувларини дарё ва сув омборларига оқизишни батамом тўхтатиш ва бошқалар.

9.2.3. Ер ресурслари

Ўзбекистоннинг ер ресурслари ғоят хилма-хил бўлиб, улар чўл текислик зонаси (шу жумладан, суғориладиган (антропоген) текислик), адир (тоғолди ва паст тоғлар), тоғ (ўрта тоғ), баланд тоғ зоналари ерларидан иборатдир. Республиканинг ер майдони 447,4 минг кв.км. ни ташкил этади. Ер фондининг 61,5 фоизи (275,2 минг кв.км.) қишлоқ хўжалигида, 3,6 фоизи (16,2 минг кв.км.) ўрмон хўжалигида фойдаланилган. 2% (8,9 минг кв.км.) алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар, 4% (1,7 минг кв.км.) саноат корхоналари, транспорт тармоқлари ва бошқа ноқишлоқ хўжалиги тармоқлари ерлари, 1,5% (6,7 минг кв.км.) гидротехник ва бошқа сув хўжалиги иншоотлари ерлари, 0,5% (3,1 минг кв.км.) шаҳар ҳудудлари ерлари, 26,7% (119,4 минг кв.км.) фойдаланилмайдиган ерлардан ташкил топган.

Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг (270,2 минг кв.км.) 82,2% и яйловлар ва ўтлоқлар, 17,8% и ҳайдаладиган ерлардан иборат. Республикада суғориладиган ерлар 43 минг кв.км. (мамлакат ҳудудининг 9,7% и) майдонни эгаллайди. Республиканинг давлат ўрмон фонди 16,2 минг кв.км. бўлиб, унинг 7 минг кв.км. қумлик минтақа ўрмонлари, 1,2 минг кв.км. тоғ ўрмонлари, қолган қисми дарё бўйи ўрмонлари, водий ўрмонларидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари давлат қўмитаси маълумотларига кўра, мамлакатнинг суғориладиган ерлари сифати бўйича қуйидагича тақсимланган (%): сифати ёмон ерлар-0,3%, ўртачадан паст ерлар-24,3%, ўртача ерлар-45,5%, яхши ерлар-27,2%, энг яхши ерлар-2,9%.

Ерларнинг чекланганлиги ва унинг сифати таркиби пасайиб бораётганлиги билан боғлиқ бўлган экологик хавф-хатар муҳим ва хавф-хатарли муаммога айланмоқда. Тупроққа ортиқча ишлов бериш, агротехника талабларига амал қилмаслик ерларнинг шўрланишига, ўғитлар ва пестицидлар эса ифлосланишига, чириқдининг камайишига, эрозиянинг кучайишига ва бошқа кўнлаб салбий оқибатларга олиб келди. Ернинг ишдан чиқишига суғориш ва зовур тизимининг эскириши ва етарли даражада таъмирланмаган-

лиги, суғориш техникасининг қолоқлиги ва сувдан фойдаланишда исрофгарчиликка йўл қўйилиши ҳам сабаб бўлди.

Тупроқнинг шўрланиши ва ифлосланиши, тупроқ эрозияси, яйловлар дигрессияси каби антропоген таъсирга боғлиқ жараёнлар кенг тарқалган ва улар катта зарар етказмоқда. Ҳозирги вақтда республикада шўрланган ерлар суғориладиган ер турларининг умумий майдонидан 46%ини, шу жумладан кучсиз шўрланганлари-25%, ўртача шўрланганлари-15% ва кучли шўрланганлари-6% дан ортиқроқни ташкил этади. Кейинги ўн йил ичида суғориладиган ерларда шўрланиш 120 минг гектарга, шу жумладан, кучли шўрланиш 43 минг гектарга ошган. Тупроқнинг хлороорганик пестицидлар билан ифлосланиши муаммоси жиддийлигича қолмоқда. Тупроқ эрозиясининг ҳамма турлари барча регионларда кенг миқёсларда тарқалган. Эрозиядан Бухоро, Навоий, Қашқадарё, Фарғона вилоятлари, Қорақалпоғистон Республикасининг 65%дан 98%гача қишлоқ хўжалик экинзорлари зарар кўрмоқда. 70%дан кўпроқ яйлов яроқсиз ҳолга тушиб қолган, жумладан, учдан бири юқори даражада зарарланган.

Ерларнинг яроқсиз ҳолга тушиши ва сифати ёмонлашиши муаммосини тубдан ҳал қилиш учун қўйидаги тадбирларни амалга ошириш керак: а) деҳқончиликнинг умумий маданиятини ошириш, бунда эрозияга қарши агротехник, ташкилий хўжалик, ўрмон-мелиоратив, гидротехника тадбирларини ҳамма жойларда кенг миқёсда амалга ошириш. Экинлар турини ва хилини қўпайтиришга ва алмашлаб экишга ўтиш, бедазор ва бошқа ўтзорларни кенгайтириш яшаш муҳитини соғломлаштириш, тупроқ унумдорлигини сақлаб қолиш ва оширишда муҳим экологик роль ўйнайди; б) суғориш ва коллектор-зовур тизимини бутунлай қайта таъмирлаш, шўр босган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, такомиллаштирилган зовур тизимларини барпо этиш; в) яйловлар дегрессиясининг олдини олиш ва яйловлардан фойдаланиш амалиётини яхшилаш ва яйлов айланмаси талабларига қатъий амал қилиш.

Бу тадбирлар комплекси республикада атроф-муҳитни зарарланишдан, шўрланиш ва ер ости сувлари етказадиган жиддий таъсирдан ҳимоя қилишга ва табиат мувозанатини тиклашга имкон беради. Шу сабабдан ушбу тадбирлар комплексини амалга оширишга алоҳида эътибор бериш лозим.

9.2.4. Биологик ресурслар ва биоҳилма-хиллик

Биологик ресурслардан зарар етказмай фойдаланиш ва биоҳилма-хилликни сақлаш асосий мақсадлардан биридир. Бу

муаммо ечими мамлакатда мустаҳкам экологик барқарорлик ва табиат тизимини қўллаб қувватлашга ва биологик хилма-хиллигини сақлаб қолишга хизмат қилади.

Биологик ресурслар жонли табиат ресурслари бўлиб, ўсимликлар, ҳайвонот олами ва микроорганизмлардан ташкил топади ва улар табиий муҳитнинг барча қисмларида-ер, сув ва ҳавода мавжуддир. Биологик ресурслар комплекс ресурслар бўлиб, табиатда модда ва энергиянинг биологик айланишини, атроф-муҳит структураси биологик айланишини, атроф-муҳит структураси мувозанати барқарорлигини таъминлайди ёки яхшилади. Шу сабабдан улардан фойдаланиш доимий равишда ресурсларни кўпайтиришга қаратилиши керак.

Ўзбекистоннинг био хилма-хиллиги 27000 га яқин турни ташкил этади. Шундан 15000 турдан ортикроғини ҳайвонлар, 11000га яқин турларини ўсимликлар, қўзиқоринлар, сув ўтлари ташкил этади.¹ Флора ва фаунанинг таркиби ва уларнинг экологик яшаш шароитлари фарқларига кўра, Ўзбекистон ҳудудида қуйидаги 5та биогеографик зона ажратилган: 1) текислик чўл экотизимлари; 2) тоғолди чала чўл ва даштлар; 3) дарё ва қирғоқбўйи экотизимлари; 4) нам ҳудудлар ва дельталар экотизимлари; 5) тоғ экотизимлари.

Ўзбекистоннинг флора ва фаунаси турларининг хилма-хиллиги ва уларнинг кўп-озлиги яшаш муҳитининг ҳолатига бевосита боғлиқдир. Кўп йиллар мобайнида биологик ресурслардан тўхтовсиз фойдаланиш уларнинг ўз-ўзини тиклаш имкониятларидан анча юқори бўлди. Бу эса ўз навбатида флора ва фаунанинг яшаш муҳити ёмонлашувига, умумий сони ва турлари таркибининг камайиб кетишига, биогеоценознинг кучли деградациясига олиб келди. Янги ерларнинг ўзлаштирилиши, табиий ландшафтларнинг маданий ландшафтларга айлантирилиши, дарё сув оқимларини тартибга солиш — тўғон, сув омборлари, каналлар қурилиши, тўқайларнинг қуритилиши, тоғлардаги арчаларнинг кесиб юборилиши, тоғ-кон саноатининг ривожланиши табиий экотизимга жиддий таъсир кўрсатди, яшаш ареалларининг кескин қисқаришига олиб келди. Оқибатда ўсимлик турларининг 10-12%, ҳайвонот оламининг кўплаб турлари муҳофазага муҳтож бўлиб қолди. Айни вақтда муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар мамлакат жами майдонининг атиги 2%ни эгаллайди. Бу эса ландшафт ва биологик хилма-хилликни муҳофаза қилишни таъминлай олмайди.

¹ Биологик хилма-хилликни сақлаш. Миллий стратегия ва ҳаракат режаси. —Т., 1998, 36-б.

Биологик ресурслардан зарар етказмасдан фойдаланиш ва био хилма-хилликни сақлаш мақсадларида қуйидаги тадбирларни амалга ошириш зарур: а) чўлга айланаётган ерларда, тоғларда агроўрмон ва тоғ мелиорацияси ишларини амалга ошириш; б) алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар майдонини кенгайтириш (энг камида мамлакат ҳудудининг 10% гача) ва тузилмасини барча экотизимларни қамраб олиш асосида такомиллаштириш; в) флора ва фауна турлари ва захиралари, улардан фойдаланиш, муҳофазалаш устидан экологик назоратни кучайтириш ва бошқалар.

9.2.5. Ер ости бойликлари

Ер ости бойликлари табиий муҳит тизимининг ер қаъри билан энг яқин боғланган элементи бўлиб, улар жонсиз табиат ресурслари ҳисобланади. Улардан конструкцион ва бошқа материаллар, кимёвий қўшилмалар, ўғитлар ва бошқаларни ишлаб чиқаришда кенг миқёсларда фойдаланилади. Ўзбекистоннинг ер ости бойликлари ғоят хилма-хил, захиралари эса кўп бўлиб, улар 100га яқин минерал хомашё турларини, 2,7 мингдан зиёд турли фойдали қазилма конларини ўз ичига олади. Республика асл рангли, камёб, радиоактив, қора металллар, тоғ-руда, тоғ-кимё, ёқилғи-энергетика хомашёлари, қурилиш материаллари, чучук ва минерал, термал сув ресурсларига бой. 900дан ортиқ кон қидириб топилган бўлиб, уларнинг тасдиқланган захиралари 970 миллиард АҚШ долларини, мамлакатнинг умумий минерал-хомашё потенциали эса 3,3 триллион АҚШ долларини ташкил этади. Ҳар йили республика конларидан 4,3 миллиард долларлик миқдорда фойдали қазилмалар қазиб олинмоқда. Улар ёнига ҳар йили 9,1 миллиард долларлик янги захиралар қўшилмоқда.

Республикада 142 нефть, газ, конденсат, 6та кўмир, 34 та асл металллар, 7 та қора металл, 54та рангли ва камёб металл, 49та тоғ-руда, 19та ярқирама рангдор тошлар, 37та тоғ-кимё, 372та қурилиш материаллари конлари, 172та ер ости сувлари манбалари бор. Уларни ўзлаштириш асосида 500дан кўпроқ газ-нефть конлари, шахталар, руда конлари, карьерлар ва очик конлар, 300га яқин минерал сув қуядиган завод ва цехлар ишлаб турибди. Улар қаторида Олмалик ва Навоий тоғ металлургия, Ангрен ва Шарғун кўмир конлари, Газли ва Шўртан газ конлари, Муборак газни қайта ишлаш заводи, Шўртан газ-кимё комбинати, Оҳангарон ва Навоий цемент комбинатлари, Ғазалкент ва Олмалик тош тарошлик комбинатлари каби йирик корхоналар бор.

Шу билан бир қаторда ер ости бойликларини қазиб олиш билан боғлиқ корхоналар табиий муҳитда мувозанатни бузувчи ва емирувчи, ифлослантирувчи таъсир кўрсатадиган юқори экологик хавф-хатар манбалари эканлигини ҳам ҳар томонлама ҳисобга олиш лозим. Айниқса, табиий ландшафтга ва атроф-муҳитга фойдали қазилмаларни очиқ усулда қазиб олиш катта зарар етказди. Бундай жойларда табиий ландшафт йўқ қилинади, кўплаб чуқур карьерлар пайдо бўлади, катта миқдордаги фойдасиз ва захарли, ифлослантирувчи чиқитлар тўпланadi, атроф-муҳит ифлосланади ва бошқа салбий оқибатлар содир бўлади. Шу сабабдан минерал-хомашё ресурсларидан, хомашё ва чиқитлардан комплекс ва тўлиқ фойдаланишга, шунингдек камёб материаллардан қайта фойдаланишга ўтиш, эскирган ускуналарни алмаштириш, янги техника ва технологияларни жорий этиш, чиқиндиларни қайта ишлаш, бузилган ерларни рекультивация қилиш марказий ўринни эгаллаши лозим.

3.2.6. Чиқиндилар

Экологик-иқтисодий муаммолар орасида чиқиндилар ғоят муҳим ва жиддий муаммолар қаторига киради. Барча ресурсларни қазиб олиш ва сўнгра уларни эксплуатация қилиш, турли ресурслардан фойдаланиш оқибатида улар эрта ёки кеч албатта чиқиндиларга айланади, яна табиий ва антропоген механизмлари орқали тўлиқ ёки қисман ресурс бўлиб қайта тикланади. Бундай ёпиқ модда айланишида турли материаллардан фойдаланиш тизими «ресурс-чиқинди-ресурс» циклидаги типда намоён бўлади. Ушбу ресурс циклининг ҳаракатда бўлиши ва ишлаб туриши ресурсларни қазиб олиш ва уларни қайта тиклаш учун сарфланадиган харажатларга боғлиқ. Уларни антропоген регенерация харажатлари деб аташ мумкин. Регенерация харажатлари ҳисобига ресурс цикллари сунъий интенсификациялашга эришилади. Антропоген тикланадиган ресурслар, масалан, металл, ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажмида иккиламчи металл турли элементлар учун 30-50% ва ундан ҳам кўпроқни ташкил этади, ноёб металлларнинг чиқитлари эса амалда тўлиқ тикланаётир. Антропоген тикланадиган ресурсларнинг сунъий айланишини яратиш ва қўллаш ҳозирги пайтда реал ҳақиқатга айланди. Масалан, АҚШ эҳтиёжлари учун керак бўлган пўлат ҳозирги вақтда тўлиқ ҳажмда темир-терсақдан олиниши мумкинлиги исботланган ва ҳисоблаб чиқилган. Япония қора металлургияси ҳам асосан темир-терсақ асосида ривожланаётир. Шундай қилиб, ресурслардан фойдаланиш ҳажмини ресурс цикллари сунъий

шакллантириш ва интенсивфикациялаш ҳисобига таъминлаш ресурслардан фойдаланиш ҳозирги замон технологияси ривожланишининг натижаси бўлиб, ушбу цикллار илмий техника тараққиёти шароитида ресурслар ҳажмини тугайдиган ҳолатдан тугамайдиган ҳолатга айлантиришнинг ягона йўли бўлиб қолди.

Чиқиндилар кенг маънода инсониятнинг хўжалик юритиш, энергия олиш оқибатида, яшаши ва фаолияти жараёнида атроф-муҳитга ташлаб юборадиган барча нарсалардир. Буларга атроф-муҳитга ташланадиган маиший ахлат, саноат ва қишлоқ хўжалиги чиқиндилари, нефть оқавалари, оғир металллар ва захарли моддалар, атом электростанциялари чиқиндилари ва бошқалар киради. Булар қаттиқ чиқиндилар, суспензия (бирор модданинг бошқа суюқ модда ичида зарра ёки томчи ҳолида сузиб юрадиган эритмаси), шламлар (тоғ жинсларини майдалаганда, бургулашда ҳосил бўладиган кукунсимон маҳсулот), оқава сувлар, газсимон чиқитлар ва бошқалар бўлиб, уларнинг таркибида зарарли моддалару бор бўлган турлари, айниқса, экологик хавфлидир.

Ўзбекистонда ҳар йили кўплаб шаҳар чиқиндилари, саноат чиқиндилари, қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ маиший чиқиндилари тўпланиб қолаётганлиги ва уларни йиғиш ва қайта ишлаш муаммоси ҳал этилмаганлиги жиддий муаммо ҳисобланади. Масалан, фақат Тошкент шаҳрида йилига 1,3-1,4 миллион тонна маиший чиқиндилар тўпланади. Республикада шаҳар ахлатхоналари 5000 гектардан ортиқ майдонни эгаллайди. Улар тупроқ ва сизот сувларини ифлослайдиган манбага айланиб қолган.

Мамлакатда пайдо бўлаётган ва йиғилаётган чиқиндиларнинг асосий қисми тоғ-кон ва кон бойитиш саноати ҳиссасига тўғри келади. Уларда қайта ишланаётган массалар ҳажмининг 90-95%и чиқиндиларни ташкил этади. Рангли металлургияда қазиб олинаётган тоғ жинсларининг 1-5 %гинаси фойдали маҳсулотга айланади. Ҳозирги вақтда конларнинг ағдармаларида 1,25 млрд. м.куб очилма жинслари, конларнинг охириги (этакларда) қисмларида 1,3 млрд. т. рудаларни бойитиш чиқиндилари, махсус ағдармахоналарида металлургия ишлаб чиқарилиши шлаклари тўпланган ва жойлашган. Уларга ҳар йили яна 25 млн. куб м. очилма жинслар, 42 млн. т. бойитиш чиқиндилари, 300 минг т. металлургия корхоналари шлаклари қўшиляётир. Бу чиқиндилар ландшафтни бузишдан ташқари катта ер майдонларини ҳам эгаллайди. Масалан, Навоий кон—металлургия комбинати чиқинди уюмлари 250 га ерни банд қилган ва ер ости сувларини цианид, аммиак, нитрат, маргимуш билан ифлослайди. Олмалиқ тоғ—металлургия комбинати ва бошқа турдош корхоналар яқинидаги оқим сув чиқиндиларни ювиб, таркибида оғир металллар бўлган

тузларни оқизиб келмоқда. Самарқанд вилоятидаги Жанубий ва Ингичка конлари чиқиндилари Зарафшон дарёсига оқиб келади.

Кимё ишлаб чиқаришининг асосий чиқиндилари илгаригидек фосфогипс (70-72 млн. т.), лигнин (15 млн. т.), марганец шлами, олтингугурт кеки, суюк чиқиндилар (10 млн. куб м.) ҳисобланади. Саноат чиқиндиларига қўшимча равишда 30 млн. куб м. маиший чиқиндилар йиғилиб, улар шаҳар ва қишлоқ ахлатхоналарида тўпланган.

Чиқиндиларни тўплаш, бирламчи сақлаш, ташиш ва кўмиб ташлаш, уларни заводларда қайта ишлаш муаммолари тўла ҳал этилмаган. Бу эса атроф-муҳитга, аҳоли саломатлигига хавф туғдирмоқда. Бу муаммолар ечимини топишда қўйидаги тадбирларни амалга ошириш муҳимдир: а) чиқиндиларни тўплаш, дастлабки сақлаш ва кўмиб тапланадиган жойга ташиш ва уларни қайта ишлаш тизимини такомиллаштириш ва экологик талабларга мослаштириш; б) чиқиндиларни тўплаш, сақлаш, ташиш ва кўмиб ташлашнинг экологик, санитария-эпидемиология метёрлари, қоидалари, стандартлари талабларига риоя этилиши устидан давлат назоратини яхшилаш; в) чиқиндиларни тўплаш, ташиш, қайта ишлаш ва утилизациялаш бўйича инфратузилма тизимини барпо этиш; г) чиқиндиларни камайтириш бўйича кичик дастурлар ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш соҳасида халқаро тажрибалардан ҳар томонлама фойдаланиш ва бошқалар.

9.3. Вилоятлар ва туманлардаги экологик вазият ва уларнинг ҳудудий фарқлари

9.3.1. Экологик вазиятнинг ҳудудий фарқлари тўғрисида тушунча

Мамлакат халқ хўжалигини тармоқ ва ҳудудий ташкил этишнинг табиий ресурслар билан объектив ўзаро боғлиқлиги ҳудудий экологик вазиятга таъсир кўрсатади. Ҳудудлар ва уларда мавжуд бўлган табиий ресурслар регионал-ҳудудий комплексларни ва ҳудудий экологик вазиятни шакллантиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Ўзбекистон ҳудуди ресурсларнинг сифати, миқдори, хусусиятлари ва шуларга мос ҳолда улардан фойдаланиш структураси ва даражаси бўйича катта регионал ва зонал фарқларга эга. Бунда биринчи навбатда бир-биридан тубдан фарқ қиладиган экстремал текислик чул (сахро), юқори даражада ўзлаштирилган ва экологик вазият кескин бўлган сугориладиган (антропоген) текислик, ғоят муҳим экологик аҳамиятга эга бўлган тоғ зоналари ва уларнинг ҳудудларида жойлашган маъмурий-ҳудудий бирликлар-туманлар, вилоятлар-

нинг ўзига хос худудий-экологик ҳолатини ҳар томонлама ҳисобга олиш амалий экология иқтисодиёти муҳим роль ўйнайди. Масалан, «соф» чўл, «соф» антропоген текислик, «соф» тоғ туманлари ва хўжаликлари, аҳоли яшаш манзиллари билан бир қаторда уларнинг ушбу учта зона худудларининг турли комбинациялари бирлашмаларидан ташкил топган чўл-антропоген текислик, антропоген текислик-чўл-тоғ, антропоген текислик-тоғ шакллари ҳам бор. Бу худудий зоналар фарқлар экология иқтисодиёти амалиётида албатта ҳисобга олинishi ва илмий-амалий хулосалар ҳам уларга мос бўлиши керак. Ушбу мақсадда Ўзбекистон худудини экологик вазият хусусиятларига кўра районлаштириш ҳам зарур.

9.3.2. Экологик вазиятни баҳолаш мезонлари ва экологик районлаштириш

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси мамлакатнинг илмий-тадқиқот муассасалари ва олимлар, мутахассисларни жалб этиб, Ўзбекистондаги экологик вазиятни баҳолаш методологиясини ишлаб чиқди ва мамлакатни илмий асосланган экологик районлаштиришни (минтақалаштиришни) амалга оширди.

Экологик районлаштиришга (минтақалаштиришга) мамлакатнинг маъмурий-худудий бўлиниши асос қилиб олинган ва унинг энг кичик бирлиги (таксони) маъмурий туман (вилоят ёки республикага бўйсунадиган шаҳар) ҳисобланади. Ҳар бир маъмурий бирликнинг экологик вазияти қуйидаги экологик ҳолатни баҳолаш шкаласига (индикаторига) асосланиб таҳлил қилинган.

II-жадвалда берилган 18та экологик индикатор орқали республика туманларидаги ва улар орқали вилоятлардаги экологик вазият баҳоланган. Мавжуд экологик ҳолатнинг оғирлик даражасига кўра, туманлар қуйидаги районлар тизимига киритилган:

0- қониқарли (йўл қўярли) экологик ҳолатидаги;

I- кескин экологик ҳолатдаги ;

II- фавқулодда экологик ҳолатдаги;

III- ҳалокатли экологик ҳолати.

Қониқарли экологик ҳолатдаги районларга I,II,III экологик районларга кирмаган маъмурий туманлар худуди киради.

Кескин экологик ҳолатдаги районларга табиий экотизимлар мувозанати таркиби бузилиши қайд қилинган, улар экологик меъёрлардан анча ошган, лекин фавқулодда ҳолатта етмаган, экологик сизим пасайиши ва атроф-муҳит ифлосланиши ошаётгани кузатилаётган туманлар худуди киради.

Экологик ҳолатни баҳолаш шкаласи
(Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш давлат
қўмитаси ишланмалари тавсияси)

№	Мезонлар номи	Ўлчов бирликлари	Минтақалар (районлар, экологик ҳолати)		
			4	5	6
			Кескин	Фанку-лода	Халю-кағги
1	1 даража ўта хавфли мезонлар	Битта туркум киймати-балл	40	60	100
1.	Ер ости сувларининг инфосланиши	СИИ (инфосланиш индекси)	4-6	6-10	10
2.	Ер усти сувларининг инфосланиши	ЕУСИИ (инфосланиш индекси)	2-3	3-5	5
3.	Атмосфера хавосининг инфосланиши	ИИИ (инфосланиш инклимий имконияти)	10-15	15-20	20
4.	Тупроқларни истифодлар билан инфосланиши	Кг. га ишлов берилган майдон	5-10	10-20	20
5.	Ичимлик сувини ДСга (давлат стандарти) тўғри келмаслиги	Текширишлар умумий сонидан %	3-40	40-60	60
6.	Озиқ-овқат хомашёси ДСга тўғри келмаслиги	Текширишлар ДСга тўғри келмаслиги умумий сонидан	30-40	40-50	50
7.	Аҳолини умумий касалланиши	Аҳолини 1000 киши бошига ҳисоб қилинган касалланиши республика ўртача коэффициентидан ошиши (республика кўрсаткичи 600 касалланиш), маротаба	1,5-2,0	2,0-2,5	2,5
8.	Умумий аҳоли сонига ўлим миқдори	Республикада ўлимнинг ўртача коэффициентидан ошиши (ўртача даража-6,2), маротаба	1,2-1,3	2,0-2,5	1,5
9.	Болалар касалланиши	15 ёшгача бўлган ҳар 1000 болага тўғри келувчи касалланиши республика ўртача даражасидан ошиши (ўртача даража 600), маротаба	1,3-1,5	1,5-2,0	2,0
10.	Гўдаклар ўлими (1 ёшгача)	Республикада гўдаклар ўлими даражасини ўртача коэф.дан ошиши (ўртача коэф.-29,0), маротаба	1,1	1,3-1,5	1,5

№	Мезонлар номи	Ўлчов бирликлари	Минтақалар (районлар экологик ҳолати)		
			4	5	6
1	2	3	Кескин	Фавқулодда	Ҳалокатли
II даража хавфли мезонлар					
1.	Атмосферани иқлимий инфосланиш имконияти	ПНИИ	2,5-3,0	3,0-3,5	3,5
2.	Худудларни сув босиши	Ёр ости сувлари сатхи 2 м. худудлар умумий майдонларидан % ҳисобида	10-20	20-40	40
3.	Тупроқлар сифати	Тупроқлар бонитет балли респ. ўрт. даражасидан пасайиши (ўрт. балл 59)	1,5-2,5	1,5-2,0	2,0
4.	Сугориладиган ерларнинг шўрланиш динамикаси	Сўнгги 20-25 йил давомида ўрта ва кучли шўрланган майдонларнинг ўсиши, маротаба	1,5-2,0	2,0-3,0	3,0
5.	Ййловлар дегрессияси	Сўнгги 10-15 йил давомида ййловлар ҳашак сифимини ййқотиши, %	20-30	30-40	40
6.	1000 киши бошига шифохоналардаги ўрин	Ўрт. кўрсаткичдан паст (ўрт. кўрсаткич 85 ўрин), %	15-20	20-30	30
7.	1000 киши бошига шифокорлар сони	Ўртача кўрсаткичдан паст (ўрт. кўрсаткич 33 шифокор), %	15-20	20-30	30
8.	Хавфли объектлар ва ҳолатлар рўй бериши имконияти борлиги	Миқдори, дона (вазият)	6-10	10-20	20

Эслатма: 4-каторда кўрсатилган мезонни қуйи даражасидан паст бўлган мезонлар 0 балл билан баҳоланади.

Фавқулодда экологик ҳолатдаги районларга экотизим ҳолати кескин ўзгарган, лекин уларнинг олдини олиш имкони бор бўлган, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши мавжуд биосфера иқтисодий ресурслари салоҳияти имкониятидан юқори ва табиат захиралари камайиб кетиши қайд қилинган туманлар киради.

Ҳалокатли экологик ҳолатдаги районларга табиий муҳитда қайтариб бўлмайдиган сифат ўзгаришлари ва экотизимлар бузилиши рўй берган туманлар киради.

Ушбу мезонларга асослашиб, ўртача баллар ҳисобланади ва экологик вазият баҳоланади. Ўртача балл баҳоларига кўра, районлар хавфли ва ўта хавфли экологик вазият районлари категорияларига бўлинади, уларнинг экологик ҳолати аниқланади.

9.3.3. Вилоятлар ва туманлардаги экологик вазиятнинг худудий фарқлари ва уларни ҳисобга олиш

Экологик вазиятнинг вилоятлардаги фарқлари бўйича ҳисобланган балл кўрсаткичларига кўра, уларнинг қуйидаги типлари аниқланади:

- 1) 400 ва ундан ортиқ балл-фавқулодда кескин;
- 2) 250-400 балл-жуда кескин;
- 3) 150-250 балл-ўртача кескин;
- 4) 120-150 балл-унча кескин бўлмаган;
- 5) 120 баллдан паст балл-кескин бўлмаган.

Шу мезонлар нуқтаи назаридан республикада энг экологик ёмон аҳволдаги худуд Қорақалпоғистон Республикаси бўлиб, у ерда фавқулодда кескин экологик вазият вужудга келган ва у тобора ёмонлашмоқда. Хоразм, Фарғона, Навоий вилоятларида жуда кескин экологик вазият юзага келган. Самарқанд ва Бухоро вилоятларида экологик вазият ўртача кескин, Сурхондарё, Тошкент, Андижон вилоятларида — унча кескин бўлмаган, Наманган, Жиззах, Қашқадарё вилоятларида ва Тошкент шаҳрида кескин бўлмаган экологик аҳвол мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси туманлари бўйича экологик вазиятнинг иқтисодий районлар ва улар таркибидаги вилоятлар туманлари бўйича баҳоланиши қуйидаги жадвалда берилган:

12-жадвал

**Ўзбекистон маъмурий туманларидаги экологик вазият
(Республика Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси
материаллари асосида)**

	Иқтисодий районлар ва вилоятлар	ЭКОЛОГИК ҲОЛАТ			
		Қониқарли	Кескин	Фавқулодда	Ҳалокатли
		Туманлар	Туманлар	Туманлар	Туманлар
I.	Тошкент иқтисодий райони 1. Тошкент вилояти	1. Бекobod 2. Зангиота 3. Оқдўрғон 4. Пискент 5. Тошкент 6. Ўрда Чирчиқ 7. Чиноз 8. Қибрай	9. Бўка 10. Бўстонлик 11. Паркент 12. Юқори Чирчиқ 13. Янги йўл 14. Қуйи Чирчиқ		
	2. Тошкент ш.	Тошкент шаҳри			

II.	Фарғона иқтисодий райони:				
	3. Андижон вилояти	1. Асака 2. Балиқчи 3. Бўз 4. Жалолқудук 5. Хўжаобод 6. Шахрихон	7. Андижон 8. Олтинкўл 9. Булокбонин 10. Избоскан 11. Марҳамат 12. Пахтаобод 13. Улугнор 14. Кўрғонтепа		
	4. Фарғона вилояти	1. Данғара 2. Учкўрник 3. Ёзёвон	4. Бағдод 5. Бетмарик 6. Бувайда 7. Олтинриқ 8. Охунбобоси 9. Сўх 10. Фарғона 11. Фурқат 12. Ўзбекистон 13. Кўва		
	5. Наманган	1. Косонсой 2. Норин 3. Уйчи 4. Учкўрғон 5. Чартоқ 6. Чуёт 7. Янгиқўрғон	8. Мингбулак 9. Наманган		
III.	Мирзачўл иқтисодий район				
	6. Жиззах вилояти	1. Дўстлик 2. Жиззах 3. Зарбдор 4. Зафаробод 5. Фориш 6. Ғаллаюрал	1. Арнасой 2. Баҳмал 3. Зомин 4. Мирзачўл 5. Пахтакор 6. Янгиобод		
	7. Сирдарё вилояти	1. Бобўт 2. Мирзаобод 3. Сайхунобод 4. Сирдарё	5. Гулистон 6. Мехнатобод 7. Ховос 8. Шароф Рашидов		
IV.	Самарқанд иқтисодий райони				
	8. Самарқанд вилояти	1. Булуғур 2. Ғўзалкент 3. Жомбой 4. Оқдарё 5. Тойлоқ 6. Ургут	7. Иштихон 8. Каттакўрғон 9. Нарнай 10. Нуробод 11. Пойриқ 12. Пахтачи 13. Самарқанд 14. Челақ		

V.	Бухоро-Навоий иқтисодий райони				
	9. Бухоро вилояти	1. Вобkent 2. Яқобдор 3. Қогои 4. Ченку 5. Ромитан 6. Шофиркон 7. Қоронулбозор	8. Бухоро 9. Олтоғ 10. Қорақўл 11. Ёғдудон		
	10. Навоий вилояти	1. Қоиммех 2. Нурота	4. Томди 5. Учқудук 6. Хатирчи 7. Кизилтепа	8. Навоий 9. Навбахор	
VI	Қашқадарё иқтисодий райони				
	11. Қашқадарё вилояти	1. Бахористон 2. Дехқонобод 3. Қитоб 4. Қосон 5. Нишоп 6. У. Юсунов 7. Шахрисабз 8. Яқкаборт 9. Қамани 10. Қарши 11. Ғузорт	12. Қасби 13. Муборак 14. Чироқчи		
VII	Сурхондарё иқтисодий райони				
	12. Сурхондарё вилояти	1. Бандихон 2. Бойсун 3. Денов 4. Олтинсой 5. Сарносиё 6. Узун 7. Шурчи 8. Кизилрик	9. Ангор 10. Жарқўрғон 11. Шеробод 12. Қумқўрғон	13. Музрабод 14. Термиз	
VII I	Қуйи Амударё иқтисодий райони				
	13. Хоразм вилояти		1. Боғот 2. Ғурлан 3. Хива 4. Хопқа 5. Шовот 6. Янгиариқ 7. Қўшқўшир	8. Урганч 9. Хазорасп 10. Янгибозор	
	14. Қорақалпо- вистон Респуб- ликаси		1. Бўзатов 2. Шуманай	3. Амударё 4. Беруний 5. Қораўзақ 6. Қоғайли 7. Қўнғирот 8. Қанликўл 9. Нукус 10. Тахтақў- шир 11. Тўртқўл 12. Хўжайли 13. Чимбой 14. Элик- қалта	15. Мўй- ноқ
	Республика бўйича туманлар соли	68	68	21	1
	%	43,0	43,0	12,4	0,6

12-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, мамлакатнинг 68 туманида (43%) экологик вазият нисбатан қониқарли, яна 68 тасида (43%) кескин, 21 тасида (12,4%) фавқулудда, 1 таси (Мўйноқ) ҳалокатли. Бундай ҳудудий фарқлар экологик муаммоларни ҳал этишда ва тегишли экологик ҳулосалар чиқаришда ўзига хос ҳудудий асос бўлиб хизмат қилади. Шу муносабат билан қуйидаги ҳудудий ҳаракат йўналишлари муҳим аҳамиятга эга: а) тармоқ ва ҳудудий режалар ва дастурларни амалга оширишда ҳудудий фарқларни ҳар томонлама ҳисобга олган ҳолда ҳулосалар чиқариш; б) туманлар ва вилоятлар ҳаракат режаларида яшаш учун қулай экологик шароит яратиш, хўжаликни экологиялаштиришни чуқурлаштириш, табиатдан барқарор фойдаланишни экологик жиҳатдан таъминлашнинг устуворлиги соҳасида миллий манфаатларга асосланиш ва уларга риоя қилиш ва бошқалар.

9.4. Орол денгизининг қуриши ва экологик-иқтисодий сабоқлар: салбий антропоген таъсирнинг экологик ҳалокатга ва ижтимоий-иқтисодий инқирозга олиб келиши намунаси

9.4.1. Орол ҳалокати миқёслари, сабаб ва оқибатлари

Орол денгизи (кўли) XX асрнинг 60–йилларигача майдонининг катталиги бўйича дунёда Каспий денгизи (371 минг кв.км.), Юқори кўл (82,1 минг кв.км., Шимолий Америка), Викториа (69 минг кв.км., Африка) кўлларида кейин тўртинчи ўринни эгаллайдиган, майдони 66 минг кв.км.га тенг бўлган улкан сув ҳавзаси эди. У қуйидаги муҳим геоекологик ва иқтисодий-экологик функцияни бажарган: 1) дунёнинг буюк саҳролари ҳисобланган Қорақум, Қизилқум, Устюрт платосини бир-биридан ажратиб турадиган ва улар туташган чегараларда жойлашган Орол денгизи Марказий Осиёда муҳим иқлим шакллантирувчи ролни бажарган. Маълум даражада регионни шимолдан келадиган совуқ ҳаво оқими таъсиридан асраган, мўътадил минтақалардан келадиган нам денгиз ҳаво оқимларининг ҳаракатини эса Ўрта Осиё тоғ тизимларига томон йўналтиришга қулай имконият туғдирган. У қирғоқ бўйидан 50-150 км. масофагача кенликда иқлимни назорат қилувчи муҳим омил бўлган. Денгизнинг юмшатовчи таъсири иқлимнинг қурғоқлигини камайтириб, ёз иссигини ва қиш совуғини чеклаган; 2) Орол минг йиллар давомида регионда асосий туз тўпловчи ва сақловчи табиий омбор бўлиб, тузлардан Ўрта Осиёни холос этиш функциясини бажарган. У регион гидрология тизимида дарё оқимлари олиб келадиган тузларнинг буюк

концентратори эди; 3) Орол муҳим экологик тизим сифатида био хилма-хилликнинг ўзига хос макони бўлиб, денгиз биоталари, экологик бой дельталар, тўқайзорлар хилма-хиллиги билан ажралиб турган. Хўжаликда доривор ўсимликлар тайёрлаш, балиқ овлаш (йилига 40 минг тоннагача), паррандачилик, яйлов чорвачилиги муҳим аҳамиятга эга бўлган ва улар экотизимлар маҳсулдорлигига асосланган; денгиз ва дарё транспорти ривожланишига имкон берган; 4) Орол региони дунё цивилизацияси пайдо бўлган марказлардан ва дунёнинг энг қадимги деҳқончилик маданияти ўчоқларидан ҳисобланади; 5) Орол денгизи акваториясининг ярми Ўзбекистонда, ярми Қозоғистонда жойлашган бўлиб, у ушбу икки давлат ҳаётида муҳим экологик ва ижтимоий-иқтисодий роль ўйнаган.

Бу функцияларнинг кўпчилиги (1-3 — бандлар) кучли антропоген таъсир оқибатида тубдан ўзгарган ва қарама-қарши (салбий) йўналишга ўтган ва булар эса бу ерда юзага келган ҳалокатли экологик вазиятнинг асосий сабабидир. Улар билан боғлиқ бўлган хавфли табиий жараёнлар спектри ғоят хилма-хилдир. Воқеалар ва жараёнларнинг бундай ўзгариши сўнгги 40-50 йилда содир бўлди. Уларнинг сабаб ва оқибатларини билиш, улардан тўғри хулосалар чиқариш Ўзбекистон учун ғоят муҳимдир. Шу муносабат билан ушбу мураккаб муаммо бўйича мавжуд адабиётлар ва замонавий тадқиқотлар натижаларига асосланиб, қуйидаги асосий хулосаларга келиш мумкин:

1. XX асрнинг биринчи ярмида Орол региониде экологик вазият барқарор бўлган. 1950 йилда бу ерда 2,9 млн. га ер суғорилган. Денгиз сатҳидан 60 куб км. сув буғланган. Шу миқдордаги дарё суви ҳар йили денгизга қуйилиб турган. Ҳозирги экологик инқироз собиқ тоталитар социалистик тузум амалга оширган хато иқтисодий ривожланиш стратегиясининг натижасидир. 1950 йилларнинг охири 1960 йилларнинг бошида Қозоғистон ва Ўрта Осиёда суғориладиган деҳқончиликни кенг миқёсда ривожлантириш тўғрисида қарор қабул қилинди. Қисқа муддатларда Орол региониде суғориладиган ер майдонлари 7 млн. га етказилди (2,5 марта ўсиш), минерал ўғитлардан фойдаланиш 3,5-6 марта кўпайди, улкан ирригация-мелиорация тизимлари барпо этилди. Айни вақтда сувдан тежамкорлик билан фойдаланилмади. Пахта, шоли, мева ва узум, дон, сабзавот етиштириш кескин кўпайди. Бударни етиштиришда Оролни ҳалокатга олиб келиши эҳтимоли ҳисобга олинмади. Шу билан бир қаторда сувга талаб ҳам тўхтовсиз ошди.

2. Орол ҳавзасида суғориладиган майдонларнинг ҳаддан ташқари кенгайтирилиши инсоният тарихида энг йирик эколо-

гик ва гуманитар ҳалокат — Орол денгизининг қуриб боришига сабаб бўлди. Сўнги 30 йилда денгиз сатҳи 15,6 м. га пасайди, акватория майдони 2 марта қисқарди (66 дан 33 минг кв.км.га), сув ҳажми 2,6 марта камайди (1062 дан 278 км. куб гача). Қуриб қолган денгиз туби майдони 34,5 минг кв.км. га етди. Сувнинг шўрланиши 2-3 марта ошди. Натижада «янги» антропоген «Оролқум» шўрҳок саҳроси пайдо бўлди. Бу ерда туз, чанг-тузонлари ҳар куни ва йил давомида катта майдонларни заҳарли моддалар билан ифлослантираётир. Шуларга боғлиқ ҳолда экологик тизимлар, ўсимлик, ҳайвонот олами катта зарар кўрди ва чуқур деградацияни бошидан кечирмоқда. Чўллашиш жараёнлари тезлашди. Иқлим салбий томонга ўзгарди. Уртача йиллик ҳарорат амплитудаси 1,5-2⁰ га ўсди (бу жуда катта кўрсаткич), натижада ёз ўта иссиқ, қиш эса ўта совуқ бўлиб қолди, баҳорги ва кузги қора совуқлар илгаригидан анча узоқроқ давом этадиган бўлди. Орол табиий туз сақлайдиган «омбордан» атрофни туз билан булғайдиган даҳшатли ва катта ифлослантирувчи, хавфли экологик манбага айланди. Денгизнинг қуриган тубидан кўтарилган тузли қум бўрони атрофдаги ва узоқ масофада жойлашган ерларни ифлослантирмоқда, одамлар ва ҳайвонот оламига бевосита зарарли таъсир кўрсатмоқда.

3. Орол ҳалокати табиий муҳит сифатининг кескин пасайиши, экотизимлар ва улар компонентларининг кучли деградациясига, аҳоли экологик яшаш муҳити ва турмуш даражасининг кескин пасайишига, илгари мавжуд бўлган яхлит шўр сувли табиий экотизимларнинг кучли деградациясига олиб келди. 1985-1990 йилларда Амударё ва Сирдарё суғориладиган ерлардан оқиб чиққан туз миқдори 137 млн. т. ташкил этган, демак ҳар йили суғориладиган бир гектар ердан 18 т туз оқиб чиққан. Ҳар йили шўрланиш туфайли 2 млрд. АҚШ доллари миқдоридан зарар кўрилади (бу Марказий Осиёда ишлаб чиқрилган ялпи ички маҳсулотнинг қарийб 5%ини ташкил этади.)

4. Орол регионини экологик инқирозга олиб келган кенг миқёсли хўжалик тадбирларининг экологик оқибатлари олдиндан ҳисобга олинмаган. Давлат экологик экспертизаси эса фақат 1988 йилдан бошлаб, яъни СССРда табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва унинг ҳудудий органлари (шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам) тузилгандан кейин ўтказила бошлаган. Бу даврда эса Орол регионидан экологик инқироз энг юқори босқичга кўтарилиб бўлган эди. Бундан ташқари экологик экспертиза амалда давлат номидан назорат функциясини амалга оширадиган геология, сув хўжалиги, соғлиқни сақлаш вазирликлари, давлат агросаноат қўмитаси ва бошқа ташкилотлар би-

лан режалаштиришдан ва лойихалаштиришдан олдинги материалларни келишиб олишдан иборат бўлган. Шу сабабдан экологик экспертиза самара бермаган ва экологик талаблар эса ҳўжалик манфаатларининг қурбони бўлган.

9.4.2. Орол инқирозидан чиқиш йўллари

Орол инқирози оқибатларини барқарор ривожланиш, бу регионда яшаётган аҳолининг турмуш даражаси пасайиб кетишига йўл қўймаслик ва яшаши учун қулай шароитлар яратиш, келажак авлод манфаатлари йўлида экологик вазиятни яхшилаш принципларига амал қилиш асосида бартараф этиш мумкин. Бунда барқарорликни амалга ошириш шўнга мос фаолиятни ташкил этиш билан узвий боғлиқдир. Мавжуд экологик вазият барча даражаларда илгариги шаблонлар (эскирган андозалар) ва тушунчалардан воз кечишни ва янгича турмуш тарзи ва тафаккурлашга ўтишни тақозо этади. Табиат билан ўзаро муносабатларда ушбу янги йўналишларга асосланиш ва уларни мунтазам қўллаш ижтимоий-иқтисодий соҳаларни ҳам барқарор ривожланиш томонга ўзгартишга хизмат қилади.

Орол регионида табиатдан барқарор фойдаланишнинг маъноси ва мазмуни бутун мамлакатга ва қўшни давлатларга тааллуқли бўлиб, у табиат ресурслари ва компонентларидан фойдаланишни уларнинг заҳиралари ва тикланиши суръатларига мос йўналишда, шунингдек, табиатнинг ифлосланиши ва деградациясшни табиий тизимларни тиклаш тадбирлари билан биргаликда қўшиб олиб боришни билдиради.

Ҳозирги вақтда табиатдан фойдаланишда кенг қўлланилаётган технология ва ёндашувлар аҳолининг табиий ресурсларга бўлган эҳтиёжини табиатга зарар етказмасдан таъминлашга имкон бермайди ва қўпинча унга зид келади. Шу сабабдан антропоген таъсир табиий тизимларнинг беқарор бўлиб қолиши жараёнларини кучайтираёттир, бу эса табиий офатларнинг содир бўлиши жараёнларини кучайтириб, уларни тезлаштирмоқда. Шу сабабдан Орол регионида табиий муҳит барқарорлигининг асосий муаммоси ғоят муҳим бўлган ифлосланиш муаммоси эмас, балки улардан ҳам муҳимроқ бўлган табиий экотизимларни сақлаш ва тиклаш муаммоси ҳисобланади. Фақат ушбу ёндашув табиий муҳитнинг ҳаётий муҳим параметрларини қўллаб-қувватлашга ва экологик барқарорликни таъминлашга хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан Орол инқирозининг қўидаги икки аспектини қўриб чиқиш ва уларни ҳал этиш зарур: 1) Орол регионининг экологик, ижтимоий ва иқтисодий муаммолари ечимини топиш; 2) Орол денгизини сақлаб қолиш зарурати.

Бу икки аспект бир-бири билан ўзаро боғланган, лекин Орол денгизини сақлаб қолиш аҳамияти бўйича ва уни амалга ошириш имкониятлари чекланганлиги сабабли Орол денгизи ҳавзасининг умумий муаммоларини ечиш йўлларига насбатан объектив равишда иккиламчи ва иккинчи даражали бўлиб қолди.

Умуман, инқироздан чиқиш учун уни келтириб чиқарган сабабларни бартараф этиш зарур. Бунда биринчи навбатда регион аҳолисининг экологик яшаш шароитини яхшилашга ва барқарор ривожланиш қоидаларига амал қилишга қаратилган тадбирларни ажратиб кўрсатиш лозим. Бундай тадбирлар қаторига қуйидагилар киради:

1) қишлоқ аҳолисининг ижтимоий турмуш шароитларини яхшилаш: тоза ичимлик сув ва табиий газ билан таъминлашни яхшилаш; канализация ва тозалаш қурилмалари тизимини барпо этиш; ижтимоий инфратузилмаларни ривожлантириш; аҳоли яшаш манзилларининг санитария ҳолатини яхшилаш;

2) табиатдан барқарор фойдаланишни экологик жиҳатдан таъминлаш: табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш; биологик хилма-хилликни сақлаш; қуриган денгиз тубида кенг миқёсда ўрмон мелиорация ва фитомелиорация тадбирларини амалга ошириш;

3) қишлоқ ва ўрмон хўжалигини экологик ва илмий асосланган тизимга ўтказиш;

4) саноат корхоналарини экологиялаштириш;

5) ишлаб чиқариш кучларини узоқ муддатли ривожлантириш ва жойлаштириш стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда экологик ва ижтимоий устуворликка асосланиш: а) меҳнатни кўп, сувни кам талаб қиладиган, айни пайтда иқтисодий ва ижтимоий самарадор ишлаб чиқаришни ривожлантиришни мўлжаллаш; б) суғориш тизимларини реконструкциялаш; в) суғориш нормаларини илмий асосланган ҳолда камайтириш ва замонавий суғориш технологиясини жорий этиш ва уларни такомиллаштириш; г) зовур сувларидан рационал фойдаланиш ва уларни утилизациялаш йўлларини топиш ва бошқалар.

Орол денгизини сақлаб қолиш муаммолари ҳам ғоят мураккабдир. Ҳозирги вақтда денгиз сатҳининг пасайишини тўхтатиш имкониятлари кам. Шу билан бир қаторда денгизни сақлаш бўйича қатор ички имкониятлар ҳам мавжуд бўлиб, улар Орол ҳавзасида сувни тежашнинг комплекс тадбирларини амалга ошириш билан узвий боғлиқдир. Ҳисобларга кўра, регионда сувни тежашнинг қатъий чораларни қўллаш, шу жумладан, суғориш тизимларини реконструкциялаш, суғориш нормаларини камайтириш, кам унумдор ерларни суғормаслик, замонавий суғориш

методлари ва сув хўжалигини бошқаришнинг прогрессив тизимларини қўллаш, шунингдек, сувни кўп талаб қиладиган экинлар майдонини қисқартириш йилига 35-50 куб км. сувни тежашга имкон беради. Бу миқдордаги сув эса Орол денгизини маҳсулдор экотизим сифатида сақлаб қолишга бемалол етади.

Бу тадбирлар комплекси истиқболли йўналишларини белгилашга имкон беради ва Орол регионидagi экологик вазиятни яхшилаш ва Орол денгизини сақлаб қолишнинг асосий йўналишлари ҳисобланади.

9.5. Текислик ва тоғ геотизимларидан фойдаланишнинг экологик иқтисодий хусусиятлари

Бозор иқтисодиёти шароитида мустақил Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида мамлакат турли қисмлари ҳудудий-ресурс имкониятларининг ўзига хослигини ҳар томонлама ҳисобга олиш, улардан оқилона фойдаланиш муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эга. Табиий ресурслар табиий-экологик ва ижтимоий-иқтисодий тизимларининг бир бутунлигини таъминлайди, аynи пайтда турли ҳудудларда ўзига хос регионал-зонал структура ва потенциалга эга.

Ўзбекистоннинг табиий ресурслари структураси мамлакат табиатининг регионал ҳудудий зонал структураси хусусиятларини ўзида яққол акс эттиради. Мамлакатнинг учта йирик геотизимлари (макро регионлари) — чўл (сахро) текислик, суғориладиган (антропоген) текислик, тоғолди-тоғ зоналари ўзига хос табиий ресурс ва экологик ресурс потенциалига эга бўлиб, улар бир-бирларидан экологик шароити, ресурслар мажмуаси-майдони, географик ўрни, табиий ландшафт типлари ва уларнинг ресурс потенциали, экологик мувозанати, ўзлаштириш даражаси, аҳолиси, хўжалиги қувватлари ва бошқа қатор сифатлари билан тубдан фарқ қилади. Бу йирик геотизимлар хўжаликни ривожлантириш ва жойлаштиришга сезиларли таъсир кўрсатади. Шу сабабдан улардан фойдаланиш объектив равишда «чўл (сахро)», «антропоген текислик», «тоғ» шаклларидаги йўналишга эга бўлади.

Ўзбекистон ҳудудининг 70%ини чўл (сахро) геотизимлари эгаллайди. Улар табиий шароитнинг ғоят қурғоқчиллиги ва экстремаллиги, яшаш муҳитининг ноқулайлиги билан ажралиб туради. Асосий ресурслари — яйловлар, турли фойдали қазилмалар бўлиб, улар экстенсив яйлов чорвачилиги (қорақўлчилик) ва хомашё, ёқилғи (нефть, газ) қазиб олиш тармоқларининг ривожланишига табиий асос бўлиб хизмат қилади. Бу геотизимлар кам ўзлаштирилган ва бу ерда аҳоли ниҳоятда сийрак яшайди.

Антропоген текислик геотизимлар асосан юқори даражада ўзлаштирилган водий ва воҳаларни эгаллайди. Унинг ҳиссасига мамлакатнинг атиги 10% ҳудуди, лекин 90% аҳолиси, иқтисодий ва инфратузилма қувватлари тўғри келади. Бу зона Ўзбекистоннинг асосий тарихий-географик ва ижтимоий-иқтисодий негизи (ядроси) ҳисобланади. Унинг асосий ресурси сермахсул сугориладиган ерлар бўлиб, бошқа муҳим ресурс—сув тоғлар маҳсулидир. Бу ерда аҳоли зичлиги юқори, демографик ва экологик вазият ғоят мураккабдир. Сув ресурслари оқимларининг тоғларда тўлиқ шаклланиши ва унинг деярли ҳаммасидан антропоген текисликларда фойдаланиш тоғларнинг экологик-иқтисодий аҳамиятини оширади ва уларни мамлакат барқарор ривожланишнинг ҳал қилувчи регионига айлантиради. Чунки тоғ, дарёларнинг сувсиз водийларда ҳаёт бўлмайди.

Мамлакатнинг 21,3% ҳудуди, тахминан 2/3 табиий ресурс потенциали, 10%дан кўпроқ аҳолиси, 13% саноат, 8-9 қишлоқ хўжалиги яши маҳсулот, тоғ зонаси ҳиссасига тўғри келади. Тоғлар мамлакатнинг 10 та вилояти (Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм ва Бухоро вилоятларидан ташқари) ва 70дан ортиқ туманлари таркибида бор.

Тоғ зонасининг табиий ресурс қувватлари ғоят хилма-хил, захиралари миқдори кўп бўлиб, улардан рационал фойдаланиш, уларни асраш ва муҳофаза этиш Ўзбекистон халқ хўжалиги мажмуасини принципиал янги йўналишда бойитишга имкон беради. Бу ерда республика фойдали қазилмаларининг асосий қисми (нефть ва газдан ташқари), сув ва гидро-энергетика, ўрмон, рекреация (дам олиш) ресурсларининг деярли ҳаммаси, биологик ресурслар, нафосатли ландшафтлар, алоҳида муҳофаза қилиниши керак бўлган табиий ҳудудларининг катта қисми жойлашган. Бундан ташқари, тоғлар Ўзбекистоннинг энг катта ва энг муҳим табиий-экологик тизими, табиат муҳофазаси объекти бўлиб, унинг турли-туман ва кўп миқдордаги тикланадиган тоғ ресурслари ва неъматларини бетўхтов табиий равишда такрор ишлаб чиқариш (тоза ҳаво, сув, туپроқ унумдорлиги, биологик, рекреация, ландшафт хусусиятлари ва бошқалар) хоссаларининг иқтисодий баҳоси беvosита хўжалик юритишдан олинадиган маҳсулот ва хизмат турлари умумий қийматидан кўп марта ортиқроқдир.

Шу билан бир қаторда кўринишдан мустаҳкам ва емирилмас, салобатли ва ҳайбатли бўлган тоғлар жуда ўзгарувчан, нафис, мўрт ва антропоген таъсирга чидамсиздир. Шу сабабдан тоғларда табиий офатлар (эрозия, кўчки, ўпирилиш, сел ва бошқалар) тез-тез содир бўлмоқда, бузилган, емирилган, ифлосланган ландшафтлар майдони кўпаймоқда, оқибатда табиий ва

генетик хилма-хиллик камаймоқда, одамнинг яшаш муҳити эса тобора қисқариб бормоқда. Тоғ муҳитини, унинг ресурсларни табиий такрор ишлаб чиқариш хоссаларини сақлаб қолиш ва муҳофаза қилиш, тоғ зонасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш манфаатлари ва уни бозор талабига мослаштириш зарурути шошилинч чора—тадбирлар комплексини амалга оширишни тақозо этади.

Тоғ ресурсларини ўзлаштириш экологик мўрт ва тез ўзгариувчан геотизимлар учун хавф-хатар манбаидир. Шу сабабдан, Ўзбекистоннинг барқарор ривожланиши ҳал қилувчи макрорегион ҳисобланган тоғларни республиканинг халқаро тан олинган миллий парк («ҳаёт учун парклар») концепциясига асосланган турли шаклдаги алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар боғланмаси (комплекси) статуси берилган зонасига айлантириш лозим. Тоғларни мамлакатнинг алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудига айлантириш унинг «тоғлилиги» хусусиятларини, ресурсларни ўзлаштириш ва хўжалик юритишнинг йўл қўйиладиган турлари ва устувор йўналишларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади. Бунда тоғ ҳудудлари жуда қатъий ва аниқ функционал зоналарга ажратилади. Тоғлардан функционал фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни қуйидаги зоналари ажратилиши керак: 1) алоҳида муҳофаза қилинадиган зона (қўриқхона, заказник, миллий табиий парклар, ноёб табиат объектлари ва бошқалар); 2) ишлаб чиқариш зонаси (тоғ-кон, қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, инфратузилма, рекултивация ва бошқалар); 3) рекреация; 4) аҳоли яшаш манзиллари (шаҳар ва қишлоқлар); 5) сув муҳофазаси зонаси ва бошқалар. Ҳар бир зонада табиатдан фойдаланиш ва хўжалик юритишнинг турли йўналишлари, назорат ва рағбатлантириш, чеклаш чора-тадбирлари амалга оширилади. Тоғларни Ўзбекистоннинг алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларига айлантириш мамлакат учун, тоғли аҳоли, тоғ муҳити учун максимал фойда берадиган йўналишда тоғлардан фойдаланишга имкон беради.

Чўл (сахро), антропоген текислик, тоғ геотизимларининг хилма-хил табиий ресурс потенциалидан «ихтисослашган» йўналишида фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш энг самарали экологик — иқтисодий йўналишлар қаторига киради.

Қисқача хулосалар

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда экологик тадбирлар тизimini амалга оширишга катта аҳамият берилиб, бу тизим мамлакат ҳақ хўжалиқни ислоҳ қилишнинг таркибий қисмига айланди.

Ўзбекистонда атроф-муҳитни муҳофаза қилишни амалга оширишнинг кўп босқичли тузилмалари барпо этилган, унинг ҳуқуқий асоси яратилган, бу соҳада давлат дастури ишлаб чиқилиб, амалга оширилмоқда, миллий ҳаракат режаси ишлаб чиқилган ва бошқалар.

Ўзбекистонда кўплаб экологик муаммолар ҳам мавжуд бўлиб, улар кўп даражада ўтмиш тоталитар тузумдан мерос бўлиб қолган асоратлар билан боғлиқдир.

Республикада атроф-муҳитнинг экологик талабларига тўла жавоб берадиган ҳудудлари мамлакат умумий майдонининг 27%ни ташкил этади. Табиат компонентларининг барчасида экологик ҳолат сезиларли ўзгаришга учраган. Кўплаб чиқиндилар тўпланиб қолган.

Атмосфера ҳавоси, сув, ер, биологик ресурслар, ер ости бойликлари, чиқиндилар бўйича тўпланиб қолган экологик муаммолар бу йўналишда прогрессив тадбирларни амалга оширишни талаб қилади.

Ўзбекистон вилоятлари ва туманлардаги экологик вазият ҳудудий жиҳатдан катта фарқ қилади. Булар экологик вазиятни баҳолаш ҳамда экологик районлаштириш мезонларини ишлаб чиқиб, илмий асосланган экологик районлаштиришни амалга оширишни тақозо этади.

Экологик районлаштириш мақсадларида экологик ҳолатни баҳолаш шкаласи ишлаб чиқилган. 18 та экологик индикатор орқали республика туманлари ва вилоятларидаги экологик вазият баҳоланган. Уларга асосланиб қуйидаги туманлар гуруҳи ажратилган: 1) қониқарли (йўл қуйиладиган) экологик ҳолатдаги туманлар; 2) кескин экологик ҳолатдаги туманлар; 3) фавқулодда экологик ҳолатдаги туманлар. Ушбу мезонларга асосланиб ўртача баллар ҳисобланади ва экологик вазият баҳоланади. Ўртача балл баҳоларига кўра, районлар хавфли ва ўта хавфли экологик вазият районлари категорияларига бўлинган.

Экологик вазиятнинг вилоятлардаги ва иқтисодий районлардаги фарқлари бўйича ҳисобланган балл кўрсаткичларига кўра уларнинг қуйидаги типлари аниқланган: 1) фавқулодда кескин; 2) жуда кескин; 3) ўртача кескин; 4) унча кескин бўлмаган; 5) кескин бўлмаган. Уларни экология иқтисодиётида ҳисобга олиш йўналишлари кўрсатилган.

Орол денгизининг қуриши салбий антропоген таъсирнинг экологик ҳолатга ва ижтимоий-иқтисодий инқирозга олиб келишига ёрқин мисол ҳисобланади. Орол ҳалокати миқёслари, сабаб ва оқибатлари таҳлили инқироздан чиқиш йўларини ишлаб чиқишга имкон беради.

Ўзбекистонда тоғ ва текислик геотизимларидаги фойдаланишни ҳар томонлама ҳисобга олиш фоят муҳимдир. Чўл, антропоген текислик, тоғ геотизимлари ўзига хос хусусиятларга эга. Тоғлар мамлакат барқарор ривожланишининг асосий макрорегиони ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ўзбекистондаги ҳозирги экологик вазиятни қандай баҳолаш мумкин? Экологик вазиятни яхшилаш мақсадларида қандай тадбирлар амалга оширилаётир?

2. Табиат компонентларининг экологик ҳолатини таърифланг. Атмосфера ҳавоси, сув, ер, биологик ресурслар, ер ости бойликлари, чиқиндилар (ресурс-чиқинди-ресурс цикли) экологик ҳолати хусусиятларини билиб олинг.

3. Ўзбекистон вилоятлари ва туманларида экологик вазиятнинг аҳволи ва ҳудудий фарқлари сабаблари, оқибатлари, уларни яхшилаш йўналишларини тушунтиринг.

4. Экологик вазият ҳолатига кўра, туманлар қандай гуруҳларга бўлинади? Қониқарли, кескин, фавқулодда, ҳалокатли экологик вазиятдаги туманларнинг фарқини тушунтиринг.

5. Орол денгизининг қуриши сабаблари, оқибатлари ва ундан келиб чиқадиган экологик сабоқларни таърифланг.

6. Орол инқирозидан чиқишнинг қандай йўларини белгилаш мумкин?

7. Тоғ ва текислик геотизимларидан фойдаланиш қандай экологик иқтисодий хусусиятларга эга?

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. – Т., 2002.
3. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. – Т., 1998.
4. Биологик хилма-хилликни сақлаш. Миллий стратегия ва ҳаракат режаси. – Т., 1998.
5. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. –Т., 1998.
6. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. – Т., 2002.
7. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестке дня на 21 век. –Т., 2002.
8. Рафиқов А.А. Геоэкологик муаммолар. – Т., 1997.
9. Реймерс Н.Ф. Экология: теория, законы, правила, принципы и гипотезы. – М., 1994.
10. Ўзбекистон Республикасининг ер ресурслари атласи. – Т., 2001.
11. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. – Т., 1997.

АМАЛИЙ ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИНИНГ УМУМИЙ ТАЪРИФИ

10.1. Амалий экология иқтисодиёти тўғрисида тушунча ва унинг асосий инструментлари

Ҳозирги экология иқтисодиёти амалиёти ушбу фаннинг фундаментал назарий ғоялари ва концепцияларига асосланади. Улар амалиётда қўлланиладиган экологик-иқтисодий тартибга солиш инструментлари ва механизмларининг асосий хусусиятларини белгилаб беради. Бу инструментлар ва механизмлар ҳар бир мамлакатда қўлланиладиган иқтисодиётни бошқариш ва тартибга солиш миллий моделининг хусусиятларини ифодалайди, халқаро миқёсда келишиб олинган принципларнинг, шу жумладан, БМТнинг атроф-муҳит ва ривожланишга бағишланган иккинчи жаҳон конференциясида (Рио, 1992) тавсия этилган принциплар ва ёндашувларнинг кучли таъсирида шаклланади ва ривожланади. Шу билан бир қаторда амалий экология иқтисодиёти ушбу фаннинг амалий йўналиши сифатида мамлакатнинг ҳозирги экологик - иқтисодий вазияти хусусиятларини, у ёки бошқа муаммоларнинг устуворлиги даражасини, шунингдек, иқтисодиётнинг глобаллашуви ва ахборотлашуви жараёнларининг кучайишини ҳисобга олиб ривожланади ва шунга мос ўзгаришларни амалга оширади. Бу янги тенденциялар экология иқтисодиёти амалиётида замонавий концептуал ёндашувлар ва ғоялар асосида, институционал назария, экологик-иқтисодий таҳлилни ҳам қўшиб ўрганилади ва ҳаётга тадбиқ этилади.

Шундай қилиб, амалий экология иқтисодиёти назария ва асосий ғояларни ва илғор тажрибаларни экологик-иқтисодий инструментлар ва механизмлар орқали амалиётга жорий этишни билдиради. Экологик-иқтисодий инструментлар ва механизмлар бошқарувнинг турли иерархияси даражасида миллий макроиқтисодиёт, минтақалар ва вилоятлар, туманлар, корхоналар, шунингдек, давлатлараро бирлашмалар, уюшмалар глобал иқтисодиётда қўлланилади.

Амалий экология иқтисодиёт инструментлари ва механизмлари жиддий равишда корхоналар, ташкилотлар, умуман, табиатдан фойдаланувчиларнинг атроф-муҳит муҳофазасига, табиий ресурсларни тежаш, ишлаб чиқариш жараёнлари ва улар ишлаб чиқарган маҳсулотлар, кўрсатадиган хизматларнинг экологик хавфсизлигига экологик-иқтисодий муносабатларнинг характерини белгилаб беради. Шунга мувофиқ амалий экология иқтисодиёти кўп жиҳатдан экологик муаммолар ечими са-

марадорлигининг, ҳозирги ишлаб чиқаришга хос бўлган экологик хавф-хатарни минималлаштиришнинг, ҳозирги ва келажак авлодлар учун атроф-муҳит сифатининг сабабий боғланишларини аниқлашга имкон беради.

Амалий экология иқтисодиёти ўз амалиётида халқаро даражада келишилган атроф-муҳит муҳофазасини, табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни бошқариш принципларига асосланади. Шундай принципларга «ифлослантирувчи тўлайди», «фойдаланувчи тўлайди», барқарор ривожланиш талаблари, эҳтиёткорлик, мумкин бўлган технологиядан энг яхшисини қўллаш, ифлосланишнинг олдини олишни рағбатлантириш, экологик самарали тадбирларни рағбатлантириш, барқарор экологик ривожланишга ёндашувларни оптималлаштириш ва бошқалар киради. Бу принципларнинг кўпчилиги кўнлаб мамлакатларнинг миллий табиат муҳофазаси қонунларига ажралмас таркибий қисм сифатида киритилган.

Амалий экология иқтисодиётининг барча инструментлари ва механизмларини қўллаш кўп жиҳатдан аниқ мақсадга қаратилган экологик-иқтисодий сиёсат ва шунга мос ташкилий-ҳуқуқий қўллаб-қувватлашга, унинг воситаларидан самарали фойдаланишга боғлиқдир. Бир томондан экологик-иқтисодий сиёсат асослари экология, экология иқтисодиёти фанлари доирасида ишлаб чиқилади, бошқа томондан эса экология иқтисодиёти амалиёти экологик-иқтисодий сиёсат воситаларига асосланиб, ўз мақсад ва вазифаларини амалиётга жорий этади. Шу сабабдан экологик-иқтисодий сиёсат инструментлари ва механизмлари билан амалий экология инструментлари ва механизмлари бир-бирига боғлиқ, улар бир-бирига ўхшашдир.

Ҳозирги амалий экологик иқтисодиётида экологик-иқтисодий тартибга солиш ва рағбатлантиришнинг қуйидаги инструментлари турлари қўлланилади.

1. маъмурий назорат инструментлари;
2. экологик-иқтисодий инструментлар;
3. маънавий-этика таъсири ва ишонтириш инструментлари.

Улар ўзаро боғлиқликда амалий экология иқтисодиёти инструментларининг яхлит тизимини ташкил этади. Ушбу инструментларнинг таърифи навбатдаги бобларда берилган.

10.2. Ўзбекистонда экологик иқтисодий сиёсатнинг асосий йўналишлари

Экологик-иқтисодий сиёсат иқтисодий сиёсатнинг ўзига хос тури ва йўналишидир. Экологик-иқтисодий сиёсат — давлатнинг табиий муҳит ва табиий ресурслардан фойдаланиш,

уларни сақлаш, асраш, муҳофаза қилиш ҳамда табиатдан фойдаланишга асосланган ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол соҳаларида мақсадга мувофиқ йўналтирилган тадбирлар тизимидир. У мамлакатнинг экологик-иқтисодий манфаатларини ақс эттириш ва экологик хавфсизликни мустаҳкамлашга йўналтирилиши лозим.

Экологик-иқтисодий сиёсат экологик-иқтисодий муаммоларни ечишнинг мақбул вариантыни ва уларни ҳаракатга келтирадиган механизмларни топиш билан шуғулланади.

Экологик-иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш қўйидаги асосий принципларга асосланади:

- сиёсий ва иқтисодий қарорларни қабул қилиш жараёнида атроф-муҳит ва ривожланиш масалаларини ҳар томонлама ҳисобга олиш;

- атроф-муҳит муҳофазаси тўғрисидаги қонунчилик ва экологик стандартлар талабларига амал қилиш;

- иқтисодиёт ривожланишини ислоҳ қилишда ва тадбиркорлик фаолиятида атроф-муҳит муҳофазаси шарт-шароитларига амал қилиш;

- атроф-муҳит ифлосланиши билан боғлиқ бўлган харажатларни қоплаш учун иқтисодий воситалар ва инструментлардан фойдаланиш;

- атроф-муҳит муҳофазаси бўйича халқаро муносабатларни ривожлантириш.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган «Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси»га (1998 йил) мувофиқ экологик-иқтисодий сиёсатнинг қатор йўналишлари амалга оширилаётир. Бу сиёсатнинг асосини «қўшалоқ фойда» берадиган, яъни ҳам иқтисодий, ҳам экологик жиҳатдан афзалликлар берадиган чора-тадбирлар ташкил этади. Бунда, энг аввало, республика экологик-иқтисодий муаммоларининг яхлит манзарасини, уларни келтириб чиқарадиган сабаблар ва кузатилаётган салбий оқибатларнинг тармоғини аниқлашга ва шу асосда тадбирлар тизимини белгилашга асосий эътибор қаратилади. Атроф-муҳит муҳофазасининг амалий тадбирларида тез ва юқори иқтисодий фойда ва экологик самара берадиган (масалан, корхоналарда саноат чиқиндиларини қайта ишлаш, илғор технологияларга ўтиш, бошқарув методларини яхшилаш в бошқалар) ёки кўпроқ экологик натижаларга эришиш учун катта харажат талаб қилмайдиган (масалан, корхоналарда оқова сувларини дастлабки тозалаш ёки чанглارни ушлаб қолиш) лойиҳаларига афзаллик берилади.

Республикада экологик-иқтисодий сиёсатнинг қўйидаги воситаларидан унумли фойдаланишга катта аҳамият берилаётир.

- атроф-муҳит сифати стандартларини белгилаш ва уларни қўллашнинг аҳамиятини ва мажбуриликни кучайтириш;

- қишлоқ хўжалик секторида экологик муаммоларни тармоқ сиёсати воситаларида ҳал этиш ва ресурсларни тежашни изчиллик билан амалга ошириш (қишлоқ хўжалик ерларида деҳқончилик қилишнинг тупроқни муҳофаза қилиш тизимини жорий этиш, ердан ва сувдан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш механизминини такомиллаштириш ва чуқурлаштириш, солиқ сиёсатида тупроқ унумдорлигини ҳисобга олиш ва бошқалар);

- саноат секторида муҳитни ифлослантганлик учун ҳақ тўлашни ва бошқа иқтисодий воситаларни самарали қўллаш;

- аниқланмаган ифлослантириш манбаларини назорат қилиш (қишлоқ хўжалик зовури, маиший оқава сувларини марказлаштирилмаган ҳолда ташлаб юбориш ва йўл транспорти);

- келтирилган зарар учун экологик-иқтисодий жавобгарликни кучайтириш;

- аҳолининг яшаши учун қулай шароитлар яратиш, табиий ресурслардан тежаб фойдаланиш, биосферанинг маҳсулдорлик имкониятларини сақлаб қолиш тадбирларини амалга оширишни рағбатлантириш.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида экологик-иқтисодий сиёсат стратегиси ишлаб чиқариш кучлари, ишлаб чиқариш муносабатлари ва атроф-муҳитнинг норматив сифати бирлигини ва ўзаро таъсирини таъминлашга йўналтирилиши керак. Шу муносабат билан ҳозирги иқтисодиётга хос бўлган ички ялпи маҳсулот бирлигига хом ашё, ёқилғи-энергетика ва бошқа моддий ва табиий ресурсларнинг катта сарфини ҳамда маҳсулотнинг юқори материал, энергия ва сув сарфини камайтириш экологик-иқтисодий сиёсатда муҳим ўринни эгаллаши лозим. Булар хўжалик фаолиятини узлуксиз экологизациялаш, табиатдан рационал фойдаланиш ва унинг экотизимларини сақлаш, тиклаш ва муҳофаза қилиш сиёсатини изчил амалга ошириш билан узвий боғлиқдир.

Экологик-иқтисодий сиёсатнинг муҳим йўналиши табиатдан фойдаланишни тартибга солишнинг бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган янги ҳуқуқий ва иқтисодий механизмларини шакллантириш ҳисобланади. Улар экологик-иқтисодий сиёсатнинг қуйидаги йўналишларини ўз ичига олади:

◆ табиатдан фойдаланиш режими (тартиби)нинг экологик чекловлари ва регламентациялар тизимини такомиллаштириш;

◆ технологик жараёнлар ва ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни халқаро стандартларга ўтказиш;

◆ экологик талабларга жавоб берадиган техника ва технологияларни жорий этишни, ресурслар ва энергияни тежашни давлат солиқ, кредит ва баҳо сиёсати воситалари билан иқтисодий рағбатлантириш;

◆ хўжалик ва бошқа фаолият дастурлари ва лойиҳаларини амалга оширишда атроф-муҳитга таъсирни экологик экспертизадан ўтказишни ва баҳолашни таъминлаш;

◆ экологик характердаги ишлар ва хизматлар бозорини шакллантириш, экологик тадбиркорликни ривожлантириш ва бошқалар.

Бу йўналишларни амалга ошириш Ўзбекистонда экологик-иқтисодий вазиятни барқарорлиштиришга ва соғломлаштиришга хизмат қилади.

10.3. Амалий экология иқтисодиётининг глобал муаммолари

XX асрнинг охири чорагида глобал экологик муаммоларнинг кескинлашуви улар ечимини топишда рационал ёндашувларни топишнинг аҳамиятини оширди. Экологик неъматларнинг глобал-ижтимоий характери атроф-муҳитни муҳофаза қилишда бозор ёндашувларини қўллашни тақазо этади. Шу муносабат билан амалий экология иқтисодиёти учун қуйидаги глобал муаммолар муҳим аҳамиятга эга: 1) атроф-муҳитни ифлослантириш ҳуқуқини сотиб олиш – сотиш; 2) иқлимнинг глобал исиши ва унинг Киото протоколи доирасидаги ечими; 3) Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) фаолиятининг экологик аспекти.

Атроф-муҳитни ифлослантириш ҳуқуқини сотиб олиш – сотиш атроф-муҳитни муҳофаза қилишни бозорга мўлжаллаш ва унинг ассимиляция потенциалидан фойдаланишни рационализациялаш ёндашувига асосланади. Бу ёндашувни биринчи марта Т.Крокер ва Я.Далес тавсия этган ва у АҚШ Конгресси 1970 йилда қабул қилган «Тоза ҳаво тўғрисида» Актига киритилган. Ҳозирги вақтда ифлослантириш ҳуқуқи савдоси атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг иқтисодий инструменти сифатида Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотининг қатор аъзолари томонидан қўлланилади (АҚШ, Австралия, Канада, Швеция). Бундай савдо иқтисодиёти турли секторларининг хилма-хил корхоналари томонидан табиий муҳит ифлосланиши жараёнларини тартибга солиш учун қўлланилади.

Атроф-муҳитни ифлослантириш манбалари ҳисобланган корхоналарга индивидуал эмиссия нормативлари – чиқармаларга рухсат (оқавалар, чиқиндиларни жойлаштириш) хабар қилинади.

Мухитни ифлослантирувчи корхоналарнинг эмиссия нормативларига риоя қилиш атроф-муҳитнинг сифатини тегишли минтақавий (регионал) стандартларга эришишини таъминлаши керак. Корхоналарга регионал экологик стандартга риоя қилиш доирасида ифлослантириш ҳуқуқини айрибошлашга (сотиш ва сотиб олиш) ҳуқуқ берилади. Мухитни ифлослантириш ҳуқуқини айрибошлаш натижасида ўзига хос бозор баҳоси келиб чиқади. Бозор мезанизмларидан фойдаланиш энг самарали табиат муҳофазаси технологиясига эга бўлган компанияларга муҳитни ифлослантириш ҳуқуқини тўплашга имкон беради ва шундай қилиб атроф табиий муҳитнинг зарурий сифатига эришиш учун сарфланадиган экологик харажатлар сезиларли даражада тежаллади.

Иқлимнинг исиши ҳозирги замоннинг глобал характерга эга бўлган энг кескин муаммолари қаторига киради. Иқлимнинг глобал исишига сабаб бўладиган асосий иссиқхонали газларига углерод диоксиди, метан, азот чала оксиди, гидрофторуглеродлар, перфтоуглеродлар, олтингугурт гексафториди киради. Лекин иссиқхонали газларнинг асосийси углерод диоксиди (CO_2) бўлиб, унинг 80%и атмосферага антропоген тушиши органик ёқилгини ёқиш билан боғлиқдир.

Иқлимнинг глобал исиши муаммоларини ечиш механизмларини топишга БМТнинг атроф-муҳит ва ривожланишга бағишланган конференциясида (Рио, 1992) катта аҳамият берилди. Ушбу конференцияда имзоланган «Иқлимнинг ўзгариши тўғрисида» БМТнинг доиравий конвенцияси кучга киргандан кейин бу муаммони ечиш, келишиш ва амалга ошириш босқичига ўтилди. Бунга энг аввало 1997 йилда Киото шаҳрида (Япония) келишилган Киото протоколи хизмат қилади. Бу протоколга мувофиқ ривожланган давлатлар, ўткинчи иқтисодиёт давлатлари 2008 йилдан 2012 йилгача иссиқхонали газларни чиқаришни камайтириш мажбуриятларини олдилар. Бундай қисқартириш АҚШ учун 1990 йилдагига нисбатан 7%, Европа Иттифоқи мамлакатлари учун 8% бўлиши керак. Ҳозирга қадар ушбу протоколни 84 давлат имзолаган.

Киото протоколинини бажариш механизми ва унда қўйилган мақсадларга эришиш, энг аввало, ҳар бир мамлакатда энергияни тежаш, энергетика қувватларини технологик янгилаш, транспорт эмиссиясини қисқартириш, ўрмонларни тиклаш дастурини амалга оширишга асосланган. Протокол давлатлараро ўзаро таъсир инструменти ҳисобланади ва биргаликда амалга ошириладиган лойиҳаларни, тоза ривожланиш лойиҳаларини ўз ичига олади.

Киото Протоколи глобал экологик муаммоларни ҳал этишнинг ва халқаро ҳамкорликни ташкил қилишнинг янги механизмидир.

Ўзбекистонда атмосферани ифлослантиришдан муҳофаза қилиш 1999-2005 йилларга мўлжалланган «Атроф-муҳит муҳофазаси бўйича ҳаракат дастури»да асосий ўринни эгаллайди. Шунингдек, атмосферага иссиқхонали газларни чиқаришни камайтириш бўйича энг кўп самарани иссиқхонали (парниковый) газлар эмиссиясини камайтириш бўйича стратегия ва дастурни, 2010 йилгача даврда Ўзбекистон энергетикасини ривожлантириш дастурини амалга ошириш жараёнида олиш мўлжалланаётир. Бунда энг муҳим тадбирлар энергияни тежаш, бирламчи энергия ресурсларининг солиштирма истеъмолини камайтириш, энергиянинг тикланадиган ресурсларидан фойдаланишни кенг қўллаш, мини ГЭСларни қуриш ва уларнинг тармоғини кенгайтириш тадбирлари киради.

Ўзбекистон атмосферани муҳофаза қилиш бўйича халқаро ҳамкорликни мустаҳкамлаш доирасида ва БМТнинг атроф-муҳит ва ривожланишга бағишланган конференцияси (Рио, 1992) қарорларига тарафдорлигини ифодалаб, қуйидаги ҳужжатларни имзолади: 1993 йилдаги БМТнинг иқлимнинг ўзгариши бўйича доиравий конвенцияси; 1995 йилдаги озон қатламини муҳофаза қилиш бўйича Вена конвенцияси; озон қатламини емирувчи моддалар бўйича Монреал протоколи, Монреал протоколига Лондон ва Копенгаген тузатишлари; 1999 йилдаги Киото протоколи.

Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) 1995 йилда ташкил топган бўлиб, унга дунёнинг 150 давлати аъзо бўлиб кирган, яна 30 давлат кузатувчи статусга эга ва улар ушбу ташкилотга кириш шароитини келишиб олишнинг турли босқичларида турибди.

ЖСТ доирасида экологик талаблар ва уларни амалга ошириш инструментлари асосан маҳсулот сиёсати билан боғлиқдир. Улар ушбу ташкилот ишлаганининг умумий принципларига бўйсунди (мумкин қадар қулай режим яратиш, миллий режим — ҳамма аъзолар учун бир хил қулайлик, ҳаққоний рақобат, савдони эркинлаштириш, савдо режимининг аниқлиги ва олдиндан айтиш мумкинлиги принциплари).

ЖСТ доирасидаги экологик сиёсатда маҳсулотларнинг барча экологик цикллари ва иқтисодий босқичлари — зарур хом ашёни қазиб олиш ва тайёрлашдан маҳсулотни ишлаб чиқаришгача, уни ташиш, ундан фойдаланиш ва навбатдаги утилизациялашгача ҳисобга олинади.

Қисқача хулосалар

Ҳозирги экология иқтисодиёти амалиёти ушбу фаннинг фундаментал назарий ғоялари ва концепцияларига асосланади. Амалий экология иқтисодиёти назария ва асосий ғояларни ва илғор тажрибаларни экологик-иқтисодий инструментлар ва механизмлар орқали амалиётга жорий этишни билдиради. У халқаро даражада келишилган атроф-муҳит муҳофазасини, табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни бошқариш принципларига асосланади.

Амалий экология иқтисодиётининг барча инструментлари ва механизмларини қўллаш кўп жиҳатдан аниқ мақсадга қаратилган экологик-иқтисодий сиёсат ва шунга мос ташкилий-ҳуқуқий қўллаб-қувватлашга ва унинг воситаларидан фойдаланишга боғлиқ. Амалий экология иқтисодиётида қуйидаги инструмент турлари қўлланилади: 1) маъмурий-назорат; 2) экологик-иқтисодий; 3) маънавий этика таъсири ва ишонтириш.

Экологик-иқтисодий сиёсат иқтисодий сиёсатнинг ўзига хос тури ва йўналишидир. У давлатнинг табиий муҳит ва табиий ресурслардан фойдаланиш, уларни сақлаш, асраш, муҳофаза қилиш ҳамда табиатдан фойдаланишга асосланган ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш, истеъмол соҳаларида мақсадга мувофиқ йўналтирилган тадбирлар тизимидир. У маълум принципларга асосланади.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган «Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси»га мувофиқ экологик-иқтисодий сиёсатнинг қатор йўналишлари амалга оширилаёттир. Унинг муҳим йўналиши табиатдан фойдаланишни тартибга солишнинг бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган янги ҳуқуқий ва иқтисодимий механизмларини шакллантириш ҳисобланади.

Амалий экология иқтисодиётининг энг муҳим глобал муаммоларига қуйидагилар киради: 1) атроф-муҳитни ифлослантириш ҳуқуқини сотиш – сотиб олиш; 2) иқлимнинг глобал иссиши ва унинг Киото протоколи доирасидаги ечими; 3) жаҳон савдо ташкилоти фаолиятининг экологик аспекти.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Амалий экология иқтисодиёти нима? У нимага асосланиб ривожланади?
2. Амалий экология иқтисодиёти қандай принципларга асосланади?
3. Амалий экология иқтисодиёти қандай инструменти турларини биласиз?
4. Экологик-иқтисодий сиёсат нима?
5. Экологик-иқтисодий сиёсатнинг асосий принципларини тушунтиринг.
6. Ўзбекистонда экологик-иқтисодий сиёсатнинг қандай воситаларидан фойдаланилади?
7. Экологик-иқтисодий сиёсатнинг қандай механизмларини биласиз?
8. Амалий экология иқтисодиётининг қандай глобал муаммолари бор?
9. Ифлослантириш ҳуқуқини сотиш — сотиб олиш қандай амалга оширилади?
10. Иқлимнинг исishi ва Киота протоколи хусусиятларини билиб олинг.
11. Жаҳон савдо ташкилоти доирасида қандай экологик талаблар қўйилади ва улар қандай инструментлар воситасида амалга оширилади?

1. Каримов, И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолати. – Т.: «Ўзбекистон», 1997.
2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. – Т.: «Адолат», 2002.
3. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. – Т., 1998.
4. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использование природных ресурсов в Республике Узбекистан. – Т., 2002.
5. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестка дня на XXI век. - Т., 2002.
6. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Экология. Учебник. - М., 1998.
7. Бобилев С.М. Экологизация экономического развития. Учебные пособия. – М.: изд-во МГУ, 1993.
8. Гирусов и другие. Экология и экономика природопользования. – М., 2003.
9. Наше общее будущее. Доклад международной комиссии по окружающей среде и развитию. – М.: «Прогресс», 1989.
10. Программа действий. Повестка дня на XXI век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро. Женева: Центр за наше общее будущее, 1993.
11. Экологическая экономика . – М.: «Евразия», 1994.

АМАЛИЙ ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИНИНГ МАЪМУРИЙ-НАЗОРАТ БОШҚАРУВ ИНСТРУМЕНТЛАРИ

11.1. Экологик-иқтисодий бошқарувнинг маъмурий-назорат инструментлари таркиби

Экологик-иқтисодий бошқарувнинг маъмурий-назорат инструментлари юридик (корхоналар, ташкилотлар) ва жисмоний шахсларнинг экологик-иқтисодий фаолияти натижаларига ушбу шахслар амал қилиши ва эришиши керак бўлган мақсадлар, стандартлар, регламентларни қонулар ва бошқа тартибга солиш воситаларини қўллаш орқали бевосита таъсир кўрсатишга мўлжалланган.

Экологик-иқтисодий бошқарувнинг маъмурий-назорат инструменлари куйидаги таркибий қисмлардан иборатдир:

1. Табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳит муҳофазаси соҳасидаги давлат бошқаруви органлари тизими.
2. Табиат муҳофазаси қонунчилиги (экологик қонунчилик).
3. Экологик мониторинг.
4. Экологик стандартлар ва нормативлар.
5. Хўжалик фаолиятини лицензиялаш.
6. Экологик сертификация (маркировкалаш).
7. Экологик экспертиза.
8. Экологик-иқтисодий режалаштириш, мақсадли дастурлар.
9. Экологик аудит.

Бу инструментлар қаттиқ ричагли (2, 4-6 рақамда берилганлари) ва юмшоқ тартибга солиш (бошқа қолган номердагилар) инструментларига бўлинади. Уларнинг таърифи навбатдаги параграфларда берилган.

11.2. Табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳит муҳофазаси соҳасидаги давлат бошқаруви органлари тизими

Ўзбекистон Республикасининг атроф-муҳит муҳофазаси бўйича давлат органлари ваколатлари, вазифалари ва функцияси 1992 йилда қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунда белгиланган.

Ўтмишда тоталитар социалистик давлатнинг маъмурий-буйруқбозлик тизими шароитида табиатдан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилишнинг марказлашган давлат тизими ҳукронлик қилган. Табиатдан фойдаланиш жараёнини буйруқ-

бозлик билан бошқариш табиат ва жамият қонунларининг объектив ҳаракатига қарши бўлиб, керакли натижаларни бермади ва балки мутлақо тескари оқибатларга олиб келди.

Ўзбекистонда бозор муносабатларининг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда давлат бошқарув тизими табиатдан рационал фойдаланишни иқтисодий рағбатлантирадиган қуйидаги тартибларни амалга ошириши керак: табиатдан фойдаланишга илмий асосланган баҳолар ва тўловларни белгилаш; самарали солиққа тортиш тизимини жорий этиш.

Табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишнинг давлат бошқаруви иқтисодий ва экологик-иқтисодий тизимларини тартибга солиш орқали амалга оширилади. Агар мамлакатнинг иқтисодий тизимларини тартибга солиш янги иқтисодий муносабатларни такрор ишлаб чиқаришга давлатнинг бошқарув таъсирини ифодаласа, экологик-иқтисодий тартибга солиш эса экологик-иқтисодий тизимларни қўллаб-қувватлаш ва уларнинг самарали ишлашига нормал шароит яратиш учун зарур экологик-иқтисодий муносабатлар ва тартиблар мажмуаси ҳисобланади.

Экологик-иқтисодий тизимларнинг давлат томонидан тартибга солиниши илмий асосланган ва табиий-экологик қонунларнинг ялпи таъсирини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши лозим. Чунки уларнинг таъсири механизмини бузиш экологик балансининг бузилишига олиб келади. Масалан, экологик балансининг ҳатто 10% га бузилиши экотизимларни хавфли ҳолатга олиб келади. Бунда улар яхлитликни сақлаб қолса ҳам, ҳар қандай пайтда қайтариб бўлмайдиган емирилишга учраши мумкин. Бундай бузилишлар ҳозирги вақтда қўллаб экотизимларда кузатилаётир.

Экологик-иқтисодий тизимларнинг давлат бошқаруви ва тартибга солиши қуйидаги принципларга асосланади:

1. Табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳит муҳофазасини давлат тартибга солишининг қонунийлиги принципи. Давлат ва ижтимоий ташкилотлар, мансабдор шахслар, давлат ва унинг органлари қонун талаблари асосида ҳаракат қиладилар.

2. Атроф-муҳит муҳофазасининг устиворлиги принципи. Бунда экологик тизимларни сақлаш манфаатлари хўжалик манфаатларига нисбатан биринчи ўринда туради.

3. Табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳит муҳофазасини давлат тартибга солишининг режаллиги принципи. Бу принципга мувофиқ табиатдан фойдаланишни тартибга солишнинг энг муҳим тадбирлари режаларда мустаҳкамланиши ва улар тасдиқлангандан кейин мажбурий кучга эга бўлиши керак. Режалар ва дастурларнинг ҳаётга татбиқ этилиши натижалари устидан доимий назорат ўрнатилиши лозим.

4. Давлат тартибга солишни маҳаллий ўз-ўзини бошқарув тизими тизими билан боғлаб олиб бориш принципи. Бу принцип фуқороларни табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни тартибга солиш ишларига максимал қатнаштиришни назарда тутати.

Табиатдан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилишни давлат тартибга солиш органлари тизимини уларнинг ваколатлари бўйича умумий тармоқлараро ва тармоқлар органларига бўлиш мумкин.

Умумий ваколатли органларга Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Республика Президенти, Вазирлар Маҳкамаси киради. Табиатдан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилиш уларнинг махсус функцияси ҳисобланмайди, лекин улар қабул қилган қарорлар мамлакатнинг барча фуқаролари, турли ташкилотлар, муассасалар, корхоналар, туманлар, вилоятларга, Қорақалпоғистон Республикасига тааллуқлидир. Тармоқ бошқарув органлари умумий ваколатли органлардан фарқ қилиб, улар маълум табиат объектларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни давлат тартибга солиши функциясини бажаради. Шундай органларга Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси мисол бўлади.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда атроф-муҳитни бошқаришнинг қуйидаги тизими амал қилмоқда:

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси (парламенти) табиатни муҳофаза қилиш бўйича давлат сиёсатининг ҳамда ушбу соҳада муносабатларни тартибга солишнинг асосий йўналишларини белгилайди, давлат экологик дастурларини тасдиқлайди, қонун ҳужжатларини қабул қилади ва табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг фаолиятини мувофиқлаштириб туради. Худудларни фавқулодда экологик вазият, экологик фалокат ва экологик офат минтақалари деб эълон қилади, бундай минтақаларнинг ҳуқуқий тартиботини ҳамда зарар кўрганларнинг мақомини белгилайди. Олий Мажлис табиий ресурслардан фойдаланганлик учун ҳақ олишнинг энг кўп — кам ҳажмини, шунингдек, тўловларни ундириб олишдаги имтиёزلарни белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти экология муаммолари юзасидан стратегик қарорлар қабул қилади, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги халқаро ҳамкорликнинг ривожланишига раҳбарлик қилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси давлатнинг табиатни муҳофаза қилиш сиёсатини амалга оширади, экология соҳасидаги давлат дастурларини қабул қилади, уларнинг бажарилишини назорат қилади, табиий ресурсларни ҳисобга олиш

ва баҳолашни ташкил этади. Вазирлар Маҳкамасининг табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ваколатлари «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 9-моддасида қуйидагича белгиланган:

- табиатни муҳофаза қилишга доир ягона сиёсат юритиш;
- табиат ресурсларидан фойдаланишни тартибга солиш;
- табиий ресурсларга нисбатан табиат кадастри юритилиши тартибини белгиловчи ўв бундай кадастр юритилишини таъминлаш, республика аҳамиятига молик табиий ресурсларнинг захираларини тасдиқлаш;

- экологик жиҳатдан танг вазиятлар, табиий офатлар ва фалокатларнинг олдини олиш юзасидан чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;

- табиий офатлар ва йирик аварияларнинг оқибатларини тузатиш чора-тадбирларини амалга ошириш;

- табиий ресурслардан фойдаланганлик, атроф-муҳитни ифлослантирганлик, чиқиндилар, зарарли таъсир этувчи бошқа нарсалар жойлаштириб ташланганлик учун ҳақ тўлаш тартибини, шунингдек, ресурслардан фойдаланиш, чиқиндилар жойлаштириш лимитларини белгилаш;

- экология маорифи ва тарбияси тизимини яратиш ва амал қилишини таъминлаш;

- табиатдан алоҳида тартибда фойдаланиладиган ҳудудларнинг чегараларини, табиатни муҳофаза қилиш ва ҳўжалик фаолияти режимларини тасдиқлаш.

Атроф табиий муҳитни давлат бошқаруви Вазирлар Маҳкамаси, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва маҳаллий ҳокимият органлари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистонда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича бош ижро этувчи орган Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси бўлиб, у бевосита Олий Мажлисга бўйсунди.

«Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тўғрисидаги Низом»га (2000) мувофиқ унинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни қайта тиклаш устидан давлат назоратини амалга ошириш;

- табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини тармоқлараро комплекс бошқариш;

- табиатни муҳофаза қилиш ва ресурсларни тежаш борасида ягона сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- атроф-муҳитнинг экологик ҳолати қулай бўлишини таъминлаш, экологик вазиятни соғломлаштириш.

Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси Қорақалпоғистон Республикасида ва вилоятларда, маъмурий туман ва шаҳарларда табиатни муҳофаза қилиш қўмиталари (инспекциялари)дан иборат минтақавий тузилмаларга эга.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ўз ваколатлари доирасида қабул қилган қарорлар давлат идоралари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, фуқаролар учун мажбурийдир.

Табиатни муҳофаза қилиш қўмитасидан ташқари табиат муҳофазаси давлат назорати Саноатда ва кончиликда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш агентлиги, Соғлиқни Сақлаш вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ер ресурслари давлат қўмитаси. Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Гидрометеорология бош бошқармаси, Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Геодезия, картография ва давлат кадастрлари бош бошқармаси зиммасига юклатилган.

Атроф-муҳитнинг ҳолати ҳақида қисқа муддатли ва узоқ муддатли истиқболларни белгилаш Иқтисодиёт вазирлиги, табиатдан фойдаланишнинг статистика базасини ривожлантириш Статистика давлат қўмитаси зиммасига юклатилган.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланишни бошқариш тузилмасини такомиллаштириш тадбирларига қўйидагилар киради:

- табиатдан фойдаланиш бўйича турли ҳукумат ва жамоатчилик институтлари ўртасидаги жавобгарликни аниқ чегаралаб қўйиш ҳамда маҳаллий ҳокимият, жамоатчиликнинг ролини кучайтириш;

- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги бошқарув вазифаларини марказдан жойларга беришни янада ривожлантириш ва чуқурлаштириш;

- сув ресурсларини муҳофаза қилиш самарадорлигини ошириш ва улардан оқилона фойдаланиш мақсадида ҳавзалар бўйича бошқариш тизимига ўтиш;

- жамоатчиликни қарорларни муҳокама қилиш, қабул қилишга ва айниқса маҳаллий даражада экология чора-тадбирларини амалга оширишга жалб этиш.

11.3. Табиат муҳофазаси қонунчилиги

Ўзбекистон Республикасининг табиат муҳофазаси соҳасидаги қонунчилиги халқаро эътироф этилган принципларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган. Улар яратилган ишлаб чиқариш муносабатлари тизимини ва бу тизимларнинг мамлакат табиий-экологик тизимлари билан ўзаро таъсирини ва нор-

мал алоқаларнинг доимий ҳаракати билан ўзаро ишлашни қўллаб-қувватлашни таъминлайди.

Ўзбекистонда атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асоси яратилган ва муттасил такомиллаштириб борилмоқда. Ҳозирга қадар табиатдан фойдаланувчиларнинг муносабатларини тартибга соладиган ҳамда экологик жиҳатдан хавфсиз фаолият мезонларини белгилайдиган 100 дан ортиқроқ қонунлар ва шу қонунлар асосидаги ҳужжатлар қабул қилинган.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг қонунчилик асослари табиат муҳофазаси қонунчилиги иқтисодий фаолиятининг турли томонларини тартибга соладиган ҳуқуқий нормаларини ҳисобга олган ҳолда ривожлантирилаётир. Бунда атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш институтига алоҳида аҳамият берилаётир.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилда қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни табиий муҳит шароитни сақлаш ва унинг ресурсларидан рационал фойдаланишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асосларини ўрнатадиган асосий қонунчилик ҳужжати ҳисобланади. Ҳозирги вақтда республикада қўйидаги қонунлар ва шу қонунлар асосидаги ҳужжатлар амалда қўлланилмоқда: «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида», «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида», «Ер кодекси», «Ер ости бойликлари тўғрисида», «Ўрмонлар тўғрисида», «Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар тўғрисида», «Ўсимликлар оламини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида», «Ҳайвонот оламини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида», «Атмосферани муҳофаза қилиш тўғрисида», «Экологик экснертиза тўғрисида», «Ўзбекистон Республикасининг радиация хавфсизлиги тўғрисида», «Чиқиндилар тўғрисида», «Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида», «Давлат кадастрлари тўғрисида», «Норматив-ҳуқуқий актлар тўғрисида», «Аҳоли ва ҳудудларни табиий техноген характердаги фавқулодда вазиятлардан ҳимоялаш тўғрисида» ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикасининг табиат муҳофазаси қонунчилиги тўртта даражага эга:

- қонунлар;
- ҳукумат нормативлари;
- вазирликлар ва идораларнинг норматив актлари;
- маҳаллий бошқарув органларининг норматив қарорлари.

Ушбу тизимнинг чўққиси Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бўлиб, унда аҳолининг қулай атроф-муҳитга ҳуқуқи эълон қилинган, табиат муҳофазаси ва табиий ресурслардан рационал фойдаланиш тўғрисидаги қоидалар ифодаланган.

Ўзбекистоннинг асосий экологик қонуни «Табиатни муҳо-

фаза қилиш тўғрисида»ги қонун ҳисобланади. Унинг 11 бўлимида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида инсоннинг табиат билан ўзаро таъсирининг асосий масалалари ифодаланган. Қонуннинг 53-моддаси қоидалари бошқа табиат муҳофазаси норматив актларининг асоси бўлиб хизмат қилади.

Биринчи бўлимда умумий қоидалар, иккинчи бўлимда давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларининг табиатни муҳофазаси этишга тааллуқли ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари, учинчи бўлимда Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг табиатни муҳофазаси қилиш соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари, тўртинчи бўлимда атроф табиий-муҳит сифатини нормативлар билан тартибга солиш, бешинчи бўлимда табиий ресурслардан фойдаланишни тартибга солиш, олтинчи бўлимда экология экспертизаси, еттинчи бўлимда экологик назорат, саккизинчи бўлимда табиат муҳофазасини таъминлашнинг иқтисодий чора-тадбирлари, тўққизинчи бўлимда фавқулодда экология вазиятлари, ўнинчи бўлимда хўжалик фаолияти ва бошқа йўсиндаги фаолиятга доир экология талаблари, ун биринчи бўлимда табиатни муҳофазаси қилишга доир қонунларни бузганлик учун жавобгарлик, табиатни муҳофазаси қилишга оид низоларни ҳал этиш биён қилинган.

Ушбу қонун табиат муҳофазаси қонунчилигининг яхлит тизимини яратишга асос ҳисобланади. Бунда экологик қонунларни такомиллаштириш иши ҳам мавжуд реаллик талабларига мувофиқ мавжуд қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш йўлидан, ҳам ҳаёт талабларига мувофиқ янги қонунларни ишлаб чиқиш йўлидан ривожланиб бориши керак.

11.4. Экологик мониторинг

Экологик мониторинг атроф табиий муҳит ва унинг ресурслари ҳолатини маълум дастур асосида мунтазам кузатиш, баҳолаш, прогнозлаш (баҳоратлаш)нинг маълум тизими бўлиб, экологик-иқтисодий бошқарув қарорларини тайёрлаш ва қабул қилиш жараёнларини ахборот билан таъминлашга хизмат қилади. У антропоген фаолият таъсирида атроф-муҳит ҳолатидаги ўзгаришларни аниқлашга ва тегишли тавсияларни ишлаб чиқишга имкон беради.

«Мониторинг» тушунчаси латинча «monitor» - кузатувчи, огоҳлантирувчи (елканли кемада олдинга боқиб, шароитни аниқлаб бериш учун белгиланган матрос шундай ном билан аталган) сўзларидан тузилган.

Атроф табиий муҳитнинг давлат мониторинг тизими Ўзбе-

кистон Республикаси ҳудудда атроф табиий муҳитнинг ҳолати ва унинг ресурсларини кузатиш, ҳисобга олиш, уларга баҳо бериш ва уларнинг истиқболини белгиланиш таъминлаш мақсадида ташкил этилган. Давлат мониторинг тизими атроф-муҳит ҳолатини ва унда содир бўлаётган физик, кимёвий, биологик ярашларни, атмосфера ҳавоси, тупроқ, сув объектларининг инфосланиш ярашларини кузатади, унинг оқибатлари ўсимлик, ҳайвонот оламига кўрсатадиган таъсирни аниқлайди, маънафатдор ташкилотлар ва аҳолини атроф-муҳитдаги ўзгаришлар тўғрисидаги жорий ва шунингча ахборотлар билан таъминлайди.

«Табиатни муҳофаза қилиш ҳақида» 1992й. қонуни талабларига мувофиқ атроф табиий муҳитнинг ҳолати, табиий ресурслардан фойдаланиш устидан кузатув махсус ваколат берилган идоралар (гидрометеорология хизмати ва бошқалар), шунингдек, фаолияти атроф табиий муҳитининг ҳолатини ёмонлаштирадиган ёки ёмонлаштириши мумкин бўлган корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар томонидан амалга оширилади.

Мониторинг характериға, кузатув методлари ва мақсадларига кўра жуда кўп турларга бўлинади. Инфосланишнинг тўртта туриға мувофиқ глобал, миллий, минтақавий, маҳаллий мониторинглар ажратилади.

Глобал (биосфера) мониторинг халқаро ҳамкорлик асосида амалга оширилади ва у Ернинг барча табиий тизимлари ҳозирги ҳолатини баҳолашға имкон беради. Кузатувларни Ер шарининг турли минтақаларидаги база станциялари (30-40 та куруқликдаги ва 10 дан кўпроқ океанлардаги) олиб боради. Улар биосфера кўриқхоналарида ҳам жойлашган.

Миллий мониторингни айрим давлатлар миқёсида махсус тuzилган органлар амалга оширади.

Минтақавий мониторинг станциялар тизими ҳисобидан амалга оширилади.

Маҳаллий мониторинг шаҳар зоналари, сапоат ва қишлоқ хўжалик районлари, айрим корхоналарда ҳаво муҳитини кузатиш учун турғун, ҳаракатдаги постлар томонидан амалга оширилади.

Миллий мониторинг тизими уч турни ўз ичига олади: санитария-гигиена мониторинги, экологик мониторинг, иқлим мониторинги. Улар учта асосий функцияни бажаради: атроф-муҳит ҳолатини кузатиш, унинг ҳолатини баҳолаш ва башиоратлаш.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси тахлилий назорат давлат инспекцияси ҳозирги вақтда республикамизнинг ҳаво муҳити, тупроқ ва очиқ сув ҳавзалари ягона мониторинг тизимини барпо этиш ишларини амалга ошираётир. Унинг

асосий фаолияти ифлослантириш манбалари мониторинг дастурини амалга оширишга йўналтирилган.

Мониторинг тизимини янада такомиллаштириш мунтазам кузатувларнинг технологик даражасини такомиллаштириш (намуналар олиш, ўлчовларнинг аниқлиги таҳлилларининг сифати ва бошқалар) йўлидан ҳам, мониторинг тармоғини кенгайтириш, аниқ ва ноаниқ ифлослантириш манбаларини (коллекторзовур сувлари, маиший оқава сувларини марказлаштирилмаган ҳолда ташлаб юбориш, йўл транспорти) тўлиқроқ қамраб олиш йўлидан ҳам бориши керак.

11.5. Экологик стандартлар ва нормативлар

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш учун қўлланиладиган стандартлар ва нормативлар тизими атроф табиий муҳит сифатига қўйиладиган чеклашлар ва талабларнинг ўзаро боғлиқ комплекси, шунингдек, ишлаб чиқариладиган маҳсулот ва хизматларнинг ишлаб чиқариш - технологик ва ташкилий - башқарув жараёнларига талаблар бўлиб, улар воситасида аҳоли ва ишлаб чиқаришнинг экологик хавфсизлиги кафолатланади, генетик фондни сақлаш, шунингдек, иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши шароитида табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, уларни такрор ишлаб чиқариш таъминланади.

Турли мамлакатларда у ёки бошқа жузъий ўзгаришларда қўлланиладиган экологик стандартлар таркибига қуйидагилар киради:

- ифлослантиришнинг турфун (стационар) ва ҳаракатдаги манбалари чиқарадиган (ташлаб юборадиган) ифлослантирувчи моддаларига норматив ва лимитлар;

- чиқиндилар (заҳарли чиқиндилар)нинг шаклланиши ва жойлашиш нормативи;

- сув олиш ва ўрмондан фойдаланиш лимитлари;

- биоресурсларни олишга квоталар;

- алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларни бориб кўриш (ташриф этиш) нормативлари;

- ов ҳайвонларини овлаш, ёввойи ўсимликларни йиғиш нормалари;

- конкрет жойларда фаолиятнинг ифлослантирувчи турларини жойлаштиришга, токсик (заҳарли) моддалардан фойдаланишга тақиқ.

Белгиланган тартибда ишлаб чиқилган ва тасдиқланган нормативлар стандартлар сифатида иштирок этади. Ўзбекис-

тон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» қонунида атроф табиий муҳит сифатини нормативлар билан тартибга солиш бўйича махсус олтинчи бўлим мавжуд бўлиб, унда атроф табиий муҳит сифатининг нормативлари ва стандартлари, экологик нормативларни ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш тартиби баён қилинган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси «Давлат санитария назорати тўғрисида»ги (1992 йил) қонунининг қатор моддаларида санитария нормалари, қоидалари ва гигиена нормативларига қўйиладиган талаблар берилган.

Атроф-муҳитга таъсирнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган энг юқори даражалари (ЙҚЮД) нормативлари иқтисодий, рекреация, маданият фаолиятларининг табиий муҳитга физик, кимёвий, биологик ўзгартишлари кўрсаткичларини белгилашга асос бўлади. Атроф-муҳит сифатига таъсирнинг ЙҚЮД (рус тилида ПДК – предельно допустимая концентрация) нормативлари ваколатли давлат органлари тасдиқлаган техник нормаларидир.

Экологик нормативлар икки гуруҳга бўлинади: 1) санитария-гигиена; 2) ишлаб чиқариш-хўжалик.

Санитария-гигиена нормативлари инсон саломатлигига мувофиқ келадиган атроф-муҳит кўрсаткичларини белгилайди. У аҳолининг санитария-эпидемиология масалаларида хотиржамлигини таъминлаш асосининг таркибий қисмига киради. Санитария-гигиена нормативларига қўйиладиган қоидалар киради: зарарли моддаларнинг ЙҚЮД, радиация таъсирининг йўл қўйилиши мумкин бўлган даражаси (ЙҚД), шовқин тасирининг йўл қўйилиши мумкин бўлган даражаси.

Ишлаб чиқариш-хўжалик нормативлари зарарли таъсир манбаларининг зарарли моддаларни чиқариб юбориш ва ташлаш нормативлари бўлиб, улар фаолиятининг маълум бошланғич ҳолатини чеклайди. Бу категорияга атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишнинг экологик талабларини ўз ичига олган технологик, қурилиш, шаҳарсозлик қоидалари киради. Йўл қўйилиши мумкин бўлган чиқармалар корхоналар, муассасалар, ташкилотлар бўйича эмас, балки инвентария асосида ташланмалар ва чиқармалар манбалари бўйича аниқланади, чунки бир корхонада бир нечта шундай манбалар бўлиши мумкин.

Йўл қўйиладиган нормативларнинг юқори даражаси – иқтисодиёт ва экология ўртасидаги мажбурий муроаса, лекин у ҳам хўжаликни ривожлантиришга, ҳам аҳоли саломатлигини ҳимоя қилишга имкон беради.

Табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини стандартлашнинг учта асосий йўналиши бор:

1) Атроф-муҳитга юқори таъсир экологик нормативлари-

ни белгилаш. Атроф-муҳитга таъсир нормативлари таъсир манбаларидан атроф-муҳитга моддалар ёки энергиянинг йўл қўйиши мумкин бўлган шаклдаги миқдорда тушишини белгилайди (атроф-муҳитга таъсирни ишлаб чиқини нормативлари); ҳудудий-маъмурий бирликлар доирасидаги турли хўжалик ва бошқа объектларнинг атроф-муҳитга умумий таъсири миқдори (атроф-муҳитга таъсирнинг ҳудудий нормативлари).

2) Экологик-ташкилӣ стандартларини белгилаш. Бу атроф-муҳитни муҳофаза қилишни ташкил этишга қўйиладиган асосий талабларни ифодалайди. Масалан, аҳоли пунктлари ҳавоси сифатини назорати қондалари муҳофаза қилиш фаолиятини амалга ошириш қондалари ҳисобланади.

3) Экологик терминология (тушунчалар)ларини стандартлаштириш. У ёрдамчи аҳамиятга эга бўлиб, тушунчаларнинг бир хил талқинини ўрнатишга имкон беради, улар ўз навбатида ҳам янги стандартларни ишлаб чиқишга, ҳам мавжудларидан самарали фойдаланишга кўмаклашади.

Ўзбекистонда стандартлаштириш ва нормативларни соҳасида қатор тадбирлар тизими амалга ошириляётир. Улар мамлакатда атроф-муҳитнинг юқори сифатига эришинишга йўналтирилган.

Ўзбекистонда стандартлаштириш соҳасида асосий орган Стандартлаштириш ва метрология бўйича давлат қўмитаси ҳисобланади. Табиат муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасида стандартлаштириш ва метрология бўйича бош ташкилот функцияси Табиатни муҳофаза қилиш қўмитасининг Давлат ихтисослашган таҳлил назорати инспекциясига (ДИТНИ) юклатилган.

ДИТНИ табиатни муҳофаза қилиш қўмитасининг структуравий бўлимлари билан биргаликда, шунингдек манфаатдор вазирликлар, идоралар, ташкилотларни жалб этиб табиат муҳофазаси соҳасида стандартлаштириш бўйича методик, норматик-техник ва бошқа ҳужжатларни ишлаб чиқишини амалга оширади ва уларни жорий этиш ва бажаришни назорат қиладди. ДИТНИ базасида табиат муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасида стандартлаштириш ва метрология бўйича маълумотлар банки шаклланаётир, атроф-муҳит муҳофазаси бўйича норматив ва методик ҳужжатлар фонди яратилган. (Национальный доклад...2002).

Ҳозирги вақтда қуйидаги экологик стандартлар қўлланылади:

- атмосфера ҳавосининг сифати;
- иш жойларида ҳаво сифати;
- ер усти сувлари сифати;
- тупроқ сифати;

- ер ости сувлари сифати;
- озиқ-овқат маҳсулотлари сифати;
- атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар чиқариш нормативлари;
- оқар сув манбаларига ифлослантирувчи моддаларни ташлаш нормативлари;
- чиқиндилар шаклланиши нормативлари (лимитлари).

Республика Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг маълумотига кўра, ҳозирги вақтда Ўзбекистонда табиат муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасида 16 та халқаро, 163 та давлатлараро, 55 та давлат, 5 та тармоқ стандартлари, 51 та Ўзбекистон Республикасининг раҳбарий ҳужжати амалда қўлланилмоқда.

11.6. Хўжалик фаолиятини лицензиялаш

Табиатдан фойдаланишни лицензиялаш бозор муносабатларига ўтиш шароитида иқтисодиётни экологик-иқтисодий бошқариш хўжалик механизмининг муҳим қисми ҳисобланади. Табиий ресурслардан фойдаланиш ва табиий муҳитга таъсир кўрсатиш билан боғлиқ бўлган хўжалик ёки бошқа фаолиятга фақат тегишли лицензия мавжудлигида йўл қўйилиши мумкин. Лицензия унинг эгасига аниқ табиий ресурс туридан маълум чегараларда олдиндан келишиб олинган талаблар ва шартларга риоя қилинганда фойдаланиш ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат ҳисобланади. Айрим фаолият турларини лицензиялаш ва лицензиялар бериш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори билан белгиланади.

Табиатдан фойдаланишни лицензиялаш — маъмурий-ҳуқуқий йўл билан экологик-иқтисодий муносабатларни тасдиқлаш, рухсат ва ваколат бериш методлари орқали тартибга солишнинг намоён бўлишидир. Табиатдан фойдаланишга лицензия ўз моҳиятига кўра, учта белгига эга бўлади: биринчидан, у табиий ресурс эгасининг ёки унинг мулкдори (фонд эгаси) актидир (ҳаракати); иккинчидан, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш устидан давлат назоратининг намоён бўлиши шаклидир; учинчидан, табиатдан оқилона фойдаланишни тартибга солиш воситасидир.

Лицензия фаолиятнинг ҳар бир турига берилади. Унинг амал қилиш муддати бир йил. Айрим турлар бўйича лицензия сони экологик талаблар, жойлашган ўрни ва бошқа омилларга кўра чекланиши мумкин. Лицензия талабгор аризасига мувофиқ, шу жумладан, танлов асосида берилиши мумкин. Лицензи-

ядан фойдаланишнинг белгиланган тартиби бузилиши, уни бошқа шахсларга бериш, санитария, экология, савдо қоидаларини бузиш лицензияни берган орган қарорига мувофиқ бекор қилиниши мумкин. Лицензия беришга рад жавоби, лицензияга ҳуқуқни бекор қилиш судга, ҳўжалик судига шикоят билан мурожаат этишга асос бўлади.

Лицензияларнинг қуйидаги турлари бор: табiiй-ресурс лицензияси - қандайдир табiiй ресурсдан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган маълум турдаги фаолиятни олиб боришга рухсат этилади. Бу лицензияда икки функция тўпланган: фаолиятнинг экологик ва санитария меъёрларидан фойдаланиш ва уларга риоя этилишининг қонунийлиги, рационалликнинг назорати ва тегишли табiiй ресурс истеъмолчини нормаллаштириш. Шундай қилиб, табиатдан фойдаланиш соҳасида бир вақтнинг ўзида бир-бири билан ўзаро боғланган икки вазифа – муҳофаза ва тартибга солиш ҳал қилинади.

Лицензия экологик бошқарувнинг ваколатли давлат органи томонидан берилади. Ўзбекистонда шундай орган Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, унинг вилоятлар, туманлардаги ҳудудий тармоқ органлари ҳисобланади.

Булардан ташқари ердан фойдаланишга лицензия, сувдан фойдаланишга лицензия, ўрмонлардан фойдаланишга лицензия, ўсимлик ва ҳайвонот олаmidан фойдаланишга лицензия, атмосфера ҳавосидан фойдаланишга лицензия турлари бўлиб, улар тегишли ваколатли органлар томонидан берилади.

11.7. Экологик сертификация

Экологик сертификация учинчи (мустақил) томон фаолияти сертификация объектнинг белгиланган экологик талабларга мос келишини тасдиқлашини билдиради. Талаблар эса стандартлаш жараёнида белгиланади.

Экологик сертификация ўтказишнинг мақсади қуйидагилар:

- а) маҳсулотнинг атроф-муҳит, ҳаёт, саломатлик, мулк учун хавфсизлигини назорат қилиш;

- б) тайёрловчи (ишлаб чиқарувчи)нинг маҳсулот сифати кўрсаткичлари бўйича баёлотининг тасдиқланиши;

- в) истеъмолчини тайёрловчи, сотувчи, ижрочининг инсофсизлигидан ҳимоя қилиш;

- г) истеъмолчига маҳсулотни компетентли танлашга ёрдам бериш;

- д) Ўзбекистоннинг ягона товар бозорида ва ундан ташқарида (ҳалқаро иқтисодий, илмий-техник ҳамкорлик ва савдо)

корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, тадбиркорлар фаолияти учун шароит яратиш.

Экологик мақбул ва хавфсиз маҳсулотга, яъни маҳсулотларнинг экологик тозалигига талаб ва таклифни тартибга солиш рақобатнинг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Шу сабабдан экологик сертификация тизими экологик хавфсизликни норматив-техник ва ҳуқуқий тартибга солишни мақсад қилиб қўяди. У ишлаб чиқаришда, маҳсулот тақсимоли ва истеъмолида, жараёнлар, ишлар ва хизматларда экологик хавфсизлик талабларини белгилайди ва табиатдан фойдаланишни бошқариш механизмининг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Экологик сертификация тизимининг асосий вазифаларига қуйидагилар киради:

- инсон ҳаёти ва фаолияти шароитига ва атроф-муҳит ҳолатига ишлаб чиқариш жараёнлари, маҳсулот истеъмоли, чиқиндиларни утилизациялаш, табиий ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ омилларнинг ноқулай таъсиридан оғоҳлантириш;
- табиий-ресурс салоҳиятидан рационал фойдаланиш, уни муҳофаз қилиш, такрор ишлаб чиқаришни таъминлаш;
- ҳаёт, саломатлик, мулк учун хавфли товарларни истеъмолчилар сотиб олишидан ёки улардан фойдаланиш жараёнида атроф-муҳитга зарарли таъсирдан ҳимоя қилиш;
- ватанимиз товарларининг рақобатбардошлигини ошириш ва экспортга ёрдам бериш;
- мамлакатга экологик нуқтаи назардан сифати ёмон (паст) хорижий товарларнинг кириб келишини бартараф этиш;
- табиат муҳофазаси соҳасида илмий-техника тараққиётини тезлаштиришга ёрдамлашиш;
- маҳсулотнинг барча ҳаётий цикллари босқичларида экологик хавфсизлигини таъминлаш;
- экологик адолатли бозорни барпо этиш.

Экологик сертификация объектларига қуйидагилар киради:

- табиий муҳит ва табиий ресурслар объекти;
- ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндилари;
- технологик жараёнлар;
- экологик хавфсизликни таъминлашга ва атроф табиий муҳитга зарарни оғоҳлантиришга йўналтирилган экологик хизматлар, шунингдек, товар маҳсулотлари.

Экологик сертификация характери бўйича мажбурий ва ихтиёрий бўлади. Мажбурий сертификация қонун ҳужжатлари ва нормативлари талабларига мувофиқ ўтказилади.

1996 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуни товарлар (ишлар, хизматлар) хавфсиз бўлишини ва улар-

нинг сифатини таъминлашни, шу жумладан, товарлар ва хизматларнинг экологик хавфсизлигини таъминлашни талаб қилади. Шунга мувофиқ экологик сертификациянинг ҳам аҳамияти ошади.

Ўзбекистон Республикасининг «Маҳсулотлар ва хизматлар сертификацияси тўғрисида»ги (1993) қонунига мувофиқ «Ўздавстандарт»га сертификация бўйича миллий орган статуси берилган. Ушбу қонунни бажариш мақсадларида «Ўздавстандарт» ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси маҳсулотлар ва технологик жараёнларнинг экологик хавфсизлиги соҳасида давлат экологик сертификация тизимини шакллантириш бўйича иш олиб бормоқдалар. Экологик сертификация бўйича мустақил органлар тизимини яратиш учун Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси қошида маҳсулотлар ва хизматлар экологик сертификацияси маркази тузилган ва унинг бўлинмалари барча вилоятлар табиатни муҳофаза қилиш қўмиталари базасида ташкил этилган.

Республикада экологик сертификация бўйича объектлар аниқланган, норматив-техник ҳужжатлар пакети ишлаб чиқилган.

Экологик сертификация мақсадлари ва вазифаларига мувофиқ республикада қуйидаги тадбирлар ва ҳаракатлар амалга ошириляётир:

- экологик хавфсиз технологик жараёнларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш;
- экологик хавфсиз маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ташкил этиш;
- фуқароларнинг қулай атроф-муҳитга эга бўлишлари ҳуқуқини амалга ошириш бўйича норматив-ҳуқуқий ва иқтисодий механизмларни яратиш ва унинг ҳолати тўғрисида ишончли ахборотларни тўплаш, экологик қонун бузувчилардан фуқароларнинг саломатлиги ва мулкига етказилган зиёнини ундириш;
- республикага экологик хавфли маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва истеъмол технологиялари ва чиқиндиларини олиб келиш ва унинг ҳудудларидан чиқаришни бартараф этиш;
- табиат муҳофазасига мўлжалланган ишлар ва хизматлар бозорини тартибга солиш;
- атроф-муҳит сифатини яхшилаш;
- ресурсларни тежаш ва атроф-муҳитга йўл қўйиб бўлмайдиган таъсирдан огоҳлантириш (Национальный доклад... 2002).

11.8. Экологик экспертиза

Экологик экспертиза амалий экология иқтисодиётининг энг муҳим бўлими бўлиб, у атроф-муҳит, табиий-экологик ти-

зимлар, инсон саломатлигига таъсир кўрсатадиган тадбирларни амалга оширишнинг лойиҳадан олдин ва лойиҳа ҳужжатлари даражасида уларнинг эҳтимол тутилаётган зарарли оқибатларининг олдини олишга йўналтилади. Экологик экспертиза огоҳлантирувчи тадбир бўлиб, табиий муҳит ва ресурслардан фойдаланувчиларнинг зарарли фаолиятини бартараф этади. Унинг огоҳлантирувчи вазифасининг моҳияти шу билан белгиланадики, у хўжалик қарорлари, фаолияти ва унинг натижаларини атроф-табиий муҳит муҳофазаси, табиий ресурслардан рационал фойдаланиш талабларига, шунингдек, талабларига мувофиқлигини дастлабки жамиятнинг экологик хавфсизлиги текшируви кўринишида ўтказилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Экологик экспертиза тўғрисида»ги (2000) қонунида «экологик экспертиза» тушунчасига қуйидаги таъриф берилган (1-модда): «Экологик экспертиза деганда режалаштиралаётган ёки амалга оширилаётган хўжалик ва бошқа фаолиятнинг экологик талабларга мувофиқлигини аниқлаш тушунилади».

Ушбу Қонуннинг II-моддасида давлат экологик экспертизаси объектлари белгиланган. Уларга қуйидагилар киради:

- давлат дастурларининг, концепцияларининг, ишлаб чиқариш кучларини, иқтисодий ва ижтимоий соҳа тармоқларини жойлаштириш ва ривожлантириш схемаларининг лойиҳалари;
- барча турдаги қурилишлар учун ер участкаларини ажратиш материаллари;

- лойиҳа олди ва лойиҳа ҳужжатлари;
- табиий ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ хўжалик ва бошқа хил фаолиятни тартибга солувчи норматив-техник ва йўриқнома-услугий ҳужжатларнинг лойиҳалари;

- техника, технология, материаллар, моддалар, маҳсулотларнинг янги турларини яратишга доир ҳужжатлар;

- атроф табиий муҳит ҳолатига ва фуқаролар соғлигига салбий таъсир кўрсатувчи ишлаб турган корхоналар ва бошқа объектлар;

- кейинчалик уларга алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, фавқулодда экологик офат зоналари мақомини бериш мақсадида ўтказилган ҳудудларни комплекс текшириш материаллари;

- шаҳарсозлик ҳужжатларининг барча турлари;

- махсус ҳуқуқий режимли объектлар.

Экологик экспертизанинг мақсади қуйидагилар билан белгиланади:

- лойиҳа қарорларининг уларни амалга оширишдан олдин

замонавий экологик талабларга мувофиқ келишини илмий асосланган ҳолда аниқлаш;

- режалаштириладиган, лойиҳалаштириладиган ва ишлаб турган объектларнинг уларни амалга ошириш жараёнида табиатга аҳтимол тутиладиган салбий таъсири ва экологик хавфлилик даражасини аниқлаш;

- халқ ҳўжалиги режаларини амалга оширишда табиий мувозанатни ва атроф-муҳитнинг қулай ҳолатини қўллаб-қувватлаш.

Экологик экспертиза қуйидаги шаклларда ташкил этилади: давлат, идоравий, жамоат, илмий.

Давлат экологик экспертизаси атроф табиий муҳит муҳофазаси соҳасида ваколатли давлат органи (Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси) томонидан тайинланади. Унинг хулосалари бажарилиши мажбурий бўлган ҳужжат ҳисобланади.

Идоравий экологик экспертизаси тегишли идоранинг буйруғи билан ўтказилади. Унинг натижалари тегишли идора структураси ичида, агар улар давлат экологик экспертизаси хулосаларига зид келмаса, ўз кучини сақлаб қолади.

Жамоат экологик экспертизаси жамоатчилик уюшмалари ташаббуси билан ташкил этилади ва нодавлат структуралари томонидан ўтказилади. Унинг хулосалари тавсия шаклида бўлиши мумкин.

Илмий экологик экспертизаси илмий муассасалар ёки олий ўқув юртлари ташаббуси билан ўтказилади. У айрим олимлар ёки илмий жамоалар ташаббуси билан ўтказилиши мумкин. Унинг хулосаси ахборот характериға эға бўлади.

Экологик экспертиза қуйидагиларни ўз ичига олади: ахборот йиғиш, уни умумлаштириш, комиссияда материалларни кўриш, экспертиза материалларини баҳолаш ва хулосалар чиқариш.

Давлат экологик экспертизаси қонунийлик, холислик, асошлик, мажбурийлик, экологик хавфлилик презумпцияси, мустақиллик тамойиларига асосланади.

Экологик экспертиза жараёнида лойиҳаларнинг экологик мазмуни таҳлил, синтез, таққослаш, кузатиш, тасвирлаш, абстракция йўли билан ўрганилади ва бунда амалдаги қонунчилик талабларига қатъий амал қилинади.

Баҳолаш мезонлари бўлиб ҳуқуқий нормаларнинг талаби, табиат муҳофазаси устуворлиги, экологик императивлар, табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш бўйича стандартлар, қурилиш нормалари ва қоидалари, санитария-гигиена нормативлари, тасдиқланган режадан олдинги, лойиҳа-режа ва лойиҳа-смета ҳужжатлари хизмат қилади.

Экология-эксперт жараёни учта асосий босқичдан иборат бўлади: тайёрлов босқичи ёки тақдим этилган лойиҳа материалларининг зарур реквизитлари борлигини текшириш; асосий босқич, ёки экспертиза объекти бўйича маълумотларнинг таҳлилий ишлови; якуний ёки маълумотларни умумлаштириш ва баҳолаш ва экспертиза хулосасини тузиш.

Ўзбекистонда давлат экологик экспертизасини ўтказиш Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг Давлат экологик экспертизаси (Давэкоэкспертиза) зиммасига юклатилган. Давэкоэкспертиза қуйидаги йўналишларда ривожланди: қабул қилинадиган қарорлар самарасини ошириш; экспертиза қилинадиган объектларни қамраб олишни кўпайтириш; ҳуқуқий асосларни халқаро талабларга уйғунлаштириш.

Республикада экологик экспертизани ўтказишда халқаро амалиётда қабул қилинган процедура – атроф-муҳитга таъсири баҳолашга (АМТБ) ўтилаётир. Республикада 1999-2001 йилларда 12823 объект (2001 йилда 5546) экспертизадан ўтказилган (Национальный доклад ... 2002).

11.9. Экологик-иқтисодий режалаштириш, мақсадли дастурлар

Ўзбекистонда атроф-муҳит муҳофазаси ва табиатдан фойдаланиш тадбирларини режалаштириш мақсадли дастурий режалаштириш усулига асосланган, «Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси» (1998) орқали амалга оширилаётир. Ушбу режа мамлакатда яшаётган аҳолига соғлом муҳит яратиш, табиатдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва табиий ресурсларнинг озайиши натижасида етказиладиган иқтисодий зарарни камайтириш, Ўзбекистон табиатининг энг нозик ва қимматбаҳо унсурларини, айниқса, флора ва фаунасини муҳофаза қилиш бўйича экологик тадбирлар дастуридир.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режасининг (АМММХР) асосий мақсади мамлакат барқарор ривожланишининг бошланғич босқичига ўтишида устувор экологик муаммоларни олдиндан белгилаб берувчи умумий стратегияни шакллантириш, уларнинг ечимини топиш воситаларини аниқлаш ва тегишли равишда ташкилий ҳамда ихтисослаштирилган ўзгаришлар қилиш ҳисобланади.

Ўзбекистонда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш стратегиясини белгилаш қуйидаги қоидаларга асосланади:

а) аҳоли саломатлигини яхшилаш, атроф-муҳит бузилиши, флора ва фауна турлари хилма-хиллигини сақлашдан кўри-

ладиган иқтисодий зарарни камайтириш бўйича амалга оширилган тадбирлар мамлакатда ҳаёт тарзини яхшилашнинг муҳим шарти ҳисобланади;

б) ижтимоий йўналтирилган дастурни келишган ҳолда амалга ошириш табиатга антропоген таъсир кўрсатишни камайтириш имкониятини беради;

в) умумий сув таъқислигини унинг сабабларини тушунган ҳолда бартараф этиш Ўзбекистоннинг табиатдан фойдаланиш тизимида энг нозик масала ҳисобланади.

АМММХРда экологик муаммолар муҳимлигини баҳолаш мезонлари (яъни етказилаётган зарар ҳажми) ва табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари қуйидаги кўрсаткичларга асосланади:

а) ижобий (муҳитни муҳофаза қилиш лойиҳаси амалга оширилган тақдирда) ёки салбий ҳолатлар қуршовида бўлган аҳолининг саломатлигига кўрсатилган таъсир;

б) ҳўжалик маҳсулотларининг (масалан, тупроқ шўрланиши ёки уни мелиорациялаш оқибати сифатида) камайиши ёки ўсишига сабаб бўлган меъёр;

в) атроф-муҳитнинг сифат даражаси ва инсон ҳаёти учун зарур экологик тизимнинг қулай бўлишлиги.

АМММХР амалий тадбирларида тез ва юқори иқтисодий фойда ва экологик самара берадиган ёки кўпроқ экологик натижаларга эришиш учун юқори харажат талаб қилмайдиган лойиҳаларга афзаллик берилади.

АМММХР билан бир қаторда табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш тадбирларини режалаштириш давлат экологик дастурлари асосида мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши дастурлари, башоратлари таркибида ҳам амалга оширилади.

Мамлакатнинг экологик дастурлари давлат экологик-иқтисодий сиёсатини амалга оширишнинг энг муҳим воситаси ҳисобланади.

Экологик-иқтисодий режалаштириш мамлакат ва унинг районларини узоқ муддатли, ўрта муддатли, қисқа муддатли иқтисодий-ижтимоий ривожлантириш башоратларининг зарурий таркибий қисми бўлиши керак. Ушбу башоратнинг экологик-иқтисодий қисми атроф-муҳит муҳофазаси бўйича қуйидаги асосий кўрсаткичларни ўз ичига олиши лозим:

- барча молиявий манбалар ҳисобига табиат муҳофазаси тадбирларига мўлжалланган капитал қўйилмалар;

- ифлослантирувчи оқава сувларни ташлаш ҳажми;

- ифлослантиришнинг турғун манбаларидан атмосфера ҳавосига чиқарилаётган зарарли моддалар ҳажми;

- чиқариб юборилаётган газларнинг зарарли моддаларини ушлаб қолиш ва зарарсизлаштириш учун қурилмаларни ишга тушириш;

- оқава сувларини тозалаш ишхоналарини ишга тушириш.

Макроиқтисодий ва микроиқтисодий нуқтаи назардан экологик-иқтисодий режа экологик хавфли корхоналарни чиқариб юбориш ва уларни экологик «тоза» корхоналар билан алмаштириш имкониятларини, шунингдек, минтака ресурс имкониятларидан ва табиий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигидан охиб кетиш нуқтаи назаридан «ортиқча» корхоналарни ёпиштириш ўз ичига олади. Корхоналарнинг атроф табиий-иқтисодий муҳит билан бир-бирига қарама-қаршилигини аниқлаш алоҳида муҳим ҳолат ҳисобланади.

Мақсадли экологик-иқтисодий дастурлар бошқарув иерархиясининг турли даражаларида корхоналардан минтақалар, миллий ва глобал даражагача экологик-иқтисодий сиёсатни амалга оширишнинг энг муҳим инструментларидан бири ҳисобланади. Бу дастурлар аралаш хусусиятга эга бўлиб, экология иқтисодиётининг ҳам маъмурий-назорат инструментларига хос бўлган хусусиятларга (топшириқлар, мақсад ва уларни амалга оширишнинг маъмурий назоратининг аниқлиги), ҳам иқтисодий рычагларга хос хусусиятларга (режа мақсадларида қатнашишни ва уларни бажаришни иқтисодий рағбатлаштириш, қатнашчиларга энг самарали қарорларни излаб топишда мустақиллик бериш) эгадир.

Табиатни муҳофаза қилиш дастурлари қуйидаги иқтисодий тамойилларга асосланади (Гирусов Э.В. и др. ... 2002):

- ўзини ўзи молиялаш. Корхоналар ва уларнинг ўзига хос маҳсулотлари истеъмолчиси — давлат табиий муҳитга зарарли таъсирининг асосий манбаи бўлиб, улар дастур доирасида зарарли таъсирини нейтраллаштириш харажатларининг катта қисmini кўтаришлари (қонлашлари) керак;

- худудийлик. Харажатларнинг энг кўп қисmini вилоятлар ва шаҳарлар бюджетлари ўз зиммасига олади;

- иқтисодий жавобгарлик. Дастур тадбирларини бажариш муддатлари ва сифатини бузганлик учун санкциялар тизимига иқтисодий жавобгарлик.

Дастур таркиби қуйидагиларни ўз ичига олади:

- муаммонинг унинг бошланғич ҳолати таҳлилидан келиб чиқадиغان мазмуни;

- муаммонинг структураси, истеъмолчилар доираси, унинг ечимини топишда қатнашидиган минтақалар ва тармоқларнинг ривожланиши масалалари;

- дастурни амалга ошириш муддатлари чегаралари. Улар муаммонинг репроспектив ва истиқболда ривожланиши асосида аниқланади ва бунда муаммонинг ташқи иқтисодий аспектилари, ижтимоий ва иқтисодий характердаги бошқа муаммолар билан алоқалари ҳисобга олинади;

- дастурнинг мақсади ва унинг қонунчилик-норматив характердаги ҳужжатларни ҳисобга олиб шаклланиши;

- дастурни бажариш давомида эришиш зарур бўлган мақсадли кўрсаткичлар;

- муаммо ечимини таъминлайдиган тадбирларнинг ўзаро боғлиқ тизими (мақсадли экологик дастурнинг асоси): илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ва технологик ишланмалар, мониторинг, ишлаб чиқариш ва технологик тадбирлар, қурилиш, норматив ва ҳуқуқий таъминлаш, ҳудудлар ва объектлар реабилитацияси, ижтимоий ривожланиш ва тиббий соғломлаштириш.

- дастурни молиялаш ҳажми (капитал қўйилмалар ҳажмини ажратиб кўрсатиш).

11.10. Экологик аудит

«Аудит» сўзи инглиз тилидан сўзма сўз таржима қилганда (инглизча *audit*) текшириш, бухгалтерия китоблари, ҳужжатлари, ҳисоботларини тафтиш қилиш маъносини билдиради.

Экологик аудит корхона, компаниянинг бухгалтерия, экология, молия ва бошқа бўлинмаларида шаклланадиган барча ҳажмдаги экологик-иқтисодий ахборотларини объектив ва мустақил баҳолашни таъминлаши ва сўнгра уларни давлат назорат ва бошқарув органларига, шунингдек, манфаатдор жамоат ташкилотларига беради. Экологик аудитни ўтказиш корхоналарнинг хилма-хил экологик фаолиятини акс эттирадиган ахборотни маълум даражада четдан туриб кузатишга имкон беради. Экологик аудит (экоаудит) корхоналар, компанияларнинг ички экологик салоҳиятини, уларнинг хавф-хатарлари ва имкониятларини доимий текшириб туриш инструментиدير.

Экологик аудит — корхоналарнинг мол-мулкни бериш ва жорий операциялар билан боғлиқ бўлган экологик муаммолари ва потенциал мажбуриятларини аниқлаш мақсадида атроф-муҳит ҳолатини объектив, мунтазам, ҳужжатлаштирилган ва доимий такрорий текширишлар (тафтишлар) бўлиб, улар иқтисодий фаолиятнинг тури ва шароитлари, маъмурий бошқарув тизимлари ёки бу объектлар тўғрисидаги ахборотларнинг норматив-қонунчилик талабларига, атроф-муҳит муҳофазаси соҳасидаги самарадорлик мезонларига ва экологик хавфсизликка мос келишини аниқлаш мақсадида ўтказилади.

Экоаудит XX асрнинг 70-йилларида АҚШда экологик авария ва ҳалокатларнинг юқори кўрсаткичлари, шунингдек, кимё саноати корхоналарида экологик харажатларнинг сезиларли кўпайиши билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлди. 1980-йилларда экоаудит Буюк Британия, Нидерландия, Швеция ва Европанинг бошқа индустриал мамлакатлари амалиётига кириб келди. Шу муносабат билан Европа Иттифоқи махсус «Экоаудит тўғрисида қарор» (1993) қабул қилди. Бу ҳужжат Европа Иттифоқи давлатлари ҳудудларида жойлашган ишлаб чиқариш корхоналари учун қонун кучига эга.

Экоаудитнинг асосий мақсадлари:

1. Корхоналар фаолиятининг экологик аспекти тўғрисида объектив ахборотларни тақдим этиш ва уларнинг белгиланган стандартларга, нормативларга, тегишли текширишларни ўтказиш ташаббускорлари талабларига мос келишини аниқлаш;

2. Корхона томонидан ўтказиладиган табиат муҳофазаси тадбирларининг самарадорлигини ошириш учун фойдали тавсияларни ишлаб чиқиш.

Экоаудитнинг асосий вазифаси ушбу корхона ва ташкилотларнинг (ҳар қандай мулкчилик шаклидаги) табиат муҳофазаси фаолиятини ва бу фаолиятнинг атроф-муҳит муҳофазаси соҳасидаги амалдаги меъёрий-ҳуқуқий базаларга мос келишини таҳлил этишдир.

Экологик аудитнинг объектларига қуйидагилар киради:

- мулклар (ер участкалари, табиий офатлар, бинолар ва иншоотлар, машина ва жиҳозлар ва ҳ.к.);

- корхонанинг, фирманинг жорий операциялари (ишлаб чиқариш, савдо ва б.);

- фавқулодда вазиятларда корхонани бошқариш тизими;

- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш дастурлари ва ходимларнинг хавфсизлигини таъминлаш ва бошқалар.

Экоаудитнинг асосий функциялари қуйидагилардан иборат:

- корхоналар фаолиятининг экологик қонунчилик ва улар томонидан эълон қилинган атроф-муҳит муҳофазаси соҳасидаги сиёсатига, шунингдек, корхонанинг иқтисодий мақсадига мос келишини аниқлаш;

- атроф-муҳит муҳофазаси соҳасида қарорлар қабул қилиш учун ахборотлар билан таъминлаш;

- корхона ходимларини, маҳаллий аҳолини ва атроф-муҳитни зарарли таъсирдан ҳимоя қилишни таъминлаш;

- экологик хавфли аварияларнинг келиб чиқиши имкониётларини таҳлил қилиш;

- корхонанинг атроф-муҳитга реал таъсирини аниқлаш;

- корхоналарнинг ишлаб чиқариш фаолиятида экологик хавфсизликни таъминлашни қўллаб-қувватлаш.

Халқаро қабул қилинган стандартларга мувофиқ (ISO 14010) экоаудит текширишлари қуйидаги асосий принципларга асосланади:

1. Мақсад ва иш ҳажмини аниқ белгилаш.
2. Объективлик, мустақиллик ва компенентлик.
3. Беракли касбий эҳтиёткорлик.
4. Тизимлилик.

5. Аудит мезонларини белгилаш, белгиланган мезонлардан келиб чиқиб, аудитор маълумотларининг тўлиқлиги ва старли сифати.

6. Аудит натижалари ва хулосаларининг ишончлилиги.

7. Аудитнинг келишилган мақсади ва ҳажмини ҳисобга олиб аудитор хулосаларининг тўлиқлиги.

Экологик аудит қуйидаги йўналишларда амалга оширилади: 1) ишлаб чиқариш объектларининг экологик аудити; 2) ҳудудларнинг экологик аудити.

Экоаудит қуйидаги ҳолларда мажбурий ўтказилади:

- корхона, ташкилот, муассаса ва бошқаларнинг (юридик шахслар) мулкчилиги шакли ва бошқарув структураси ўзгарганда;

- айрим корхоналарни қўшганда, бир корхонадан бир неча корхоналар ташкил этишда (юридик шахслар), шунингдек, корхонанинг ихтисослашиши қайта ўзгарганда;

- давлат бюджетидан, турли фондлардан техник қайта қуришга, структуравий қайта қуришга инвестицияларни ажратилиш тўғрисидаги қарорни қабул қилишда;

- табиий ресурслардан фойдаланиш ва атроф-муҳитга таъсир учун солиқ имтиёзлари олиш ва тўловларни камайтиришга ариза берилганда;

- табиат муҳофазаси соҳасида айрим фаолиятни амалга оширишга лицензия олиш учун аризачининг материалларини текширишда;

- атроф-муҳитга зиён етказганлик учун суғурта жавобгарлиги шартномаларини тузишда;

- табиат муҳофазаси бўйича ваколатли давлат органлари, прокуратура ва бошқа давлат бошқаруви органларининг талаби бўйича.

Барча бошқа ҳолларда экологик аудит ихтиёрий асосда ўтказилади.

Экоаудит процедураси қуйидаги тўртта босқичдан иборат бўлади:

Биринчи босқич — экоаудитлаш бўйича дастлабки тадбир-

ларни ўтказиш: экологик хавф-хатарни баҳолаш асосида биринчи навбатдаги объектларни аниқлаш; экоаудит ўтказиш жадвалларини тузиш; экоаудит бўйича тадбирлар режасини ишлаб чиқиш.

Иккинчи босқич — аудитлаштиришнинг ўзи: раҳбарият ва ходимлар билан суҳбатлашиш; ҳужжатлар билан ишлаш; объектни визуал ва инструментал текшириш, лаборатория таҳлили.

Учинчи босқич — экоаудит бўйича ҳисобот тайёрлаш: ҳисоботда объект экологик таърифининг халқаро нормалари, миллий қонунлар ва стандартларга, корхонанинг «ўзини-ўзи назорат қилиши» меъёрларига ва олинган мажбуриятларга мос келиши (келмаслиги) аниқланади. Ҳисоботнинг якуний қисмида бузилишларни тузатиш бўйича ва корхонанинг экологик таърифини яхшилаш бўйича тавсиялар берилади.

Тўртинчи босқич — экологик аудит натижаларини амалга ошириш: натижаларни корхона раҳбарияти, ходимлар, акционерларга, жамоатчиликка, давлат органларига, бизнес бўйича шерикларга етказиш.

Қисқача хулосалар

Экологик-иқтисодий бошқарувнинг маъмурий-назорат инструментлари юридик ва жисмоний шахсларнинг экологик-иқтисодий фаолияти натижаларига ушбу шахслар амал қилиши ва эришиши керак бўлган мақсадлар, стандартлар, регламентларни қонунлар ва бошқа тартибга солиш воситаларини қўллаш орқали бевосита таъсир кўрсатишга мўлжалланган. У давлат экологик бошқарув органлари тизимини, экологик қонунчилиқни, экологик мониторингни, экологик стандартлар ва нормативларни, экологик лицензиялашни, экологик сертификацияни, экологик экспертизани, экологик режалаштириш ва дастурларни, экологик аудитни ўз ичига олади.

Ўзбекистон Республикасининг атроф-муҳит муҳофазаси бўйича давлат органлари тизимининг ваколатлари, вазифалари ва функциялари «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги (1992) қонунда белгиланган. Улар иқтисодий ва экологик-иқтисодий тизимларни тартибга солиш орқали амалга оширилади. Бунда улар бир қатор принципларга асосланиди. Экологик давлат бошқаруви органлари умумий тармоқлараро ва тармоқлар органларига бўлинади. Табиатни муҳофаза қилиш бўйича давлат органларининг вазифалари қонун ҳужжатларига асосан белгиланади. Республика Вазирлар Маҳкамаси табиатни муҳофаза қилиш соҳасида давлат сиёсатини амалга оширади. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси табиатни муҳофаза қилиш бўйича бош ижро этувчи орган ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг табиат муҳофазаси соҳасидаги қонунчилиги халқаро эътироф этилган принципларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган. Улар яратилган ишлаб чиқариш муносабатлари тизимини ва бу тизимларнинг мамлакат табиий-экологик тизимлари билан ўзаро таъсири ва нормал алоқаларининг доимий ҳаракати ва ишлашини қўллаб-қувватлашни таъминлайди.

Экологик мониторинг экологик-иқтисодий бошқарув қарорларини тайёрлаш ва қабул қилиш жараёнларини ахборот билан таъминлашга хизмат қилади. У глобал, миллий минтақавий, маҳаллий мониторинг тизимидан ташкил топган.

Экологик стандартлар ва меъёрлар тизими атроф-муҳит сифатига қўйиладиган чеклашлар ва талабларнинг ўзаро боғлиқ комплексидир. Белгиланган тартибда ишлаб чиқилган ва тасдиқланган меъёрлар стандартлар сифатида иштирок этади. Экологик нормативлар икки гуруҳга бўлинади: санитария-гигиена ва ишлаб чиқариш хўжалиқ. Ўзбекистонда стандартлаш ва меъёрлаш соҳасида қатор тадбирлар тизими амалга оширилмоқда.

Табиатдан фойдаланишни лицензиялаш — маъмурий-ҳуқуқий йўл билан экологик-иқтисодий муносабатларни таққилаш, рухсат ва ваколат бериш методлари орқали тартибга солиш ҳисобланади. Лицензиянинг кўпилаб турлари бор.

Экологик сертификация учинчи (мустақил) томон фаолиятининг сертификация объекти белгиланган экологик талабларга мос келишини тасдиқлашни билдиради. Талаблар эса стандартлаш жараёнида белгиланади. Экологик сертификация мажбурий ва ихтиёрий бўлади. Экологик сертификация бўйича Ўзбекистонда ҳуқуқий асос яратилган.

Экологик экспертиза атроф-муҳит, табиий-экологик тизимлар, инсон саломатлигига таъсир кўрсатадиган тадбирларни амалга оширишнинг лойиҳадан олдин ва лойиҳа ҳужжатлари даражасида уларнинг эҳтимол тутилаётган зарарли оқибатлари олдини олишга йўналтирилади. Экологик экспертиза огоҳлантирувчи тадбир бўлиб, табиий муҳит ва ресурслардан фойдаланувчиларнинг зарарли фаолиятини бартараф этади. У давлат экологик экспертизаси, идоравий экологик экспертиза, жамоат экологик экспертизаси, илмий-экологик экспертиза турларига бўлинади. Экология-эксперт жараёни тайёрлов, асосий ва яқуний босқичлардан иборат бўлади. Ўзбекистонда давлат экологик экспертизасини ўтказиш Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг Давлат экологик экспертизаси зиммасига юклатилган.

Ўзбекистонда атроф-муҳит муҳофазаси табиатдан фойдаланиш тадбирлари мақсадли дастурий режалаштириш усулига асосланган «Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси» орқали амалга оширилади. Табиатни муҳофаза қилишнинг мақсадли дастурлари ўз-ўзини молиялаш, ҳудудийлик, иқтисодий жавобгарлик принципларига асосланади.

Экологик аудит корхоналарнинг мол-мулкни бериш ва жорий операциялар билан боғлиқ бўлган экологик муаммолари ва потенциал мажбуриятларини аниқлаш мақсадида атроф-муҳит ҳолатини объектив, мунтазам, ҳужжатлаштирилган ва доимий такрорий текширишлардир. Экоаудит процедураси тўрт босқични ўз ичига олади: 1) экоаудитлаш бўйича дастлабки тадбирлар ўтказиш; 2) экоаудитлаштириш; 3) ҳисобот тайёрлаш; 4) экоаудит натижаларини амалга ошириш.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экологик-иқтисодий бошқарувнинг маъмурий назорат инструментлари нима? Унинг таркиби қандай хусусиятларга эга?
2. Табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳит соҳасидаги давлат бошқаруви тизими хусусиятларини таърифланг.
3. Экологик-иқтисодий тизимларнинг давлат бошқаруви ва тартибга солиши қандай принципларга асосланади?
4. Умумий тармоқлараро ва тармоқ бошқаруви тизими хусусиятларини тушунтиринг.
5. Ўзбекистоннинг табиат муҳофазаси қонунчилигини таърифланг.
6. Экологик мониторинг, унинг аҳамияти ва асосий хусусиятларини изоҳланг.
7. Экологик стандартлар ва меъёрлар нима? Улардан фойдаланиш йўналишларини тушунтиринг.
8. Ўзбекистоннинг стандартлаштириш тизими ва унинг таърифини келтиринг.
9. Хўжалик фаолиятини лицензиялаш нима?
10. Экологик сертификация ва унинг Ўзбекистондаги хусусиятлари нималардан иборат?
11. Экологик экспертиза хусусиятлари ва турлари, қўлланиш йўналишларини изоҳлаб беринг.
12. Экологик экспертиза жараёни босқичлари қайсилар?
13. Экологик-иқтисодий режалаштириш ва мақсадли дастурлар нималарни кўзда тутди?
14. Экологик аудит хусусиятларини тушунтиринг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: «Ўзбекистон», 1997.
2. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. – Т.: «Адолат», 2002.
3. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. – Т., 1998.
4. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. – Т., 2002.
5. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестка для 21 век. –Т., 2002.
6. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Экология. Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 1998.
7. Бобылов С.Н. Экологизация экономического развития. Учебное пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1993.
8. Гирусив и др. Экология и экономика природопользования. Учебник. – М., 2003.
9. Чепурных Н.В., Новоселов А.П. Планирование и прогнозирование природопользования. – М.: «Интерпракс», 1995.
10. Экологическая экономика. – М.: «Евразия», 1994.
11. Экономические основы экологии. Учебник. СПб, 1995.

АМАЛИЙ ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИНИНГ ЭКОЛОГИК-ИҚТИСОДИЙ ИНСТРУМЕНТЛАРИ

12.1. Амалий экология иқтисодиёти экологик-иқтисодий инструментларининг умумий таърифи ва таркиби

Амалий экология иқтисодиётининг инструментлари айрим корхоналар ва умуман жамият учун бозорнинг ишлани билан боғлиқ бўлган рағбатлантирувчи омиллардан хўжалик субъектларининг иқтисодий манфаатлари ва иқтисодий муомаласига таъсир кўрсатишга мўлжалланган. Бунда иқтисодиёт агентларига ижтимоий аҳамиятга эга бўлган самарали ютуқларга эришиш йўлларини излаб топиш учун катта эркинликлар берилади. Айнан шу жиҳатлар уларни маъмурий-назорат инструментларидан ажратиб туради.

Экологик-иқтисодий инструментлар экологик-иқтисодий механизмаларни амалиётга татбиқ этиш воситаси ва қуролидир. Экологик-иқтисодий механизмлар эса иқтисодиётга таъсир кўрсатиш тартиботлари ҳисобланади ва бир томондан, иқтисодиёт двигатели — ишлаб чиқариш муносабатлари ва ишлаб чиқариш кучлари билан (кириш), бошқа томондан эса, ишчи органи — экологик-иқтисодий инструментлар билан боғланади (чиқиш). Экологик-иқтисодий механизмлар ушбу дарсликнинг 4-бобида таърифланган.

Иқтисодиётни инсоннинг табиат билан муносабатларини уйғунлаштириш томонига буриш вазифасини ҳал этишда экологик-иқтисодий инструментлар муҳим роль ўйнайди. Ривожланган мамлакатлар, биринчи навбатда Европа Иттифоқи давлатлари бу соҳада қатор ибратли тадбирларни амалга ошираётир. Бундай тадбирлар қаторига қуйидагилар киради:

1. Табиий муҳитни сақлаш ёки тиклаш, муҳофаза қилишни рағбатлантирадиган йўналишда солиқ тизимини қайта қуриш.
2. Энергия ва ресурсларни тежовчи технологияларни ишлаб чиқиш ва ўзлаштириш.
3. Чикиндиларни утилизациялаш.
4. Ёқилгини ёқишда атмосферага карбонат ангидрит газини чиқаришни бартараф этадиган техник ечимларни қидириш.

АҚШда барча индустриал ривожланган мамлакатлар учун модель бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган йирик миқёсли экологик-иқтисодий дастур ишлаб чиқилган. Хусусан, XX арсининг 90-йиллари ўрталарига бориб аэрозолдан фойдаланиш, газонларни ўриш машиналарида бензинни қўллаш, барча авто транспортни экологик тоза ёқилгига (метанол туридаги) ёки

электрга ўтказиш, ичимлик сувга нисбатан ўта талабчан санитария-гигиена нормаларини қўллаш кўзда тутилган.

Экологик тоза технологияга талаб саноатнинг турли хил-ма-хил тармоқларида оригинал (ноёб) техник ечимлар пакетини рағбатлантирди: XX асрнинг 90-йилларида, экологик тоза жиҳозлар ва бошқа саноат маҳсулотларнинг истиқболли халқаро бозори шакллана бошлади. Экологик тоза озиқ-овқат маҳсулотлари бозори эса бундан анча олдин шакллана бошлаган эди.

Айниқса шуниси муҳимки, иқтисодий ривожланишни янги экологик императивларга бўйсундириш жараёнида истеъмолнинг янги фалсафаси учун секин-аста шарт-шароитлар яратилаётир: экологик тоза озиқ-овқат маҳсулотларига эҳтиёжнинг ўсиши, уй-жойларга янги талаблар, эҳтиёжни ихтиёрий чеклаш, «хайвонларни ҳимоялаш» ҳаракатларининг ривожланиши (гўшт ейишдан воз кечиш, мўйна кийим киймаслик ва бошқалар).

Шуни ҳам айтиш керакки, иқтисодий ривожланишнинг ўзи зиддиятлидир: бир томондан у қатор ўткир экологик муаммоларни келтириб чиқаради, бошқа томондан эса, иқтисодий ривожланишнинг ўзида бу зиддиятларни баргараф этишнинг асоси жойлашган. Ушбу зиддиятларнинг табиатини билиш икки тизим – ижтимоий ишлаб чиқариш ва атроф-муҳитнинг алоқаларини тушуниш, демакдир. Бунда шуни ҳисобга олиш керакки, «иқтисодиёт – муҳит» тизимида уларнинг бирорта қисмига афзаллик бериб бўлмайди. Шундай ўзаро таъсирни таъминлаш керакки, унда такрор ишлаб чиқариш, иқтисодий ўсиш ва халқ фаровонлиги ўсишининг юқори суръатлари атроф табиий муҳит ва унинг айрим компонентлари сақланиши, тўхтовсиз яшиланиши ва ривожланиши ҳамда муҳофаза қилиниши билан бирга қўшиб олиб бориладиган бўлсин.

Ҳозирги экологик-иқтисодий вазият хўжалик муаммоларини атроф табиий муҳит талаблари нуқтаи назаридан, айти бир пайтда табиий муҳитни жамиятнинг иқтисодий ривожланиши нуқтаи назаридан комплекс кўриб чиқишни тақозо этади.

Экология иқтисодиётининг экологик-иқтисодий инструментларини қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

- бозорга йўналтирилган экологик-иқтисодий инструментлар;
- молия-кредит инструментлари.

12.2. Бозорга йўналтирилган экологик-иқтисодий инструментлар

Бозорга йўналтирилган экологик-иқтисодий инструментларга қуйидагилар киради:

- табиий ресурсларга тўловлар ва атроф-муҳитни ифлослантириш учун тўловлар;
- иқтисодий оборотга киритиладиган табиий ресурсларнинг бозор баҳолари;
- табиий муҳитни ифлослантириш ҳуқуқини сотиб олиш — сотиш механизмлари;
- гаров тизими;
- бозор баҳоларини яхшилаш (коррекциялаш) ва ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш мақсадида интервенция (шу жумладан, чиқиндилар рецикли бозорида ҳам);
- тўғридан-тўғри бозор музокаралари тизими.

Табиий ресурсларга тўловлар ва атроф-муҳитни ифлослантирганлик учун тўловларга умумий ёндашувлар, уларни белгилаш ва қўллаш, тегишли қонунлар орқали амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни табиий ресурслар учун икки турдаги тўловларни кўзда тутади: табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи учун тўловлар ва атроф табиий муҳитни ифлослантирганлик учун тўловлар. Айнан ушбу экологик тўловлар воситасида амалиётда «ифлослантирувчи тўлайди», «фойдаланувчи тўлайди» тамойиллари амалга оширилади. Бундан ташқари бу тўловлар муҳим рағбатлантирувчи роль ўйнайди ва корхоналарни ишлаб чиқаришни табиат муҳофазаси реконструкцияси ва модернизациясига йўналтиради. Жамият миқёсида эса тўловлар табиат муҳофазаси тадбирларини молиялаштириш фондларини шакллантиришга имкон беради (13-жадвал).

Ўзбекистонда табиатдан фойдаланишнинг иқтисодий усуллари босқичма-босқич жорий этиш амалга оширилаётир. Уни уч босқичда амалга ошириш ва 2010 йилда тугаллаш назарда тутилган (Национальный доклад ... 2002).

Биринчи босқичда атроф-муҳитни нормативдан юқори ифлослантирганлик учун тўловлар қўлланилди. Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси тизимида бюджетдан ташқари маҳаллий ва Республика Табиатни муҳофаза қилиш фондлари ташкил этилди. Нормативдан юқори ифлослантирганлик учун тўловлар, жарималар, даъволардан тушган барча маблағлар тўлиқ ҳажмда (100%) табиат муҳофазаси фондларига тушди. Тўловларни қўллаш табиат муҳофазаси ва табиатдан фойдаланиш соҳасида янги молиявий муносабатларнинг шаклланиши учун асос бўлиб хизмат қилди.

Иккинчи босқичда атроф табиий муҳитни тўлиқ ифлослантирганлик учун тўловлар, яъни табиий муҳитга ифлослантирувчи моддаларни норматив бўйича ва нормативдан юқори чи-

қарганлик, тапшаганлик ва чиқиндиларни жойлаштирганлик учун тўловлар жорий қилинди.

Учинчи босқичда табиий ресурслардан нораціонал, комплекс бўлмаган фойдаланганлик учун (сув, ер, ўрмон, ер ости бойликлари ва бошқалар) тўловларни қўллаш ва табиатдан махсус фойдаланганлик учун тўловларни ундириш механизмларини бундан кейин комиллаштириш назарда тутилган.

Табиат муҳофазаси фондларида маблағларни тўплаш табиат муҳофазаси тадбирларини, баъзи илмий тадқиқотларни, янги норматив-методик ҳужжатларни тайёрлаш бўйича ишларни молиялаштиришни бошлашга имкон берди.

1999-2001 йилларда табиат муҳофазаси маҳаллий фондларига 467,7 млн. сўм тушди. Маблағларнинг маҳаллий фондларга тушиши, ундан фойдаланиш 13-жадвалда кўрсатилган.

13-жадвал

Ўзбекистонда табиат муҳофазаси маҳаллий фондларига умумий маблағ тушиши ва улардан фойдаланиш, млн. сўм (Национальный доклад ... 2002)

	1997 й.	1998 й.	1999й.	2000 й.	2001й.
1. Умумий тушум, ҳаммаси	88,9	127,3	162,6	213,7	254,0
Шу жумладан:					
- инфославтириш учун тўловлар;	57,1	93,6	124,2	152,6	177,3
- жарималар ва дачволар;	11,2	23,8	24,0	43,0	53,9
- жарима (пеня) ва бошқалар.	7,1	8,3	14,4	18,1	22,3
2. Умумий харажатлар, ҳаммаси	90,9	113,0	156,2	212,1	237,4
Шу жумладан					
- матмурий чиқимлар, харажатлар (моддий техника базаси);	24,2	27,8	22,8	29,9	34,1
- табиат муҳофазаси объектлариши куриш, илмий-тадқиқот ишлари, табиат муҳофазаси тадбирлари, ҳиссали қатнашув;	9,2	14,2	42,0	35,1	39,8
- табиат муҳофазаси тизими ходимларини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш;	3,8	2,9	3,5	6,8	3,7
- Республика табиатни муҳофаза қилиш фондида ўтказиш (РТМҚФ);	13,7	30,7	34,9	67,5	61,2
- бошқа харажатлар (экологик билимлар тарғиботи, экологик тарбия, табиатни муҳофаза қилиш фондлари ходимлари таъминоти, жарималардан мукофотлаш, напшиёт фаолиятига ва бошқалар).	7,8	19,7	26,4	43,2	67,5
Иш охирида маблағлар қолдини	13,0	27,3	33,7	35,3	51,9

Дунёнинг турли мамлакатларида турли экологик-иқтисодий инструментлар қўлланилади (14-жадвал).

Айрим мамлакатларда атроф-муҳит муҳофазасини бошқаришда иқтисодий усулларнинг қўлланилиши
(Гирусов Э.В. и др. ... 2002, бўйича)

Мамлакатлар	Ифлослантириш учун тўловлар:				Истеъмолчи тўловлари	Маҳсулот учун тўловлар	Суғурта тўловлари	Айланма солик дифференцияси
	ҳавонин	сувин	чиқинди билан	шовкни билан				
Австрия		+	+	+	+		+	
Бельгия			+		+		+	
Буюк Британия				+	+	+		
Германия	+	+		+	+	+		
Дания					+	+	+	+
Италия		+			+	+		
Канада					+			
Нидерландия		+	+	+	+	+	+	+
Норвегия					+	+	+	+
АҚШ			+	+	+		+	
Финляндия					+	+		
Франция	+	+		+	+	+		
Швеция					+	+	+	+
Швейцария				+	+			
Япония	+			+				

14-жадвалда таҳлил қилинган 15 мамлакатда 130га яқин турли иқтисодий инструментлар (ўртача бир мамлакатта 10та норматив тўғри келади) қўлланилади. Уларнинг ярмини тўловлар, 25% га яқинини субсидиялар, қолганларини бошқа иқтисодий рағбатлантириш усуллари ташкил этади. Турли мамлакатларда қўлланиладиган усулларнинг фарқ қилиши уларнинг ўзига хос хусусиятлари, анъаналари, табиий шароити, ишлаб чиқаришнинг технологик маданияти, тармоқ хусусиятлари билан боғлиқдир.

Бозор инструментларидан яна бири гаров тизими бўлиб, у қонунчилик йўли билан ёки ихтиёрий битим натижасида тўловларнинг белгиланиши ҳисобланади. Гаров тизими тўловлари потенциал хавфли товарларни сотиб олишда йиғилади ва фойдаланилган маҳсулотнинг қайтадан келиб тушишида қайтариб берилади. У потенциал хавфли маҳсулотнинг баҳосига қўшиладиган суғурта бадаллари тизимидир. Чиқиндиларни (ахлатни) қайта ишлайдиган корхоналарга утилизация учун потенциал хавфли маҳсулотларни йиғиш ва топширишда маблағ (гаров) истеъмолчига қайтарилади. Шундай усул идишлар (тара), аккумуляторлар, электр батареялари ва бошқаларни йиғишни (тўплашни) рағбатлантириш учун кенг қўлланилади. Бу усул

маҳсулотларнинг чекланган турлари доирасида кенг тарқалган. Одатда, ишлаб чиқарувчилар гаров тизимини қўллашдан манфаатдор эмаслар, чунки чиқиндиларни йиғиш, ташиш, қайта ишлаш харажатлари йиғиндиси қўшимча даромадлар йиғиндисидан юқори бўлади.

Бозор баҳоларини яхшилаш ва ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш мақсадида бозор интервенцияси, қоида тариқасида, бозор (баҳоларига субсидия (ёрдам) бериш) шаклида ўтказилади. Масалан, чиқиндиларни қайта ишлаш натижаси ҳисобланган хомашёларга шундай субсидия берилади. Шундай субсидиялашга ва ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлашга эҳтиёж шундай вазиятда юзага келадики, унда бозорда шакланган баҳолар рецикллаштириш харажатларини қопламайди.

Табиий муҳитни ифлослантириш ҳуқуқини сотиб олиш — сотиш ҳам бозор инструментлари қаторига киради (11-бобга қаранг).

Умуман, экология иқтисодиётининг экологик-иқтисодий инструментлари қуйидаги афзалликларга эга:

- экологик харажатларни тежаш нуқтаи назаридан юқори самарадорлик;

- атроф-муҳитнинг ифлосланишини камайтиришга барқарор стимулни (рабатлантиришни) ишлаб чиқишга ва шу билан илмий-техника инновацияларига қодирликнинг намоён бўлиши;

- умуман, экологик-иқтисодий бошқарув механизмларининг ўзгарувчанлигини оширади ва корхоналарга табиат муҳофазаси фаолияти стратегиясини мустақил белгилаш шароитини таъминлайди;

- келажак авлодлар учун етишмайдиган табиий ресурсларни сақлашни бозор баҳолари шаклланишининг механизмлари орқали таъминлашга имкон беради;

- табиат муҳофазаси фаолиятини зарур молиявий манбалар билан таъминлайди.

12.3. Молия-кредит инструментлари

Устувор экологик-иқтисодий муаммоларнинг ечимини топишда табиатдан фойдаланишни тартибга солишнинг молия-кредит инструментлари муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар табиат муҳофазаси лойиҳаларини имтиёзли солиққа тортиш, кредитлаш ва субсидиялашни ўз ичига олади. Экологик сиёсатнинг устувор йўналишларига кам чиқиндили ва чиқиндисиз технология, ишлаб чиқаришни ўзлаштириш ва жорий этиш, экологик

тоза озик-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш, ишлаб чиқаришнинг энергия ва ресурсларни тежаш турига ўтиш, иккиламчи ресурслар ва чиқиндилардан фойдаланиш бўйича янги технологик жараёнлар ва ишлаб чиқаришни жорий этиш киради. Экологик йўналтирилган солиқ сиёсатини шакллантиришнинг мақсади атроф-муҳитни муҳофаза қилиш харажатларини барқарор молиялаштириш инструментларини яратиш, даромадларни юқори экологик хавф-хатар минтақалари фойдасига қайта тақсимлаш, шунингдек, баъзи ҳолларда субсидиялар асосида табиат муҳофазаси ва бошқа табиатни тиклаш фаолиятини амалга ошираётган корхоналарни қўллаб-қувватлаш ҳисобланади.

Молия-кредит инструментлари таркибига қуйидагилар киради:

- табиат муҳофазаси тадбирларини молиялаштириш шакллари ва инструментлари;
- атроф-муҳит муҳофазасининг кредит механизми, заёмлар, субсидиялар ва бошқалар;
- табиат муҳофазаси жиҳозларининг тезлаштирилган амортизацияси режими;
- экологик ва ресурс солиқлари;
- экологик хавф-хатарни суғурталаш тизими.

Бозор иқтисодиёти шароитида табиатни муҳофаза қилиш соҳаси самарадорлигининг ҳал қилувчи омилни уни моливий таъминлашнинг барқарорлиги ҳисобланади. Бунда табиий ресурслардан фойдаланганлик учун тўловлар ва ифлослантирганлик учун тўловлар табиат муҳофазаси фаолиятини молиялаштириш тизимини шакллантиришга имкон беради.

Ҳозирги вақтда табиат муҳофазаси тадбирларини ва экологик дастурларни молиялаштириш қуйидаги манбаларга асосланиб амалга оширилади:

- 1) барча даражадаги бюджетлар;
- 2) корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг маблағлари;
- 3) бюджетдан ташқари ресурслар бўйича ва ҳудудий-экологик фондлар;
- 4) экологик суғурта фондлари;
- 5) банк кредитлари;
- 6) хорижий валютадаги заёмлар;
- 7) аҳоли маблағлари (фуқаролар ва юридик шахсларнинг шу жумладан, хорижий шахслар ва фуқаролар), халқаро ташкилотларнинг ихтиёрий бадаллари (взнослари);
- 8) бошқа молиялаштириш манбалари.

Айрим молиялаштириш манбалари шаклланишининг баъзи хусусиятларини ва аҳамиятини кўриб чиқамиз.

Барча даражадаги бюджетларнинг даромад қисмларига табиий ресурслардан фойдаланганлик ва атроф-муҳитни ифлослантирганлик учун тегишли солиқлар, тўловлар ва ажратмалар келиб тушади. Бу даромадлардан ташқари юқори даражадаги бюджетга дотациялар, субсидиялар, субвенциялар (маҳаллий органларга давлатнинг пул нафақаси тури, у дотациядан фарқ қилиб, маълум тадбирларни молиялаштиришга берилади, ундан мақсадли фойдаланиш тартиби бузилганда қайтариб берилиши керак) тушади. Улар табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини мақсадли инвестициялашга йўналтирилади.

Корхоналарнинг ўз маблағлари хўжалик юритувчи субъектлар фойдаси ҳисобига шаклланади. Табиат муҳофазаси тадбирларини ўтказишнинг ва табиат муҳофазаси асосий фондлари эксплуатацияси жорий харажатлари корхоналар маҳсулоти таннаригига қўшилади.

Бюджетдан ташқари мақсадли ресурслар бўйича жамғармалар айрим табиий ресурс турларини муҳофаза қилиш ва такрор ишлаб чиқариш тадбирларини бажариш учун барпо этилади. Масалан, минерал-хомашё базаларини такрор ишлаб чиқариш, ўрмонларни муҳофаза қилиш ва такрор ишлаб чиқариш, сув объектларини тиклаш ва муҳофаза қилиш бўйича бюджетдан ташқари фондлар ва бошқалар.

Бюджетдан ташқари экологик жамғармалар атроф-муҳитни муҳофаза қилишни қўллаб-қувватловчи инвестиция тизимининг янги элементи бўлиб, улар табиат муҳофазасининг шошилинич вазифаларини, атроф-муҳитдаги йўқотишларни тиклаш, келтирилган зарарни қоплашни ва бошқаларни молиялаштириш учун тузилади.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг ижтимоий жамғармалари аҳоли маблағлари, жамоат ташкилотларининг бадаллари ва хайр-эҳсонлари ҳисобига шаклланади.

Табиатни муҳофаза қилиш жамғармалари (фондлари) ни таркиб топтириш ва улардан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган «Табиатни муҳофаза қилиш жамғармалари тўғрисидаги Низом» билан белгилаб қўйилади.

Экологик жамғармалар ва экологик суғурта таърифи дарсликнинг 4-бобида берилган.

Жамоат жамғармаларини ташкил этиш ва сарфлаш тартиби тегишли жамоат бирлашмалари томонидан тасдиқланган табиатни муҳофаза қилиш жамоат жамғармалари тўғрисидаги низомлар билан белгилаб қўйилади.

Ўзбекистонда табиат муҳофазаси соҳасини молиялаштиришнинг барқарор таъминлаш тизимини шакллантириш учун

табиатдан фойдаланишни бошқаришнинг молия-кредит инструментларини шакллантириш ва уларни ишга тушириш лозим. Бунга қуйидагилар киради:

- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича тадбирларни ва экологик дастурларни турли бюджет даражаси маблағлари билан молиялаштириш тизими;

- ривожланган экологик жамғармалар, инновация экология жамғармалари, корхоналарнинг экология жамғармалари тизими;

- йирик экологик дастурлар ва лойиҳаларни амалга ошириш учун республика ва минтақавий экологик банклар ва махсус банклар тизими;

- экологик суғурталаш жамғармалари ҳисобига маблағларни жалб этиш;

- табиат муҳофазаси тадбирларини молиялаштиришга Жаҳон банки, Европа банки ва жамғармалар, ташкилотлар ва фирмалар маблағларини жалб этиш;

- табиат муҳофазаси эҳтиёжларига корхоналарнинг ўз маблағларидан фойдаланиш;

- имтиёзли экологик инвестиция кредитлари тизими.

Ресурслардан оқилона фойдаланиш ва табиат муҳофазаси фаолиятини рағбатлантиришнинг муҳим инструментларига қуйидагилар киради:

- табиат муҳофазаси йўналишига эга бўлган тадбирларни имтиёзли кредитлаш;

- камайтирилган фоиз ставкасидаги заёмлар;

- ифлослантирувчи корхоналарга чиқармалар (ташланмалар)ни қисқартириш учун махсус тўловлар ҳисобланган субсидиялар.

- минтақаларга табиат муҳофазаси мақсадларига қайтариб олинмайдиган асосларда (текин) бериладиган инвестиция субвенциялари.

Имтиёзли кредитлаш сиёсати бюджетдан табиат муҳофазаси мақсадларига имтиёзли кредит беришни, шунингдек, банк кредитларини жалб этишни билдиради. Банк кредитлашининг бюджетдан кредитлашдан афзаллиги ҳақ тўлаш (пуллилик) ва қайтариш принциплари билан белгиланади ва улар кредитдан фақат мақсадли фойдаланишни ва табиат муҳофазаси тадбирларини минимал муддатларда ўтказишни рағбатлантириши керак. Бунда давлат банк-кредиторга солиқ имтиёзини (даромадга солиқ ставкасини камайтириш) беради ва шу асосда банкларнинг табиат муҳофазаси тадбирларини кредитлашини рағбатлантиради. Бундан ташқари давлат банкка камайтирилган фоизда кредит компенсациясига дотация бериши мумкин. Бу

кредитларнинг қайтарилиши ва пуллилигини кафолатлашга имкон беради. Корхонанинг ўзи кредитни тўлашни ўзининг экологик фонди билан кафолатлаши мумкин.

Банк маблағларининг қайтарилиши муаммоси ечимини ипотека банкини (кўчмас мулкни гаровга олиб, пул берадиган банк) ташкил этишни тақозо этади.

Субвенциялаш бюджет молиялашининг қисми ҳисобланади. Улар ҳар доим маълум табиат муҳофазаси мақсадига берилади, бу маблағлардан фойдаланиш устидан назорат ўрнатилади. Субвенцияларнинг роли минтақаларда экологик инфратузилмани ривожлантириш билан белгиланади.

Молия-кредит инструментлари хўжалик фаолиятини ҳар томонлама экологиялаштиришни таъминлашга хизмат қилиши керак. Корхоналарнинг табиат муҳофазаси фаолиятига иқтисодий манфаатдорлигини таъминлаш мақсадида яна бир муҳим инструмент — корхоналарга табиат муҳофазаси объектлари ва иншоотлари, тозалаш жиҳозлари ва бошқа экотехниканинг тезлаштирилган амортизация режимини бериш муҳим аҳамиятга эга. Бу ҳолат жиҳозларнинг экологик эскириши ва қўлланилаётган техниканинг янги экологик стандартлар ва меъёрларга мос келмаслиги билан боғлиқдир. Машиналарнинг экологик эскириши табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва атроф-муҳит ифлосланишини камайтиришни таъминлайдиган янги техникани ишлаб чиқариш заруратини келтириб чиқаради. Агар техника тўла эскирган бўлса, уларнинг экологик стандартлар ва меъёрларга мос келмаслиги бу жиҳозлардан бундан кейин фойдаланишга имкон бермайди.

Шу билан боғлиқ ҳолда экологик соҳадаги жиҳозларнинг тезлаштирилган амортизациясини амалга ошириш талаб қилинади. Бунда корхоналар асосий фондларни капитал таъмирлаш ўрнига уларни янгилашга ҳаракат қиладилар. Экологик омилни ҳисобга олганда, тезлаштирилган экология нормаси 2-3 йил бўлиши мумкин. Масалан, Канадада тозалаш жиҳозлари амортизациясига 2 йил муддат белгиланган, Францияда тозалаш жиҳозларининг 50%и бир йилда амортизация қилинади. Буюк Британия, Германия ва АҚШда тозалаш жиҳозларининг амортизация муддати 6 йил, Италияда шундай фондларнинг 45%и уч йиллик муддатда амортизация қилинади.

Экологик солиқлар у ёки бошқа шаклларда барча иқтисодий ривожланган мамлакатларда мавжуд. У дастлаб Европа Иттифоқи мамлакатларида 1973 йилдан бошлаб қўлланила бошлаган ва «ифлослантирувчи тўлайди» принципига мувофиқ амалга оширилган. XX асрнинг 90-йилларида экологик солиққа тортиш кенг тарқалган.

Экологик солиққа тортиш объектларига қуйидагилар киради:

- турғун манбалар ва ҳаракатланувчи манбаларнинг (транспорт) атмосферага ифлослантирувчи моддаларни чиқариши;
- ер усти ва ер ости сув объектларига ифлослантирувчи моддаларни ташлаш;
- чиқиндиларни (заҳарли (токсик) ва заҳарсиз) жойлаштириш;
- шовқин чиқариш, тебраниш (вибрация), электромагнит, радиация ва бошқа турдаги атроф табиий муҳитга зарарли таъсири.

Экологик солиқлар табиий ресурслардан фойдаланиш учун тўловлар ва тушумлар (ер солиғи, сув хўжалик тизимларидан олинadиган сув учун тўловлар, ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқи учун тўловлар ва бошқалар), шунингдек, экологик солиқлардан иборатдир.

Солиққа тортиш тизимида экологик солиқларни киритиш гоёси корхоналарнинг бюджетга ажратмалари ушбу корхона атроф-муҳитга етказадиган зарарга тўғридан-тўғри ва бевосита боғлиқлигини белгилашдан ва шунга мос солиқларни ўрнатишдан иборат.

Экологик солиқлар тартибга солувчи ва молиявий солиқларга бўлинади.

Тартибга солувчи экологик солиқлар атроф-муҳитга етказиладиган таъсирнинг зарарини бевосита бартараф этишга йўналтирилган ва бунда солиқ атроф-муҳитга етказиладиган зиён билан ўлчанади. Солиқ ставкаларини белгилашда хўжалик фаолиятининг техник имкониятлари кўрсаткичлари ва иқтисодий рентабеллиги ҳисобга олинади. Солиқларнинг катта мосланувчанлигида (дифференциаллашувида) атроф-муҳитга зиённи бартараф этиш сарфлари фойдали бўлади. Тартибга солувчи экологик солиқларга атроф-муҳитни ифлослантиришга тўловлар ҳам киради.

Молиявий солиқлар манбаларни ундириш ва уларни махсус экологик фондларда тўшлашга йўналтирилади ва ундан турли табиат муҳофазаси тадбирлари молиялаштирилади. Бу экологик солиқларнинг хусусияти шундаки, улар хўжалик фаолиятининг зарарли оқибатлари билан қаттиқ боғланмаслиги керак. Молиявий солиқларни белгилашда молиявий тушумларнинг фойдалилиги ва узлуксизлиги мезонларига асосланилади. Шундай солиқларга минерал хомашё базасини такрор ишлаб чиқариш ажратмалари, сув объектларини тиклаш ва муҳофазалашга ажратмалар, тўловлар мисол бўлади.

Экологик солиққа тортишни ривожлантириш истиқболларини қуйидаги йўналишлар белгилайди:

- корхоналарнинг солиқ ва тўловларини уларнинг ишлаб

чиқариш — хўжалик фаолияти экологиклигини ҳисобга олиб дифференциялаш;

- экологик акцизларни белгилаш;

- солиқ оғирлиги марказини тоғ-кон саноати тармоқларига кўчириш.

Экологик хавф-хатарни суғурталаш тизимининг шаклланиши табиий ресурсларни ўзлаштиришда техноген таъсир билан боғлиқ бўлган фавқулодда ҳодисалар ва хавф-хатарлар содир бўлиши эҳтимоли билан боғлиқдир.

Илмий техника тараққиёти, бир томондан, аниқланмаган хавф-хатарларни сонини қисқартиришга объектив шарт-шароитлар яратади, бошқа томондан эса янги техника ва технологияни жорий этиш, техник эксплуатация янги хавф-хатарларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Табиатдан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган хавф-хатарларни тўлиқ бартараф этиб бўлмайди, лекин фан тараққиёти техноген оқибатларни олдиндан кўриш, улар билан боғлиқ бўлган хатарларни олдиндан билиш самарадорлигини ошириши мумкин. Хавф-хатарлар суғурта муносабатлари пайдо бўлишининг шарт-шароити ҳисобланади. Хатарнинг мазмуни ва пайдо бўлиши эҳтимоли кўрсатиладиган суғурта ҳимояси мазмуни ва ўлчамини белгилаб беради. Экологик хавф-хатар салбий экологик, ижтимоий, иқтисодий оқибатларни келтириб чиқаради ва улар зиён шаклида ифодаланади.

Табиатдан фойдаланишдаги хавф-хатарларни баҳолашда тўлиқ бартараф қилиб бўлмайдиган хавфли омилларни ҳисобга олиш керак. Улар технологик жараёнларнинг хусусиятлари, шунингдек, авария, ҳалокатлар, табиий офатлар каби олдиндан билиб бўлмайдиган вазиятлар билан боғлиқдир.

Хавф-хатарларни баҳолашнинг объективлиги тасодифий воқеанинг бошланиш эҳтимоли қанчалик тўғри ва аниқ баҳолашни билан белгиланади. Хавф-хатар эҳтимолини ҳисоблаш эҳтимолий статистикаси ва катта сонлар қонуни асосида амалга оширилади. Хавф-хатарни объектив баҳолаш учун табиатдан фойдаланиш соҳасида ноқулай ҳодисалар тўғрисидаги ахборотларни, уларнинг намоён бўлиши тезлиги, табиатни ўзгартириш жараёнидаги сабаб-оқибатларини таҳлил қилиш ва умумлаштириш талаб қилинади.

Табиатдан фойдаланиш хавф-хатарларини баҳолашнинг муҳим муаммолари иқтисодий, ижтимоий, экологик ва инсоннинг бошқа ҳаёт-фаолиятига тааллуқли бўлган зарар эҳтимолини аниқлаш ҳисобланади. Зарар (зиён)ни аниқлашнинг мавжуд методлари тақомилликдан анча узоқда, улар табиатдан фойдаланиш зиёнининг мумкин бўлган турларини қамраб олмайди. Айрим бир вақтда суғурта соҳасидаги амалий фаолият амалдаги методикаларни тақомиллаштириш ва янгиларини ишлаб чиқишни талаб қилади.

Қисқача хулосалар

Амалий экология иқтисодийнинг инструментлари рағбатлантирувчи омиллардан хўжалик субъектлари иқтисодий манфаатларига таъсир кўрсатишга мўлжалланган. Улар бозорга йўналтирилган экологик-иқтисодий инструментлар ва молия-кредит инструментларига бўлинади.

Бозорга йўналтирилган экологик-иқтисодий инструментларга қуйдагилар киради: табиий ресурсларга тўловлар ва атроф-муҳитни ифлослантирганлик учун тўлов; иқтисодий оборотга киритиладиган табиий ресурсларнинг бозор баҳолари; табиий муҳитни ифлослантириш ҳуқуқини сотиб олиш – сотиш механизмлари; гаров тизими; бозор баҳоларини яхшилаш ва ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш мақсадида интервенция; тўғридан-тўғри бозор музокаралари тизими. Бу инструментлар турли йўналиш ва мазмунга эга бўлиши билан бир қаторда, улар ўзаро боғлиқ ва яхлитликда экологик-иқтисодий инструментларнинг умумий мазмуни ва моҳиятини белгилаб беради.

Ўзбекистонда иқтисодий-экологик инструментлардан фойдаланиш ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, улар бозор муносабатларига ўтишнинг асосий хусусиятларини ўзида акс эттиради.

Устувор экологик-иқтисодий муаммолар ечимини топишда табиатдан фойдаланишни тартибга солишнинг молия-кредит инструментлари муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар табиат муҳофазаси лойиҳаларини имтиёзли солиққа тортиш, кредитлаш, субсидиялашни ўз ичига олади. Молия-кредит инструментлари таркибига қуйдагилар киради: табиат муҳофазаси тадбирларини молиялаштириш шакллари ва инструментлари; атроф-муҳит муҳофазасининг кредит механизми, заёмлар, субсидиялар ва бошқалар; табиат муҳофазаси жиҳозларининг тезлаштирилган амортизацияси режими; экологик ва ресурс солиқлари; экологик хавф-хатарни суғурталаш тизими. Бу инструментларнинг ҳар бирини ишга тушириш ўзига хос хусусиятларга эга.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Амалий экология иқтисодиётнинг экологик-иқтисодий инструментлари нима ва улар экологик-иқтисодий механизмлардан қандай фарқ қилади?

2. Экологик-иқтисодий инструментлар табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазасида қандай аҳамиятга эга?

3. Экология иқтисодиёти инструментлари қандай турларга бўлинади? Уларнинг фарқини тушунтиринг.

4. Бозорга йўналтирилган экологик-иқтисодий инструментлар нима? Уларнинг таркибини билиб олинг.

5. Экологик-иқтисодий инструмент сифатида табиий ресурсларга тўловлар ва атроф-муҳитни ифлослантирганлик учун тўловларни таърифланг.

6. Ўзбекистонда табиатдан фойдаланишнинг иқтисодий методларини жорий қилиш босқичларини билиб олинг.

7. Бозор инструментларининг гаров тизими нима?

8. Экология иқтисодиётининг экологик-иқтисодий инструментлари қандай афзалликларга эга?

9. Экология иқтисодиётининг молия-кредит инструментлари нима? Уларнинг аҳамияти ва таркибини билиб олинг.

10. Табиат муҳофазаси тадбирларини молиялаштириш шакллари ва инструментларини таърифланг.

11. Атроф-муҳит муҳофазасининг кредит механизми, заёмлар, субсидиялар хусусиятларини билиб олинг.

12. Табиат муҳофазаси жиҳозларининг тезлаштирилган амортизацияси қандай сабабларга боғлиқ?

13. Экологик солиқ ва ресурс солиқларини таърифланг.

14. Экологик хавф-хатарни суғурталаш зарурати ва хусусиятларини билиб олинг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: «Ўзбекистон», 1997.
2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар. – Т.: «Адолат», 2002.
3. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. – Т., 1998.
4. Ўзбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестка дня на XXI век. – Т., 2002.
5. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. –Т., 2002.
6. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Основы экоразвития. Учебное пособие. –М.: Изд-во Рос. Экон. Акад, 1994.
7. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Экология. Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 1998.
8. Бобилев С.Н. Экологизация экономического развития. Учебное пособие. – М.: изд-во МГУ, 1993.
9. Бобилев С.Н., Ходжаев А.Ш. Экономика природопользования. – М.: ТЕНС, 1997.
10. Гирусов Э.В., Бобилев С.Н., Новоселов А.Л., Чепурник Н.В. Экология и экономика природопользования. 2-е изд. – М.: «Единство», 2002.
11. Экономические основы экологии. Учебник. В.В.Глухов, Т.В. Лисочкина, Т.П. Некрасова. СПб: Специальная литература. 1995.
12. Экологическая экономика. – М.: «Евразия». 1994.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари аф тараққиёт кафолатлари. – Т.: «Ўзбекистон», 1993.

2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар – Т.: «Адолат», 2002.

3. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. – Т., 1998.

4. Ўзбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестка дня на XXI век. – Т., 2002.

5. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. – Т., 2002.

6. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Основы экоразвития. Учебное пособие. – М.: Изд-во Рос. Экон. Акад. 1994.

7. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Экология. Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 1998.

8. Бобилев С.Н. Экологизация экономического развития. Учебное пособие. – М.: изд-во МГУ, 1993.

9. Бобылев С.Н., Ходжаев А.Ш. Экономика природопользования. – М., 1997.

10. Гирусов Э.В., Бобылев С.Н., Новоселов А.Л., Чепурник Н.В. Экология и экономика природопользования. – М.: «Единство», 2002.

11. Горелов А.А. Экология. Учебное пособие. – М.: «Юрайт», 2002.

12. Глухов В.В. и др. Экономические основы экологии. СПб: Специальная литература, 1995.

13. Наше общее будущее. Доклад международной комиссии по окружающей среде и развитию. – М.: «Прогресс», 1989.

14. Программа действий. «Повестка дня на 21 век» и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. – Женева, Центр за наше общее будущее, 1993.

15. Реймус Н.Ф. Природопользование. Словарь справочник. – М. 1990.

16. Реймер Н.Ф. Экология (теории, законы, правила, принципы, гипотезы). – М.: «Молодая Россия», 1994.

17. Степановских А.С. Прикладная экология. Охрана окружающей среды. Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003.

18. Шодмонов Ш., Алимов Р., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қўлланма. – Т., 2002.

19. Экономическая экология. – М.: «Евразия», 1994.

КИРИШ.....	5
I БЎЛИМ. «ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИ»НИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ.....	8
I боб. ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, УСУЛЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ.....	8
1.1. Экология иқтисодиётининг пайдо бўлиши ва мазмуни, предмети ва объекти.....	8
1.2. «Экология иқтисодиёти» фанининг таркибий қисмлари ва бошқа фанлар билан ўзаро алоқалари.....	12
1.3. «Экология иқтисодиёти»нинг илмий-тадқиқот методлари.....	13
1.4. «Экология иқтисодиёти» фанининг аҳамияти, мақсади ва вазифалари.....	14
Қисқача хулосалар.....	16
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	17
Асосий адабиётлар.....	17
II боб. ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ.....	18
2.1. Экология иқтисодиётининг умумий таърифи.....	18
2.2. Моддий ва номоддий экологик-иқтисодий неъматлар ва хизматлар.....	21
2.3. Моддий ва номоддий неъматлар ва хизматлар экологияси иқтисодиёти хусусиятлари.....	24
2.4. Экологик-иқтисодий барқарор ривожланиш концепцияси.....	28
Қисқача хулосалар.....	36
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	38
Асосий адабиётлар.....	39
III боб. ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИ ҚОНУНИЯТЛАРИ, ПРИНЦИПЛАРИ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ.....	40
3.1. Экология иқтисодиёти қонуниятлари ва принциплари тўғрисидаги тушунча ва уларнинг умумий хусусиятлари.....	40
3.2. Экологиянинг асосий қонунлари, принциплари, омиллари ва уларнинг экология иқтисодиётида намоён бўлиши.....	42
3.3. Экология иқтисодиёти қонуниятлари.....	54
3.4. Экология иқтисодиёти принциплари.....	64
Қисқача хулосалар.....	68

Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	70
Асосий адабиётлар.....	71

IV боб. ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИНИНГ ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМЛАРИ..... 72

4.1. Экология иқтисодиёти иқтисодий механизмларининг мазмуни ва моҳияти.....	72
4.2. Табиий ресурслар кадастри.....	73
4.3. Табиат муҳофазаси тадбирларини молиялаштириш. Экологик жамғармалар. Экология суғуртаси.....	76
4.4. Табиий-экологик ресурсларга тўловлар.....	81
4.5. Атроф-муҳит ифлосланишининг иқтисодий зиён етказишини аниқлаш методикаси.....	85
4.6. Табиат муҳофазаси тадбирларининг иқтисодий самарасини ҳисоблаш.....	89
4.7. Экстерналия харажатлари. Табиий муҳитнинг ассимиляция потенциали.....	93
Қисқача хулосалар.....	98
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	100
Асосий адабиётлар.....	101

II бўлим. ХУСУСИЙ ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИ..... 102

V боб. АТРОФ—МУҲИТ ВА УНИНГ КОМПОНЕНТЛАРИ ЭКОЛОГИЯСИ ИҚТИСОДИЁТИНИНГ УМУМИЙ ТАЪРИФИ..... 102

5.1. Атроф-муҳит ва унинг компонентлари.....	102
5.2. Табиий ресурслар классификацияси ва улардан экология иқтисодиётида фойдаланиш.....	106
5.3. Биосфера ва унинг компонентлари экологияси иқтисодиёти... Қисқача хулосалар.....	110 119
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	120
Асосий адабиётлар.....	121

VI боб. ТАБИАТ КОМПОНЕНТЛАРИ ЭКОЛОГИЯСИ ИҚТИСОДИЁТИ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА УЛАРНИ БАҲОЛАШ..... 122

6.1. Табиат компонентларининг умумий хусусиятлари ва уларни баҳолаш йўналишлари.....	122
6.2. Атмосфера ресурслари.....	124
6.3. Сув ресурслари.....	128
6.4. Биологик ресурслар.....	131

6.5. Тувроқ ресурслари.....	134
6.6. Минерал-хомашё ресурслари.....	137
Қисқача хулосалар.....	142
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	144
Асосий адабиётлар.....	145

VII боб. ХЎЖАЛИК ТАРМОҚЛАРИ ВА АНТРОПОГЕН ФАОЛИЯТ ТАЪСИРИДАГИ ЭКОТИЗИМЛАР ЭКОЛОГИЯСИ ИҚТИСОДИЁТИ.....	146
---	-----

7.1. Хўжалик тармоқлари ва антропоген фаолият таъсиридаги экотизимлар экологияси иқтисодиётининг умумий таърифи.....	146
7.2. Саноат, транспорт ва шаҳар экотизимлари.....	154
7.3. Қишлоқ хўжалиги (аграр) экотизимлари.....	160
7.4. Рекреация экотизимлари.....	163
Қисқача хулосалар.....	166
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	168
Асосий адабиётлар.....	169

VIII боб. АЛОҲИДА МУҲОФАЗА ҚИЛИНАДИГАН ХУДУДЛАР ЭКОТИЗИМЛАРИ ЭКОЛОГИЯСИ ИҚТИСОДИЁТИ.....	170
--	-----

8.1. Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар экртизимларининг умумий таърифи.....	170
8.2. Давлат қўриқхоналари ва давлат миллий парклари (боғлари).....	175
8.3. Давлат буюртма қўриқхоналари ва давлат табиат ёдгорликлари.....	179
8.4. Дендрология парклари, ботаника боғлари, зоология парклари... ..	181
8.5. Алоҳида муҳофаза қилинадиган бошқа табиий ҳудудлар тизими.....	182
8.6. Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар самарадорлигини ошириш тадбирлари.....	189
Қисқача хулосалар.....	191
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	192
Асосий адабиётлар.....	193

III БЎЛИМ. АМАЛИЙ ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИ.....	194
---	-----

IX боб. ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ЭКОЛОГИК ВАЗИЯТ ВА УНИ БАҲОЛАШ АМАЛИЁТИ.....	194
---	-----

9.1. Экологик вазиятнинг умумий таърифи.....	194
--	-----

9.2. Табиат компонентларининг экологик ҳолати.....	197
9.2.1. Атмосфера ҳавоси.....	197
9.2.2. Сув ресурслари.....	199
9.2.3. Ер ресурслари.....	200
9.2.4. Биологик ресурслар ва биохилма-хиллик.....	201
9.2.5. Ер ости бойликлари.....	203
9.2.6. Чиқиндилар.....	204
9.3. Вилоятлар ва туманлардаги экологик вазият ва уларнинг худудий фарқлари.....	206
9.3.1. Экологик вазиятнинг худудий фарқлари тўғрисида тушунча...	206
9.3.2. Экологик вазиятни баҳолаш мезонлари ва экологик районлаштириш.....	207
9.3.3. Вилоятлар ва туманлардаги экологик вазиятнинг худудий фарқлари ва уларни ҳисобга олиш.....	210
9.4. Орол денгизининг қуриши ва экологик-иқтисодий сабоқлар: салбий антропоген таъсирнинг экологик ҳалокатга ва ижтимоий-иқтисодий инқирозга олиб келиши намунаси.....	213
9.4.1. Орол ҳалокати миқёслари, сабаб ва оқибатлари.....	213
9.4.2. Орол инқирозидан чиқиш йўллари.....	216
9.5. Текислик ва тоғ геотизимларидан фойдаланишнинг экологик иқтисодий хусусиятлари.....	218
Қисқача хулосалар.....	221
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	222
Асосий адабиётлар.....	223

X боб. АМАЛИЙ ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИНИНГ УМУМИЙ ТАЪРИФИ..... 224

10.1. Амалий экология иқтисодиёти тўғрисида тушунча ва унинг асосий инструментлари.....	224
10.2. Ўзбекистонда экологик иқтисодий сиёсатнинг асосий йўналишлари.....	225
10.3. Амалий экология иқтисодиётининг глобал муаммолари.....	228
Қисқача хулосалар.....	231
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	232
Асосий адабиётлар.....	233

XI боб. АМАЛИЙ ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИНИНГ МАЪМУРИЙ-НАЗОРАТ БОШҚАРУВ ИНСТРУМЕНТЛАРИ..... 234

11.1. Экологик-иқтисодий бошқарувнинг маъмурий-назорат инструментлари таркиби.....	234
11.2. Табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳит муҳофазаси соҳасида.....	

ги давлат бошқаруви органлари тизими.....	234
11.3. Табиат муҳофазаси қонунчилиги.....	238
11.4. Экологик мониторинг.....	240
11.5. Экологик стандартлар ва нормативлар.....	242
11.6. Хўжалик фаолиятини лицензиялаш.....	245
11.7. Экологик сертификация.....	246
11.8. Экологик экспертиза.....	248
11.9. Экологик-иқтисодий режалаштириш, мақсадли дастурлар....	251
11.10. Экологик аудит.....	254
Қисқача хулосалар.....	258
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	260
Асосий адабиётлар.....	261

XII боб. АМАЛИЙ ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИНИНГ ЭКОЛОГИК-ИҚТИСОДИЙ ИНСТРУМЕНТЛАРИ..... 262

12.1. Амалий экология иқтисодиёти экологик-иқтисодий инструментларининг умумий таърифи ва таркиби.....	262
12.2. Бозорга йўналтирилган экологик-иқтисодий инструментлар... 263	263
12.3. Молия-кредит инструментлари.....	267
Қисқача хулосалар.....	274
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	275
Асосий адабиётлар.....	276

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ..... 277

CONTENTS

INTRODUCTION.....	5
PART-I. THEORETICAL BASIS OF ECONOMICS OF ECOLOGY.....	8
CHAPTER-I. SUBJECT, METHODS AND TASKS OF ECONOMICS OF ECOLOGY.....	8
1.1. Subject and object of economics of ecology.....	8
1.2. Structure of economics of ecology and its connections with other courses.....	12
1.3. Scientific-researching methods of economics of ecology.....	13
1.4. Essence, goals and tasks of economics of ecology.....	14
Brief conclusions.....	16
Questions for discussion and control.....	17
Main literature.....	17
CHAPTER-II. THEORETICAL BASIS OF ECONOMICS OF ECOLOGY.....	18
2.1. General definition of economics of economics.....	18
2.2. Physical and non-physical services and goods of ecology of economics.....	21
2.3. Characteristics of physical and non-physical services and goods of ecology of economics.....	24
2.4. Conception of ecologic-economic stable development.....	28
Brief conclusions.....	36
Questions for discussion and control.....	38
Main literature.....	39
CHAPTER-III. ECOLOGY OF ECONOMICS, PRINCIPLES AND THEIR USAGE.....	40
3.1. About laws and principles of ecology of economics.....	40
3.2. Main laws, principles, factors of ecology of economics and their appearance in the economy.....	42
3.3. Laws of ecology of economics.....	54
3.4. Principles of ecology of economics.....	64
Brief conclusions.....	68

Questions for discussion and control.....	70
Main literature.....	71
CHAPTER -IV. ECONOMIC MECHANISMS OF ECOLOGY OF ECONOMICS	72
4.1.Essence and meaning of economic mechanisms of ecology.....	72
4.2.Cadastre of economy of ecology	73
4.3.Financing the nature protection events. Ecologic funds. Ecologic insurance.....	76
4.4. Payments of natural ecologic resources.....	81
4.5. Defining methods of economic harm of nature pollution.....	85
4.6.Calculation of economic efficiency of nature protection.....	89
4.7.External expenditures. Assimilation potential of nature.....	93
Brief conclusions.....	98
Questions for discussion and control.....	100
Main literature.....	101
PART-II. PRIVATE ECOLOGY OF ECONOMICS.....	102
CHAPTER-V.GENERAL DEFINITION OF ECOLOGIC ECONOMICS OF ENVIRONMENT AND ITS COMPONENTS.....	102
5.1. Environment and its components.....	102
5.2. Classification of natural resources and their use in ecology of economics.....	106
Brief conclusions.....	119
Questions for discussion and control.....	120
Main literature.....	121
CHAPTER-VI.ECONOMIC CHARACTERISTICS OF ECOLOGY OF NATURE COMPONENTS AND THEIR EVALUATION.....	122
6.1. General characteristics of nature components and their evaluation methods.....	122
6.2. Resources of atmosphere.....	124
6.3. Water resources.....	128
6.4. Biologic resources.....	131
6.5. Soil resources.....	134
6.6. Raw-mineral resources.....	137

Brief conclusions.....	142
Questions for discussion and control.....	144
Main literature.....	145
CHAPTER-VII.HOUSEHOLD BRANCHES AND ECOLOGY OF ECONOMICS IN THE EFFECT OF ANTORPOGEN ACTIVITY.....	146
7.1. Household branches and general definition of ecology of economics in the effect of antorpoegen activity.....	146
7.2. Industry, transport and city eco-systems.....	154
7.3. Agriculture ecosystems.....	160
7.4. Recreation eco-systems.....	163
Brief conclusions.....	166
Questions for discussion and control.....	168
Main literature.....	169
CHAPTER-VIII.ECO-SYSTEMS OF PRIVATELY PROTECTED AREAS.....	170
8.1. General definition of eco-system of privately protected ares.....	170
8.2. Governmental protected areas and national parks.....	175
8.3. Protected areas and natural monuments of government.....	179
8.4. Parks of dendrology, zoology and botanics.....	181
8.5. Another privately protected system of natural areas.....	182
8.6. Increasing the efficiency of privately protected areas.....	189
Brief conclusions.....	191
Questions for discussion and control.....	192
Main literature.....	193
PART-III. PRACTICAL ECOLOGY OF ECONOMICS.....	194
CHAPTER-IX.ECOLOGIC CONDITION OF UZBEKISTAN AND ITS PRICING PRACTICE.....	194
9.1. General definition of ecological condition.....	194
9.2. Ecologic condition of nature components.....	197
9.2.1. Atmosphere air.....	197
9.2.2. Water resources.....	199
9.2.3. Land resources.....	200
9.2.4. Biologic resources and their types.....	201
9.2.5. Mineral resources.....	203

9.2.6. Waste.....	204
9.3.Ecologic condition in regions and their differences.....	206
9.3.1.About regional differences of ecological conditions.....	206
9.3.2.Prncing liits of ecologic condition and ecologic regioning.....	207
9.3.3.Regional differences of regions.....	210
9.4.Shrinking of Aral Sea and ecologic economic lessons: effects of negative antropogen to ecologic crysis and social economic crysis.....	213
9.4.1.Aral Sea tragedy, reasons and results.....	213
9.4.2.Solving the problems of Aral sea tragedy.....	216
9.5.Ecologic-economic efficiency of mountain utilization.....	218
Brief conclusions.....	221
Questions for discussion and control.....	222
Main literature.....	223

CHAPTER-X. GENARAL DEFINITION OF PRACTICAL ACTIVITY OF ECOLOGY OF ECONOMICS..... 224

10.1. About practical activity of ecology of economics and its main	
10.2.Main trends of ecologic economical policy in Uzbekistan.....	225
10.3. Global problems of practical ecology of economics.....	228
Brief conclusions.....	231
Questions for discussion and control.....	232
Main literature.....	233

CHAPTER-XI.REGULATING INSTRUMENTS OF PRACTICAL ECOLOGY OF ECONOMICS..... 234

11.1. Structure of regulating instruments of practical ecology of economics.....	234
11.2.Govermnetal organization in the sphere of nature utilization and protection of environment.....	234
11.3.Laws of nature protection.....	238
11.4.Ecologic monitoring.....	240
11.5. Ecologic standards and normatives.....	242
11.6. Lisencing the household activity.....	245
11.7. Ecological certification.....	246
11.8. Ecological expertise.....	248
11.9. Ecologic-economical planning and goaled events.....	252
11.10. Ecological audit.....	254

Brief conclusions.....	258
Questions for discussion and control.....	260
Main literature.....	261
CHAPTER-XII.ECOLOGIC ECONOMICAL INSTRUMENTS OF PRACTICAL ECOLOGY OF ECONOMICS.....	262
12.1. Structure and definition of ecologic economical instruments of practical ecology of economics.....	262
12.2. Ecologic economical instruments directed to market.....	263
12.3. Fiancial credit instruments.....	267
Brief conclusions.....	274
Questions for discussion and control.....	275
Main literature.....	276
LIST OF BIBLIOGRAPHY.....	277

ЖУМАЕВ ТУРОБ ЖУМАЕВИЧ

ЭКОЛОГИЯ ИҚТИСОДИЁТИ

(Дарслик)

Нашр учун маъсул:

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси

Адабиёт жамғармаси директори

Қурбонмурод Жумаев

Мусаввир:

Акбарали Мамасолиев.

Муҳаррир – З.Йўлдошев

Техник муҳаррир – Ш.Тожиёв

Мусаҳҳис – Ж.Йўлдошев

Компьютерда саҳифаловчи – М. Ғойимназаров

Интернетдаги расмий сайтимиз: www.tsue.uz

Электрон почта манзили: info@tsue.uz

Теришга берилди 04.11.2003 й. Босишга рухсат этилди 20.01.2004 й.

Қоғоз формати 60x84 $\frac{1}{32}$. Офсет босма усулида босилди.

Нашр босма тобоғи 18. Нухаси 1000.

Буюртма № 35

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси нашриёти.

700000, Тошкент, Ж-Неру,1.

«YOSHLAR MATBUOTI» масъулияти чекланган жамият.

700113, Тошкент шаҳри, Чилонзор-8,

Қатортол кўчаси, 60-уй.

ЖУМАЕВ Туроб Жумаевич — «Минтақа иқтисодиёти ва экологияси» кафедраси доценти, иқтисод фанлари номзоди. У 1 та монография, 2 та рисола, 4 та ўқув қўлланма, 100 тадан ортиқ илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси - тоғ ҳудудларини иқтисодий ривожлантириш, атроф-муҳит муҳофазаси муаммолари.

